

ANGVSTIA 25, 2021

ANGVSTIA

25

Revista
Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni

Editura ANGVSTIA
Sf. Gheorghe
2021

Redactor șef

ALEXANDRU POPA

Redactor responsabil

MARIA-MAGDALENA ȘTEFAN

Colegiu de redacție

DAN-LUCIAN BUZEA

ANA DOBREANU

DAN ȘTEFAN

Orice corespondență se va trimite pe adresa:
Please send any mail to the following address:

MUZEUL NAȚIONAL AL CARPAȚILOR RĂSĂRITENI

Sfântu Gheorghe, Str. Gábor Áron nr. 16

520008, jud. Covasna

Telefon/fax: +40 267 314139

e-mail: secretariat@mncr.ro

web: angvstia.mncr.ro

ISSN 2602 – 0653

ISSN-L 1454 – 8275

Cuprins – Table of Contents

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ARHEOLOGIE / Archaeological Studies and Researches

George MURĂTOREANU, Florin CIOCAN, Marian COSAC, Caracteristici geomorfologice și pedologice ale sitului preistoric de la Păuleni-Ciuc - *Dâmbul Cetății*, jud. Harghita/*The geomorphological and pedological features of the prehistoric site Păuleni-Ciuc - Dâmbul Cetății, Harghita County* (10.36935/ang.v25.1) 9

József PUSKÁS, Dan BUZEA, Raport preliminar asupra cercetărilor sitului din epoca bronzului de la Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy, județul Harghita/*Preliminary report on the research in the Bronze Age site at Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County* (10.36935/ang.v25.2) 23

KELEMEN Imola, Descoperiri faunistice din epoca bronzului târziu la Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita/*Late Bronze Age Faunal Discoveries at Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County* (10.36935/ang.v25.3) 43

Viorica CRIȘAN, Paul PUPEZĂ, Luminița SĂSĂRAN, Dan BUZEA, Dacian whetstones from Covasna-Cetatea Zânelor/*Pietre de ascuțit dacice de la Covasna-Cetatea Zânelor* (10.36935/ang.v25.4) 59

Maria-Magdalena ȘTEFAN, Dan ȘTEFAN, Dan BUZEA, Noi cercetări arheologice pe Valea Cașinului. Fortificațiile de la Sînzieni Cece, jud. Covasna/*New archaeological research on Cașin Valley. The fortifications at Sînzieni Cece, Covasna County* (10.36935/ang.v25.5) 75

Sorin COCIȘ, Dan MATEI, O nouă figlina privată din Dacia romană/*A new private figlina from Roman Dacia* (10.36935/ang.v25.6) 105

VISY Zsolt, The Castellum at Inlaceni/Énlaka and the Eastern Limes of Dacia/*Castrul de la Inlaceni/Énlaka și Limesul Răsăritean al Daciei* (10.36935/ang.v25.7) 117

Radu ZĂGREANU, NYARADI Zsolt, Monumente sculpturale de epocă romană din Muzeul Haáz Rezső, Odorheiul Secuiesc, jud. Harghita/*Roman sculptural monuments from the Haáz Rezső, Odorheiul Secuiesc Museum, Harghita County* (10.36935/ang.v25.8) 141

Sergiu MUSTEAȚĂ, Alexandru POPA, Dan BUZEA, Din nou despre pieptenii din cadrul culturii Sântana de Mureș – Černjachov. O descoperire din așezarea Olteni–Cariera de nisip A, Bodoc, jud. Covasna/*Again about the Sântana de Mureș – Chernyakhov combs. A discovery made in the settlement from Olteni–Cariera de nisip A, Bodoc, Covasna County* (10.36935/ang.v25.9) 149

STUDII DE ISTORIE / History Studies

Ana DOBREANU, Dan BUZEA, Florin HERȚEG, Însemnări de pe frontul Primului Război Mondial ale unui tânăr băcelean din Trei Scaune/*Notes from the World War One frontlines of a young man from Trei Scaune County* (10.36935/ang.v25.10) 161

CRONICA ACTIVITĂȚILOR / Activities Review

Cosmina Marcela OLTEAN, Cristina Ioana FELEA-BAUBEC, Cronica activității Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni în anul 2020/*The National Museum of Eastern Carpathians – Activity Report on 2020* 179

ABREVIERI / Abbreviation 213

Studii și cercetări de arheologie

Archaeological studies and researches

Caracteristici geomorfologice și pedologice ale sitului preistoric de la Păuleni-Ciuc - *Dâmbul Cetății*, jud. Harghita

The geomorphological and pedological features of the pre-historic site Păuleni-Ciuc - Dâmbul Cetății, Harghita County

George MURĂTOREANU¹

Florin CIOCAN²

Marian COSAC³

Cuvinte cheie: sud-estul Transilvaniei, morfologie, sol, analize fizico-chimice.

Key words: south-eastern Transylvania, morphology, soil, physic-chemical analysis.

ABSTRACT

Geomorphological and pedological analyses are part of the archaeological research. They provide additional information on both the current natural environment and on its evolution. From this point of view, soil analysis is important, because soil is a dynamic archive in which the evolution of all natural factors (geological, geomorphological, biotic, climatic) can be identified, as well as anthropogenic intervention. The prehistoric site Păuleni-Ciuc – *Dâmbul Cetății* (Harghita County), located above one of the largest mountain depression areas in our country – Ciuc Depression – was the subject of a classic pedological research.

Introducere

Caracteristicile geomorfologice și pedologice ale siturilor arheologice pot oferi informații noi cu privire la evoluția peisajului din arealul acestora, pot oferi informații asupra cadrului general al desfășurării evenimentelor istorice și date asupra modului în care activitățile comunităților umane au influențat și au fost influențate de cadrul natural. Solul, ca înveliș de sinteză, este format din elemente componente

ale geosferelor terestre principale, iar analiza acestuia poate exprima principalele caracteristici ale alcătuirii geologice de cuvertură, ale reliefului, ale cuverturii vegetale, ale parametrilor climatici, atât actuali, cât și din perioada formării învelișului de sol. Solul este un sistem dinamic și în alcătuirea lui pot fi identificate, sub forma proprietăților fizico-chimice și mecanice, precum și sub forma prezenței incluziunilor și neoformațiilor, aspecte ale mediului în diversele etape ale formării acestuia. Situl preistoric de la Păuleni-Ciuc, cunoscut și sub numele de Ciomortan/Șoimeni, identificat și cercetat încă din anii '30 ai secolului trecut⁴, poate oferi încă multe informații cu caracter interdisciplinar,

¹ Universitatea Valahia din Târgoviște, Facultatea de Științe Umaniste, Departamentul de Geografie; muratoreanu@yahoo.com.

² Universitatea de Științe Agronomice și Medicină Veterinară din București București; florinciocan74@yahoo.com.

³ Universitatea Valahia din Târgoviște, Facultatea de Științe Umaniste, Departamentul de Istorie; cosac_marian@yahoo.com.

⁴ Székely 1970.

pornind inclusiv de la analiza pedologică. Din acest punct de vedere, pot fi identificate două compartimente distincte: arealul propriu-zis al sitului în care nu mai putem discuta de sol natural ci doar de un înveliș de sol condiționat antropic în totalitate – antrosol caracterizat de prezența unui orizont antropedogenetic –, și arealul din proximitatea sitului, în care sunt regăsite și pot fi analizate solurile naturale. Acestea din urmă au reprezentat și principalul obiectiv al materialului de față. Cercetarea de teren și recoltările de probe au fost realizate în anul 2021 (Pl. 1) și caracterizează sectorul nord-estic al sitului, spre unitatea montană. Analiza probelor de sol s-a făcut în conformitate cu metodologia elaborării studiilor pedologice⁵ și a urmărit principalele caracteristici fizico-chimice și mecanice ale orizonturilor de sol identificate în cele trei sondaje pedologice efectuate: reacția solului, conținutul de materie organică (humus), aprovizionarea cu azot, gradul de saturație în baze, textura solului. Pe baza acestora au fost stabilite și tipurile de sol conform Sistemului Român de Taxonomie a solurilor.

Localizarea arealului de studiu

Situl de la Păuleni-Ciuc este amplasat în partea sudică a Carpaților Moldo-Transilvani, așa cum sunt numiți munții care formează grupa centrală a Carpaților Orientali.

Arealul luat în discuție marchează contactul dintre Depresiunea Ciucului (sectorul central) și Munții Ciuc, fiind amplasat pe teritoriul administrativ al comunei Păuleni-Ciuc, la nord-est de Miercurea Ciuc. Pe de-o parte, Depresiunea Ciuc este dezvoltată sub forma a două compartimente depresionare – Mădăraș (sau Depresiunea Ciucului de Sus) și Tușnad (sau Depresiunea Ciucului de Jos⁶, separate de pragul de la Jigodin. La rândul ei, Depresiunea Mădăraș este compartimentată de

culmea Racu în două sectoare: în nord – Depresiunea Sânsimion și în sud Depresiunea Miercurea Ciuc⁷. În cadrul acesteia din urmă, la contactul cu Munții Ciuc se află localitatea Păuleni-Ciuc, în cadrul căreia se află și situl cu același nume (Pl. 2).

Latura estică aparține Munților Ciucului, munți cu altitudini mijlocii (1000–1500 m) dezvoltați în formațiunile flișoide cretacice ale unității de Ceahlău și de Tarcău.

Limita dintre cele două unități este bine marcată în relief, ca urmare a varietății litologice și tectonice. În arealul sitului, acest contact este marcat de o treaptă de 100 m, sculptată în glacisul piemontan de la contactul cu Munții Ciuc, mai exact cu compartimentul sud-vestic al acestora – Culmea Viscolului.

Caractere geologice și geomorfologice

Din punct de vedere geologic, Depresiunea Ciuc este formată la contactul dintre formațiunile cretacice ale axului principal al Carpaților Orientali și formațiunile vulcanice mai recente (neogene) care au închis către vest culoarul depresionar Gheorghieni – Ciuc și a fost ulterior colmatată cu formațiuni cuaternare – pleistocen (în sectoarele mai înalte care au devenit uscat în prima etapă a cuaternarului) și holocen (cea mai mare parte a arealului depresionar, marcat încă de areale cu exces de umiditate și mlăștinoase, dovadă a subsidenței active).

Situl de la Păuleni-Ciuc este amplasat pe glacisul colinar al Munților Ciuc, dezvoltat în formațiuni din cretacul inferior – neocomian (Pl. 3) reprezentate, în general, din marne, marno-calcare, șisturi și gresii carbonatice cu intercalații de conglomerate, și în particular, în arealul sitului din șisturi cristaline friabile, peste care s-a dezvoltat o scoarță de alterare cu grosimi variabile.

Raportat la rețeaua de văi, situl este amplasat pe dreapta pâraului Pustnicului, la 9,14 km în amonte de vărsarea acestuia

⁵ Florea et alii 1987.

⁶ Badea et alii 2014.

⁷ Geografia României, vol. III, 1987.

în Olt. Situl este situat la 832 m altitudine, având o poziție dominantă în cadrul altitudinal general al depresiunii de 600–700 m.

În ceea ce privește acoperirea actuală a terenurilor, datele furnizate de programul european Copernicus – Corine Land Cover pentru anul 2018⁸ indică o etajare naturală a vegetației, adaptată la condițiile climatice impuse de prezența depresiunii – pășuni naturale, păduri de foioase, păduri de amestec și conifere – întreruptă de folosințele agricole și de prezența elementelor de infrastructură (așezări, rețeaua de drumuri și căi ferate, aeroportul din Miercurea Ciuc etc) (Pl. 4). Situl Păuleni-Ciuc este amplasat la limita nordică a unui areal ocupat cu păduri de amestec (foioase – conifere), ce corespunde văii Pustnicului, dincolo de care se află o întinsă pășune naturală utilizată de localnici ca izlaz comunal.

Caracterele actuale ale solurilor

Datorită varietății geologice și a reliefului, precum și a categoriilor de utilizare a terenurilor, putem discuta, la nivelul întregului areal luat în discuție, de prezența unui număr important de tipuri de soluri, încadrate, conform Sistemului Român de Taxonomie a Solurilor⁹, în 9 mari clase (tabel 1, Pl. 5).

Aproape tot versantul sud-vestic al culmii Viscolului din Munții Ciuc și, prin urmare, și piemontul de la contactul cu depresiunea sunt caracterizate de prezența ca sol dominant a eutricambosolului, cu o succesiune a orizonturilor de sol de tipul Ao-Bv-C, cu un caracter bazic, consecință a prezenței vegetației ierboase care, prin descompunere generează humus bazic, alcătuit în cea mai mare parte din acizi huminici.

Textura generală a solului este luto-argiloasă ca urmare a prezenței orizontu-

lui diagnostic B cambic (Bv), cu grad de saturație în baze (V%) mai mare de 55%, format prin acumulare de argilă *in situ*, materialul parental pe care solul a evoluat fiind relativ neomogen, rezultat prin alterarea șisturilor cristaline.

Nr. crt.	Clasa de soluri	Tipul de sol
1	Protisoluri	Regosol
		Aluviosol
2	Cernisoluri	Faeoziom
		Rendzină
3	Umbrisoluri	Nigrosol
4	Cambisoluri	Eutricambosol
		Districambosol
5	Luvisoluri	Preluvosol
		Luvosol
6	Spodosoluri	Prepodzol
7	Hidrisoluri	Gleiosol
8	Histisoluri	Histosol
9	Antrisoluri	Antrosol

Tabel 1. Clase și tipuri de sol prezente în Depresiunea Ciuc, conform SRTS 2012.

Table 1. Classes and types of soils present in Ciuc Depression according to SRTS 2012.

Privită în detaliu, analiza sondajelor pedologice realizate în partea de N-NE a sitului pune în evidență, în cadrul arealului general al eutricambosolurilor, tranziția de la aluviosolul coluvic molic situat la baza sitului, în imediata apropiere a fortificației, la eutricambosolul litic, cu profil scurt, de doar 50 cm, până la un regosol calcaric prezent pe piemontul care coboară din Munții Ciucului.

Astfel, în doar 30 m (Pl. 6), se pun în evidență trei tipuri distincte de sol, aparținând a două clase din SRTS 2012. Caracteristicile acestora sunt evidențiate de proprietățile lor fizico-chimice:

⁸ CLC 2018.

⁹ SRTS 2012; Florea, Munteanu 2012; Ispas, Stănilă 2015.

Sondajul pedologic 1 (S1)

- tip sol – *Aluviosol coluvic moluc lutic*
- reacția solului – slab acidă până la 55 cm (pH = 6,06-6,71) și neutră între 55-80 cm (pH = 7,19);
- conținut de materie organică (humus) – mare în primii 55cm (H% = 7,31-9,44);
- aprovizionarea cu azot – foarte bună în primii 55 cm (I.N. = 6,25-7,86);
- gradul de saturație în baze – eubazic în primii 55cm (V% = 83,3-85,5) și saturat în baze între 55-80cm (V% = 91,2);
- textura solului – lut mediu în primii 10 cm, cu 25,0% argilă, lut prăfos între 10 – 55 cm și lut mediu între 55-80 cm (textură mijlocie pe toată adâncimea);
- amplasare – la baza versantului antropic.

Aluviosolul coluvic este un sol neevoluat, format prin depunerea materialelor angrenate de pe versanți, ca urmare a fenomenelor de eroziune, la baza acestora.

Sondajul pedologic 2 (S2)

- tip sol – *Eutricambosol stagnic litic lutic*, stagnogleizat slab;
- reacția solului – moderat acidă în primii 20 cm (pH = 5,72), slab acidă între 20-40cm (pH = 6,71) și slab alcalină între 40-50cm (pH = 7,62);
- conținut de materie organică (humus) – mare în primii 20 cm (H% = 7,43) și mijlociu între 20-40 cm (H% = 6,36);
- aprovizionarea cu azot – bună în primii 40 cm (I.N. = 5,65-5,88);
- gradul de saturație în baze – eubazic în primii 40 cm (V% = 79,1-88,8) și saturat în baze între 40-50 cm (V% = 96,9);
- textura solului – lut mediu în primii 20cm, cu 29,1 % argilă și lut argilos mediu între 20-50 cm (textură mijlocie în primii 20cm și mijlocie-fină între 20-50 cm);
- amplasare – areal depresionar, supus excesului de umiditate de suprafață.

Eutricambosolul este un sol în curs de evoluție, a cărui denumire se referă la

starea sa bună în ceea ce privește cationii bazici absorbiți, definit de orizontul Bv cu caracter eubazic. Datorită conținutului mai mare de argilă de la 20 cm în jos, apa stagnează pentru perioade scurte la suprafața solului, determinând stagnogleizarea slabă a acestuia. Caracterul litic al solului este dat de grosimea acestuia, roca parentală regăsindu-se la adâncimea de 50 cm.

Sondajul pedologic 3 (S3)

- tip sol – *Regosol calcaric lutic*, proxicalcaric;
- reacția solului – slab acidă în primii 10 cm (pH = 6,01) și slab alcalină între 10-70 cm (pH = 7,52-8,21);
- conținut mic de CaCO_3 total între 10-20 cm (3,2%) și mare între 20-70 cm (16,0%);
- conținut de materie organică (humus) – mare în primii 20cm (H% = 7,16-9,36);
- aprovizionarea cu azot – foarte bună în primii 20 cm (I.N. = 7,16-7,52);
- gradul de saturație în baze – eubazic în primii 10 cm (V% = 80,3) și saturat în baze între 10-70 cm (V% = 100);
- textura solului – lut prăfos în primii 10 cm, cu 29,2% argilă și lut mediu între 10-70 cm (textură mijlocie pe toată adâncimea)
- amplasare – versant slab înclinat, panta 5-10%.

Regosolul este un sol tânăr, neevoluat, caracteristic zonelor cu relief accidentat, cu pante accentuate (Pl. 7), cu versanți supuși fenomenelor de eroziune geologică, ce nu favorizează evoluția procesului de solificare. Având CaCO_3 de la 10cm, regosolul este unul proxicalcaric, fără diferențiere texturală.

Concluzii

Din punct de vedere morfologic, situl de la Păuleni-Ciuc ocupă treapta cea mai înaltă a Depresiunii Ciuc, treaptă forma-

tă din depozite piemontane care aparțin Munților Ciuc, depozite care maschează recordul dintre unitatea montană și unitatea depresionară propriu-zisă. Tipologia solurilor identificate poate oferi câteva concluzii referitoare la dinamica arealului.

Prezența eutricambosolului poate fi condiționată de existența în areal, într-o fază a evoluției învelișului de sol, a unor suprafețe consistente de pădure.

Asocierea regosolului și a aluviosolului coluvic indică o dinamică actuală accelerată, reprezentată prin pluviudenudare și eroziune de suprafață în extremitatea

nord-estică a arealului analizat și, respectiv, acumularea materialelor transportate (inclusiv humus) la baza sitului.

Conținutul mare de humus în primii 55 cm în cazul aluviosolului coluvic, de la baza sitului, poate fi pus, în afara aportului dat de pluviudenudare, și pe acumularea de materie organică rezultată în urma activității umane din cadrul sitului.

Prezența regosolului este consecința directă a schimbării unghiului de pantă, de la 2-3% în perimetrul sitului, la aproximativ 20% în nord-estul acestuia, în arealul montan propriu-zis.

Bibliografie / Bibliography

Badea L., Cioacă A., Roată S., Mărculeț I., Călin D. 2014, *Unitățile de relief ale României, IV, Carpații Orientali – Carpații Moldo-Transilvani*, Edit. Ars Docendi, București.

Florea N., Munteanu I. 2012, *Sistemul român de taxonomie a solurilor (SRTS)*, Edit. Sitech, Craiova.

Florea N., Bălăceanu V., Răuță C., Canarache A., 1987, *Metodologia elaborării studiilor pedologice, Partea a III-a - Indicatorii ecopedologici*, București.

Ispas Ș., Stănilă A.L. 2015, *Solurile României*, Valahia University Press, Târgoviște.

Székely Z. 1970, *Cultura Ciomortan, Aluta*, 1970: 71-76.

1987 *Geografia României, vol. III, Carpații românești și Depresiunea Transilvaniei*, Edit. Academiei Române, București, 1987.

Harta geologică 1:200.000, foile Odorhei și Bacău, plus note explicative, 1968, 1970.

Harta solurilor 1:200.000, foile Odorhei și Bacău, 1970.

Corine Land Cover (CLC) 2018, Version 2020_2021 (<https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/clc2018>).

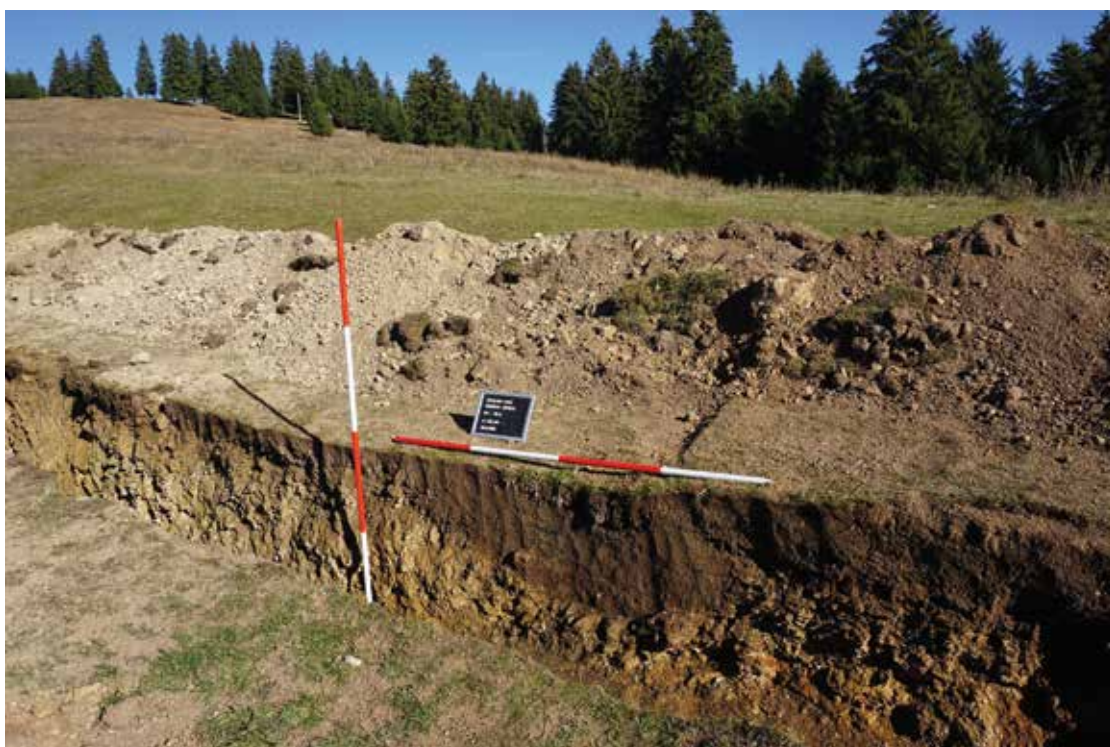
Pl. Ia Amplasarea sondajului analizat.
***Pl. Ia** Location of the analyzed profile*

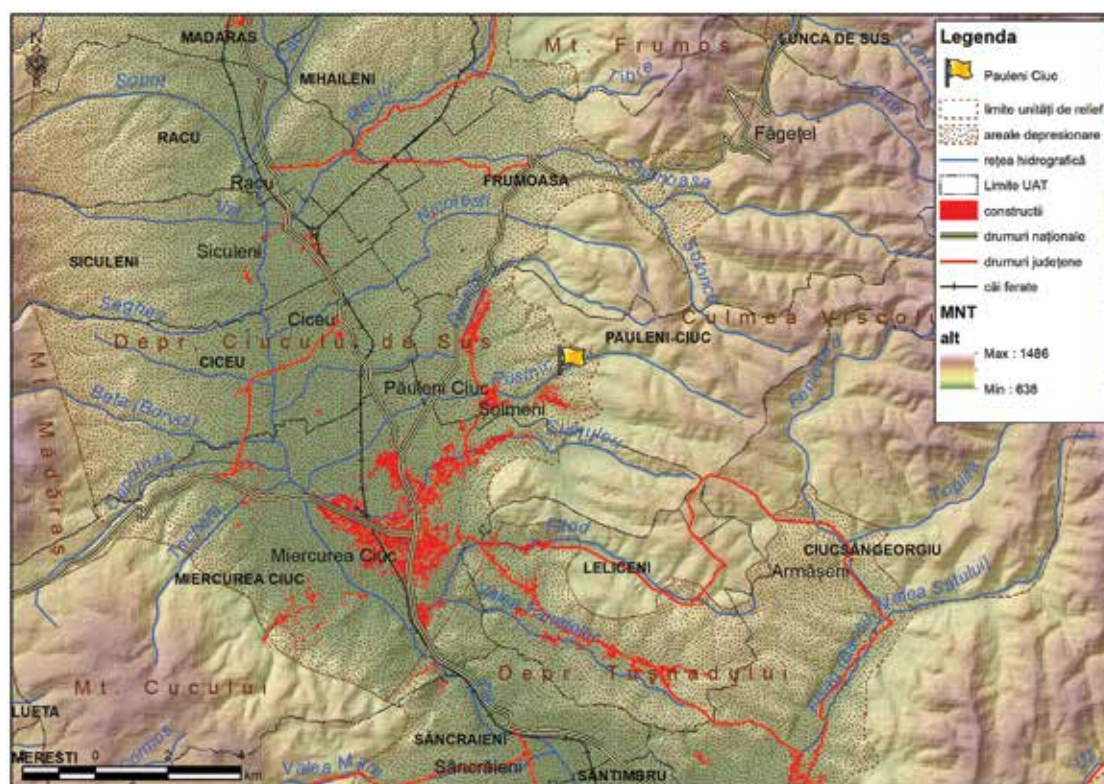
Pl. Ib Recoltarea probelor.
***Pl. Ib** Sampling.*

Pl. Ic Recoltarea probelor.
Pl. Ic Sampling.

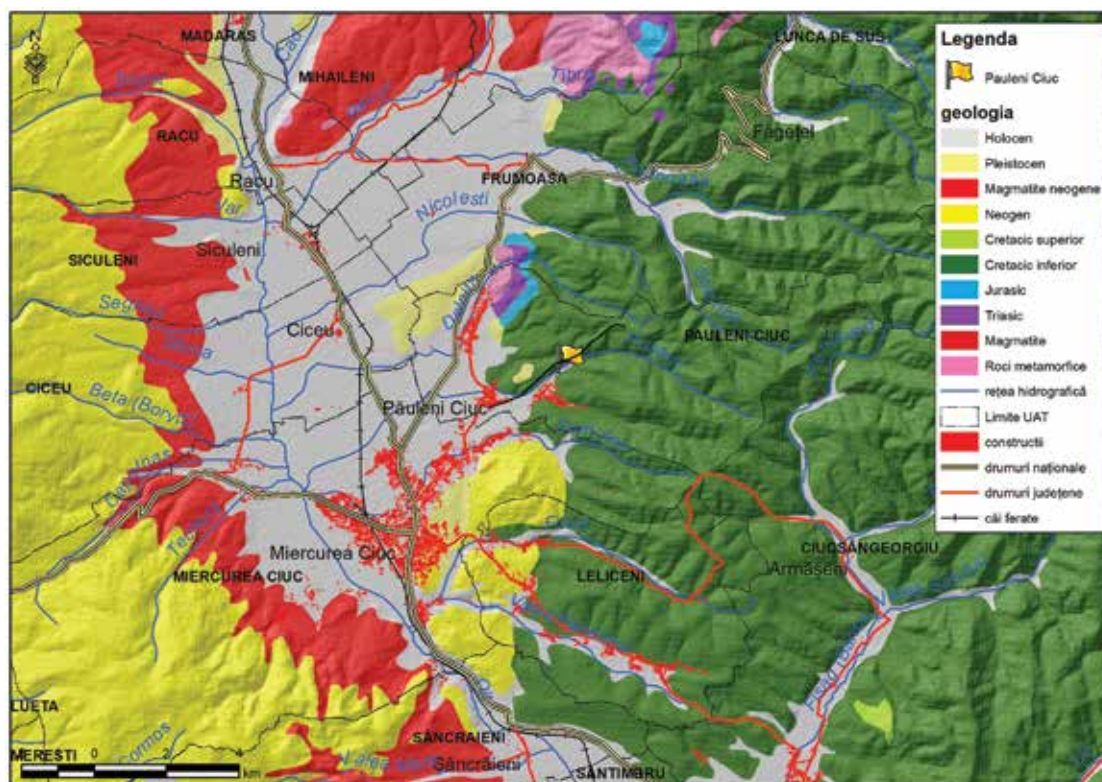

Pl. Id Recoltarea probelor.
Pl. Id Sampling.

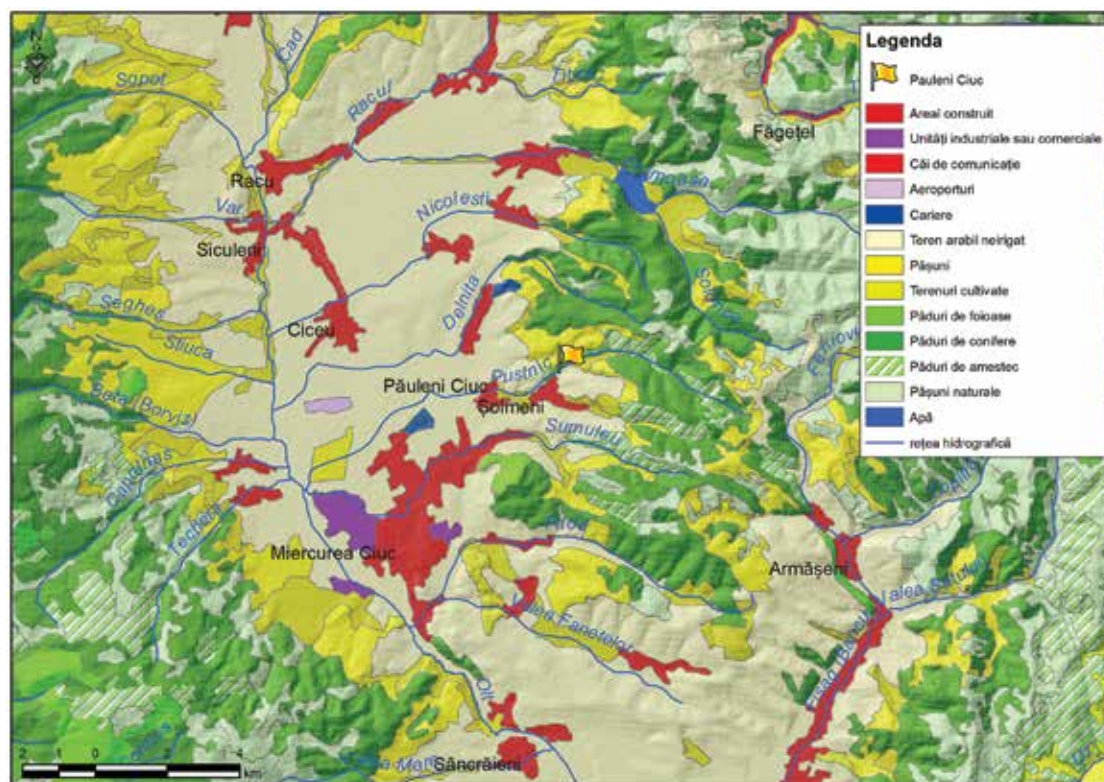
PI. II Localizarea sitului de la Păuleni-Ciuc în raport cu unitățile de relief și principalele elemente ale cadrului natural și antropic.

PI. IIa The location of the Păuleni-Ciuc site in relation to the relief units and the main elements of the natural and anthropic environment.

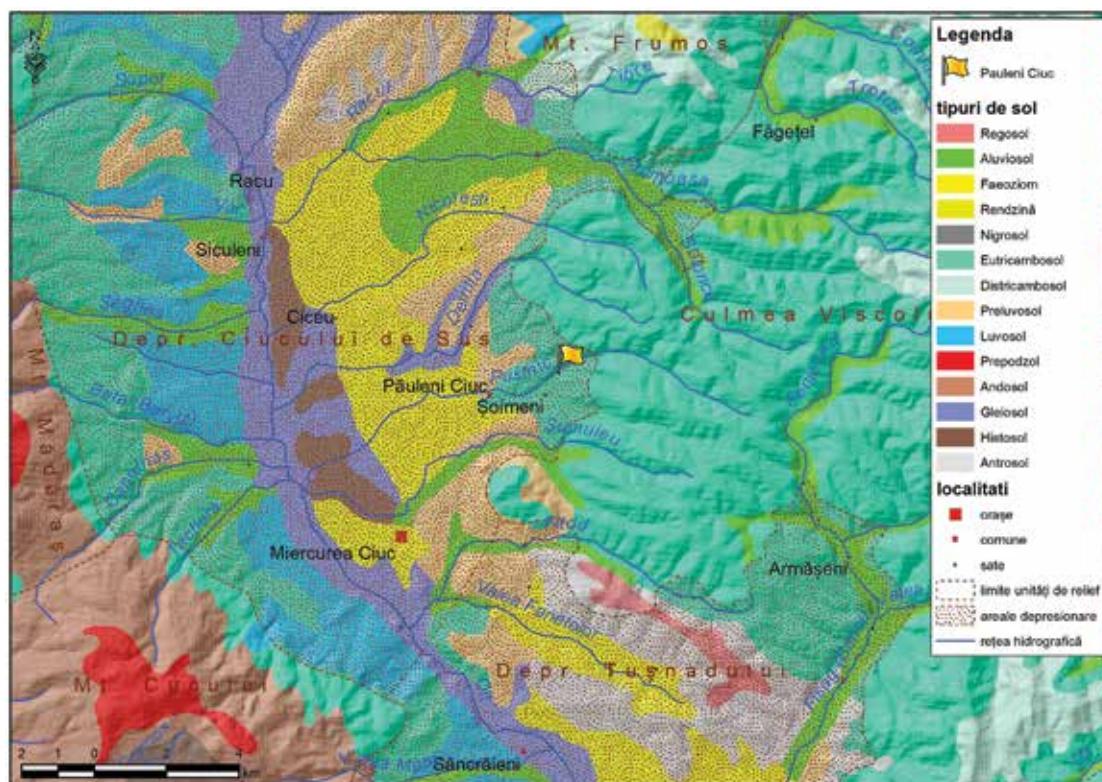

PI. III Harta geologică (după harta geologică a României, 1:200.000, foile Odorhei și Bacău).

PI. III Geological Map (According to Geological Map of Romania, 1:200.000, sheet Odorhei and Bacău).

PI. IV Acoperirea terenurilor (conform CLC 2018).
PI. IV Land Cover Map (According to CLC 2018).

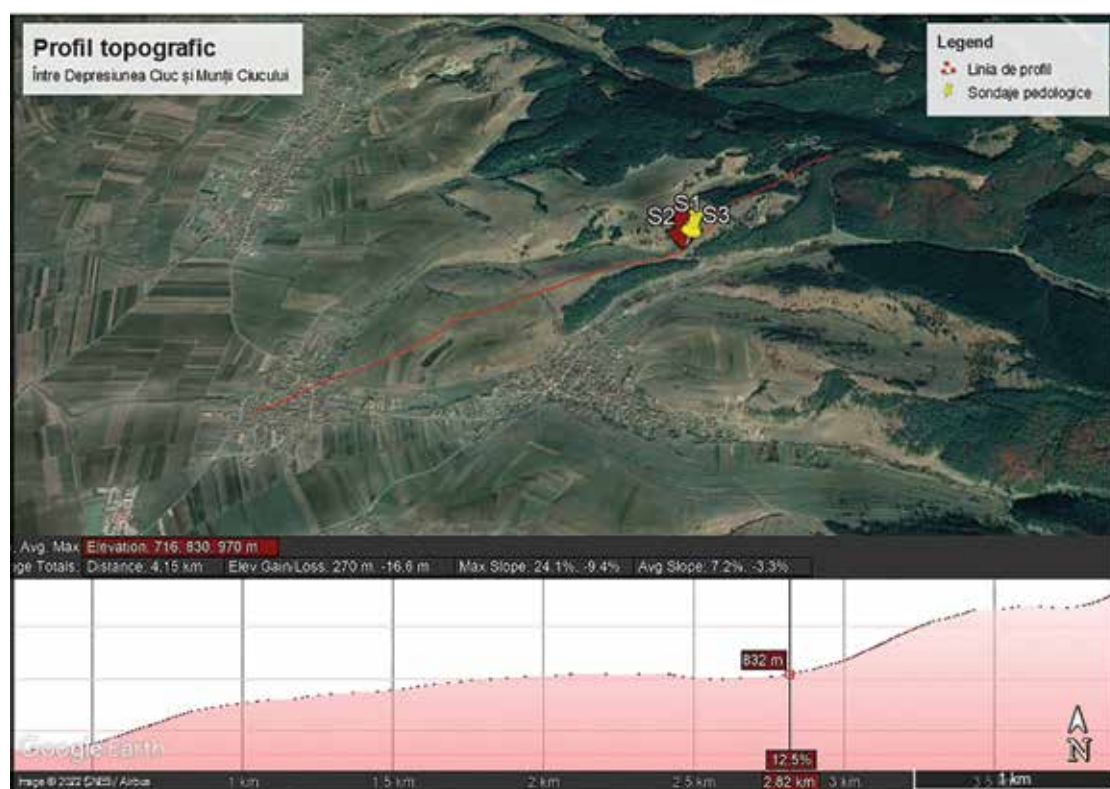

PI. V Harta solurilor (după harta solurilor României, 1:200.000, foile Odorhei și Bacău).

PI. V Soil Map (According to Soil Map of Romania, 1:200.000 sheet Odorhei and Bacău).

PI. VI Amplasarea sondajelor pedologice.
***PI. VI** Location of soil profiles.*

PI. VII Schimbarea unghiului de pantă, în nord-estul sitului.
PI. VII Changing the slope in the northeast of the site.

**Raport preliminar asupra cercetărilor sitului
din epoca bronzului de la Sântimbru/Csíkszentimre-
Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita**

***Preliminary report on the research
in the Bronze Age site at Sântimbru/Csíkszentimre-
Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County***

József PUSKÁS¹

Dan BUZEA²

Cuvinte cheie: epoca bronzului, cultura Wietenberg, cultura Noua, Transilvania

Keywords: Bronze Age, Wietenberg culture, Noua culture, Transylvania

ABSTRACT

The archaeological researches from Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy (RAN Code: 85742.06), Harghita County, were carried out in 2021 by opening two trenches (S.1 / 2021 and S.2 / 2021) in which there were discovered 37 complexes (38 in total of which 1 complex was cancelled) attributed to the middle period of the Bronze Age (Wietenberg culture) and to the final period of the Bronze Age (Noua Culture).

Introducere

În anul 2019, Csiszér Zsombor a inițiat un proiect de extindere pentru ferma de animale din localitatea Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita, care afecta parțial situl arheologic de la Dealul Mic. În acest sens, Direcția Patrimoniu Cultural din cadrul Ministerului Culturii a emis avizul pentru dezvoltarea și implementarea proiectului condiționat de un proiect de realizare a cercetărilor arheologice preventive.

În zona proiectului de construcție de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy nu au fost

realizate până în anul 2021 săpături arheologice. Terenul unde este localizat situl a fost în trecut folosit pentru pășunat și agricultură, activități care se practică și în prezent.

În perioada anilor 2000, în zona sitului a fost construită o fermă de vaci, la vremea respectivă fără punerea în practică a unor proiecte de cercetare arheologică pentru că nu erau delimitate zonele de protecție ale sitului de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy.

Principalul obiectiv al cercetării arheologice preventive din anul 2021 a fost acela de a cerceta integral suprafața afectată de proiectul investițional în perimetrul sitului delimitat, pentru recuperarea și înregistrarea tuturor bunurilor culturale

¹ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe, joska1987@yahoo.com.

² Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe, buzealuci@yahoo.com.

cu valoare istorică, precum și pentru identificarea, înregistrarea și cercetarea tuturor complexelor arheologice.³

Localizarea sitului

Situl de Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy aparține comunei Sâncrăieni și este situat în câmpia Oltului, în partea estică a Munților Harghita de Sud, la 11 km de Miercurea-Ciuc pe DJ 123 A (Planșa 1).

În raport cu reperele locale, situl este poziționat la cca. 200 m nord-est de Halta CFR din Sântimbru, la cca. 1,6-1,8 km vest de DN 12. Cele mai consistente urme arheologice se află răspândite pe terasa înaltă a Oltului, pe malul stâng al acestuia, pe suprafața de cca. 400-500 m (est-vest) și cca. 200-300 m (nord-sud).

Situl se află pe un bot de deal, care se ridică deasupra unei lunci inundabile (Fig. 1). La baza dealului, în urma decopertării apărea apă la circa 1 m adâncime de la nivelul actual al solului.

Totuși pe harta iozefină de la sfârșitul secolului 18 zona nu apare ca zonă mlăștinoasă. Trebuie însă menționat că (tot pe harta amintită) în perioada respectivă la c. 600 de metri sud curgea un pârâu.⁴ Acesta, foarte probabil de-a lungul secolelor schimba de mai multe ori albia. În preistorie, când zonele folosite pentru agricultură erau mai reduse ca suprafață în zonele joase din vecinătatea sitului probabil erau mlaștini întinse, ce puteau fi alimentate din pârâul Egresaszó sau chiar din râul Olt.

Probabil cea mai importantă rută de comunicare a Depresiunii Ciucului era râul Olt. Situl aflându-se în apropierea acestu-

ia putea să aibă o importanță mai deosebită, comparat cu restul așezărilor situate pe marginea depresiunii, în văile laterale ale afluenților Oltului. Un drum se observă și pe harta iozefină, care trecea chiar prin sit, drum care apare și pe ridicările topografice mai noi, până în 1974. Probabil în urma colectivizării drumul respectiv a fost desființat. Nu avem însă informații că acesta ar fi fost folosit și în preistorie, dar probabil era practicat și înainte de întocmirea hărții respective.

Istoricul cercetărilor arheologice

Situl a fost descoperit în urma unei periegheze în 1967, când au fost recuperate de la suprafața solului fragmente ceramice și diferite obiecte cu valoare arheologică. Cu această ocazie au fost menționate materiale arheologice aparținând bronzului mijlociu și târziu, „hallstattiene” și din perioada La éTne-ului dacic.⁵

Cercetările de suprafață au fost reluate în anul 2010 de către Kosza Antal din cadrul Direcției Județene Pentru Cultură Harghita (DJCHR), în vederea delimitării suprafeței sitului.⁶ Cu această ocazie s-au identificat materiale arheologice descoperite la suprafața terenului și răspândite pe 14,15 ha.

În cadrul lucrărilor documentare cu ocazia investigațiilor non-invasive din anul 2020⁷, realizate în zona cercetată de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita, a putut fi cercetată starea terenului prin măsurarea și cartarea intensității gradientului vertical al câmpului magnetic terestru pe o suprafață de circa 3000 mp.

³ În baza Proiectului de Cercetare aprobat de Ministerul Culturii și Identității Naționale prin emiterea Autorizației de cercetare arheologică preventivă nr. 176/29.03.2021.

⁴ Denumirea pârâului este una confuză: pe prima hartă militară din sec. 18 pârâul apare fără nume, pe a doua hartă militară (1853-1870) apare ca *Egresaszó*, pe a treia ridicare (1869-1887) ca pârâul *Goncz*, iar pe cea din 1941 ca *Ájpatak*. Am optat pentru folosirea primei denumiri cunoscute, *Egresaszó*.

⁵ János-Kovács 1967, 49, Pl. XXV.

⁶ Mulțumim colegului Kosza Antal pentru informațiile științifice și pentru harta descoperirilor arheologice de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy.

⁷ Buzea, Popa 2020. Raport de diagnostic arheologic „Modernizarea activității I.I. Csiszér Zsombor prin construire și dotare adapost pentru vaci de lapte și anexe, spații pentru procesare și comercializare, achiziții utilaje agricole” din loc. Sântimbru, jud. Harghita. Sfântu Gheorghe, 2020

În anul 2021 colaboratorii MNCR au deschis în zona sitului două suprafețe arheologice după cum urmează:

- Suprafața 1 (S.1/2021) de cca. 72 x 36 m cu o suprafață de 2621 mp.
- Suprafața 2 (S.2/2021), de 45 x 1,8 m cu o suprafață de 81 mp.

Cercetările magnetometrice

În perioada anilor 2020-2021 în cadrul proiectului "HiLands" în situl *Dealul Mic/Kis-hegy* s-au efectuat cercetări magnetometrice de echipa formată din Alexandru Popa și Dan Buzea.⁸ Rezultatele cercetării au indicat prezența atât a unor anomalii de natură arheologică, cât și de origine naturală în perimetrul afectat de proiectul de construcție de c. 2700 mp al lui Csiszér Zsombor, dar și la nord, vest și sud de acest perimetru pe o suprafață de ca. 11500 mp (Fig. 2).

Din rezultatele obținute se remarcă în primul rând prezența unor anomalii de dimensiuni relativ mici, care cumulează valori negative și pozitive. Ele se remarcă prin forma aproximativ rotundă, cu jumătățile în culori opuse, adică negru și alb – corespunzând unor valori magnetice foarte ridicate și respectiv foarte joase. Ele sunt cunoscute sub numele de „bi-poli” metalici. De regulă este vorba de obiecte separate, dispuse la anumite adâncimi în sol. Natura paleo-arheologică a acestei categorii de anomalii nu poate fi determinată doar pe baza măsurărilor gradientului magnetic al solului. De cele mai multe ori este vorba de obiecte de dimensiuni mici și proprietăți magnetice, ajunse neintenționat pe terenurile agricole și pe pășuni în ultimii 100 de ani.

⁸ Cercetare realizată în scopul identificării existenței unor structuri de fortificare cu șanț sau existența unui drum de acces aflat la vest de Suprafața 1/2021, documentarea distribuției complexelor arheologice și verificarea prezenței vestigiilor arheologice din zona centrală și de vest a sitului, aflate până la calea ferată Sfântu Gheorghe – Miercurea Ciuc.

Stratigrafia și complexele arheologice descoperite

Stratigrafia relevată de cercetarea a cca. 0,3 ha din cadrul sitului de la Sântimbru-*Dealul Mic/Kis-hegy* exprimă cel puțin 8 momente de depuneri antropice și neantropice.

Din suprafața sitului de cca 14,15 ha (delimitat de DJCHR în anul 2010) de la Sântimbru-*Dealul Mic/Kis-hegy*, jud. Harghita – au fost cercetate două suprafețe S.1/2021 de 2621 mp și S.2/2021 de 81 mp (Pl. 2).

La finalul cercetărilor arheologice exhaustive din S1/2021 au permis identificarea, înregistrare și investigarea integrală sau parțială a unui număr de 32 de complexe arheologice formate din gropi de diferite tipuri (Fig. 3)⁹. Un complex (Cx 25) a fost cercetat parțial, marginea vestică fiind în afara suprafeței contractate. Un complex a fost anulat (Cx. 30).

În S.2/2021, s-au documentat și cercetat 5 complexe arheologice formate din gropi de diferite tipuri (Fig. 4).

Considerații preliminare asupra complexelor și materialului arheologic descoperit

Situl de la Sântimbru-*Dealul Mic/Kis-hegy*, jud. Harghita este unul de referință pentru ultimii ani de cercetarea culturilor specifice epocii bronzului mijlociu (cultura Wietenberg) și târziu (cultura Noua) pentru zona Depresiunii Ciucului, unde până nu demult, aceste descoperiri *in situ*, au lipsit de pe harta descoperirilor arheologice.

Așadar, în acest moment al cercetării arheologice au fost evidențiate existența a două momente principale de utilizare a sitului: epoca mijlocie a bronzului, probabil deranjată (cel puțin într-o anumită măsură) și suprapusă din punct de vedere cronologic de intervențiile dense ale comunității de tip Noua.

⁹ Planul general a fost realizat de către Nándor Laczkó de la firma Cloudscale Digital SRL din Miercurea Ciuc.

În ultimii ani, cercetările arheologice de teren privind situri atribuite culturii Wietenberg situate pe teritoriul sud-est și est transilvănean nu au fost deosebit de numeroase și nici de ample. Din această perspectivă, rezultatele cercetării arheologice de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, sunt deosebit de importante pentru aprofundarea cunoașterii epocii bronzului.

Cele 37 de complexe descoperite în cele două secțiuni aparțin perioadei epocii bronzului mijlociu și târziu, respectiv culturilor Wietenberg și Noua. Materialul arheologic este format mai ales din fragmente ceramice și resturi osoase animaliere. Numărul pieselor, uneltelor confecționate din os, bronz sau piatră este redus. În S.1/2021 au fost dezvelite în total 32 de complexe.¹⁰ Materialul ceramic descoperit în ele este relativ puțin și fragmentat, neputând fi întregit vreun vas. Din această cauză opt dintre gropi nu au putut fi atribuite cu certitudine la vreo cultură. Totuși după pastă, factură și eventuala formă a vaselor am încercat să facem o atribuire culturală. În cinci gropi nu s-a descoperit material ceramic, astfel acestea nu au putut fi datate.

Bronzului mijlociu atribuim opt complexe (Cx 01, Cx 08, Cx 09, Cx 11, Cx 12, Cx 15, Cx 23, Cx 35) și alte două cu semnul întrebării (Cx 10, Cx 24). Din cele zece gropi atribuite culturii Wietenberg patru au forma circulară, patru ovală iar alte două sunt neregulate. Diametrul gropilor circulare variază între 178 și 88 cm. Adâncimea maximă este de 60 cm, cea minimă de 34 cm (Cx 09, Cx 15, Cx 24, Cx 35). Complexele ovale prezintă și ele dimensiuni similare: axa lungă a gropilor variază între 212 și 137 cm, cea scurtă între 120 și 70. Adâncimea maximă este de 64 cm, cea minimă de 8 cm (Cx 01, Cx 10, Cx 11, Cx 12). Cele două gropi neregulate au dimensiuni ceva mai mari, 250 x 200, respectiv 290 x 210

(Cx 08, Cx 23). Din aceste gropi provin fragmente de vase de diferite tipuri, dar cu elemente de decor relativ simple. Pe suprafața vaselor apar brăuri în relief, impresiuni și caneluri (Pl. 4/1-2, 4). Motivele mai complexe formate din spirale sau meandre lipsesc total, cum lipsește și tehnica de ornamentare prin Zahnstempelung. Un singur fragment, probabil de cărucior de lut este decorat cu triunghiuri incizate, hașurate. O abundență a materialului ceramic s-a observat în Cx 25, unde a fost dezvelit un complex de mari dimensiuni. Aici foarte probabil este vorba de mai multe complexe suprapuse atât din perioada epocii bronzului mijlociu, cât și din epoca bronzului târziu. Pe baza observațiilor efectuate s-a constatat că zona a fost puternic răvășită de animale, în unele locuri chiar și la 1,8 m adâncime s-au găsit urme de vizuine recente. În perimetrul Cx 25 numai pe fundul gropii au putut fi separate alte complexe, din care s-au păstrat numai 5-10 cm (Cx 31, Cx 32, Cx 33).

În umplutura gropii Cx 18 a fost descoperit un vârf de săgeată, păstrată integral (Pl. 5/1). Materialul ceramic cu care a fost descoperit aparține culturii Wietenberg, astfel foarte probabil și piesa respectivă poate fi încadrată în perioada epocii bronzului mijlociu. Astfel de piese sunt rare în cadrul culturii Wietenberg, mai ales fiind cunoscute din perioada culturii Noua.¹¹ În literatura de specialitate am găsit puține referiri la vârfuri de săgeți din os aparținătoare culturii Wietenberg. Două sunt menționate de N. Boroffka de la Uioara de Jos,¹² un alt fragment a fost descoperit la Rotbav,¹³ respectiv la Hălchiu.¹⁴

Pe baza materialului arheologic se poate constata că cel mai probabil așezarea culturii Wietenberg aparține unei faze mai timpurii, probabil fazei a doua de evolu-

¹⁰ Numerotarea s-a făcut până la Cx 33, unul din complexe (Cx 30) fiind anulat.

¹¹ Dietrich 2014, 140; Beldiman et alii 2021, 269.

¹² Boroffka 1994, 224.

¹³ Dietrich 2014, 140. Aparține fazei trei de locuire, deci culturii Wietenberg III/C.

¹⁴ Beldiman et alii 2021, 261-281.

ție (Wietenberg II după Chidioșan, și A2-B după N. Boroffka). Această ipoteză pare confirmată de numărul redus și simplu al motivelor de ornamentare. Nu regăsim meandrele și spiralele complexe, care sunt caracteristice fazei clasice (Wietenberg C după N. Boroffka, respectiv Wietenberg III după Chidioșan) de evoluție.¹⁵

Evoluția culturii Wietenberg a luat sfârșit cu apariția comunităților din zona nord-pontică. În literatura de specialitate această populație mobilă, stepică este denumită cultura Noua. Pe baza cunoștințelor noastre în urma acestor contacte comunitățile Wietenberg se retrag în interiorul Transilvaniei (faza Wietenberg IV sau D). Materialul arheologic al acestei perioade nu se mai regăsește în sud-estul Transilvaniei.

În Transilvania prima parte a epocii bronzului târziu este reprezentată de cultura Noua, o cultură silvo-stepică, cu structuri sociale diferite, ritul de înmormântare diferit de cele întâlnite în perioada anterioară în zonă. Pe baza descoperirilor arheologice este vorba de comunități relativ egalitariene, care se ocupau mai ales de creșterea animalelor. Nu sunt cunoscute așezări fortificate, așezările deschise fiind situate pe malul pâraurilor și a râurilor. Specificul acestor așezări sunt așa numitele „cenușare”, care apar ca pete cenușii la suprafața terenurilor cultivate, mai ales după arat. Aceste complexe abundă în material arheologic, cu multe fragmente de vase, unelte de oase și de piatră. Deocamdată în Depresiunea Ciucului nu cunoaștem astfel de așezări cu „cenușare”, dar în depresiunile limitrofe (Depresiunea Târgu Secuiesc, Depresiunea Bârsei) sunt documentate în număr relativ mare. Funcția acestora a fost și este dezbătut în literatura de specialitate, fiind mai multe teorii pentru for-

marea și folosirea acestora. Deocamdată cea mai plauzibilă teorie este cea a „atelierelor” de prelucrat piei, dar și asta lasă câteva întrebări fără răspuns.¹⁶ Probabil pot fi legate de activitățile de zi cu zi. Trebuie menționat că „cenușarele” apar mai ales la periferia așezărilor, deci probabil acolo se practicau meșteșuguri cu risc crescut de incendii sau cu miros neplăcut.

Epoca bronzului târziu este reprezentată în acest sit de cultura Noua. Din complexe săpate în S. I., 12 gropi (Cx 03, Cx 04, Cx 05, Cx 06, Cx 16, Cx 17, Cx 18, Cx 22, Cx 25, Cx 26, Cx 28, Cx 29) aparțin foarte probabil culturii, iar alte șapte (Cx 02, Cx 07, Cx 14, Cx 21, Cx 27, Cx 31, Cx 32) nu pot fi atribuite cu certitudine acestei culturi, dar după factura ceramicii pare să aparțină acestei perioade. Majoritatea gropilor (14 la număr) dezvelite care aparțin culturii Noua sunt de formă ovală. Diametrul pe axa lungă variază între 280 și 120 cm, iar pe cea scurtă între 110 x 70 cm. Adâncimea maximă a gropilor atinge 64 cm, iar cea minimă de 10 cm (Cx 02, Cx 03, Cx 04, Cx 06, Cx 16, Cx 17, Cx 18, Cx 22, Cx 26, Cx 27, Cx 28, Cx 29, Cx 31, Cx 32). Cele trei gropi circulare au diametrul cuprins între 184 și 110 cm, iar adâncimea între 68 și 25 cm. Alte două gropi de formă neregulată au fost săpate. Una avea dimensiunea de 186 x 70 cm, cu o adâncime de 16 cm (Cx 14), iar celălalt a fost săpat parțial (Cx 25). Acesta avea o lungime de 1030 cm, lat de 1000 de cm și adânc de 190 cm¹⁷. Pe lângă fragmentele ceramice atipice regăsim și unele forme caracteristice culturii, cum sunt vasele de tip borcan decorate cu butoane aplatizate cu impresiuni și cu suprafața dată cu măturica (Pl. 6/4), vase cu brâuri în relief și impresiuni circulare (Pl. 6/5) sau ceștile cu butoane

¹⁵ Chidioșan 1980; Andrițoiu 1992; Boroffka 1994; Bălan et alii 2016, 67-92. Pentru opinia diferită a unor autori vezi Quinn et al. 2020.

¹⁶ Dietrich 2013, 239; Dietrich et al. 2018, 574; Puskás 2020, 133.

¹⁷ În stadiul actual al cercetărilor arheologice nu excludem posibilitatea ca acest complex să reprezinte un „cenușar”, o problemă care va fi abordată într-un studiu extins.

pe toartă (Pl. 6/2-3). Un fragment de buză descoperit în Cx 14 aparține unui vas lobat, cu decor imprimat și incizat, având forma unui „brad”. Motivul apare în mai multe culturi din zona Carpaților Orientali. Acest motiv regăsim în așezarea de la Zoltan-*Nisipărie*,¹⁸ în diferite situri ale culturii Costișa și Komarow,¹⁹ dar și în materialul atribuit culturii Noua I din așezările de la Rotbav,²⁰ Trușești,²¹ Târpești²² etc. Pe baza materialului ceramic descoperit în groapa respectivă considerăm că aceasta poate să aparțină fazei incipiente a culturii Noua (Noua I). Ceașca cu toartă în bandă, supraînălțată (Pl. 6/1) este considerată ca aparținând perioadei de final a culturii Noua (Noua III).²³ Alte descoperiri interesante sunt acele 14 piese rotunde („jetoane”) care au fost confecționate din fragmente de vase (Planșa 7). Piese similare apar și în alte așezări, mai ales ale culturii Noua,²⁴ dar într-un număr atât de mare dintr-un singur complex (sau grupuri de complexe ?) nu au mai fost atestate deocamdată.²⁵

În cursul săpăturii, în complexul Cx 25 a fost descoperit un ac cu capul rulat (*Rollenkopfnadel*). Acest tip de obiect are un capăt aplatizat și răsucit în așa fel încât la capătul respectiv formează o urechiușă rotundă (Pl. 5/2). Apariția obiectelor similare din Bazinul Carpatic este documentat deja de la începutul bronzului timpuriu.

Deseori apar în morminte, dar sunt și parte componentă a unor depozite de bronzuri.²⁶

În sud-estul Transilvaniei un ac de acest tip a fost descoperit în Peștera Mare din Cheile Vârgheișului, unde pe lângă materialul Wietenberg din epoca bronzului mijlociu s-a descoperit și un fragment dintr-un vas Noua, respectiv oase umane.²⁷ O altă piesă este cunoscută din situl din epoca bronzului târziu (cultura Noua) de la Zoltan.²⁸ O piesă similară este cunoscută din cercetările de la Hărman-*Groapa Banului*.²⁹ Contextul piesei nu este bine definit. Pe locul amintit s-au descoperit fragmente din perioada Wietenberg și de tip Noua. Alte două piese au fost descoperite în urma cercetărilor de la Rotbav-*La pârauț*.³⁰ Una dintre piese, cea scurtă a fost încadrat pe baza analogiilor în cultura Noua, astfel de piese fiind cele mai frecvente în așezări și necropole.³¹

În sud-estul Transilvaniei majoritatea acelor de tip *Rollenkopfnadeln* provin din situri unde sunt atestate atât vestigii ale culturii Wietenberg, cât și cele Noua, astfel legarea lor de una din culturi este dificilă. Dacă acceptăm ipoteza înaintată de Laura și Oliver Dietrich că piesele mai scunde și drepte aparțin unei perioade târzii (cultura Noua), atunci acul descoperit la Sântimbru-*Dealul Mic/Kis-hegy* foarte probabil aparține acestei perioade. Acest fapt pare confirmat și de cantitatea mare de ceramică Noua în zona în care piesa a fost descoperită.

În campania anului 2021 s-a identificat și cercetat un singur complex de înhumăție reprezentând depunerea unui animal (capră) aparținând culturii Noua. Cx 28, este reprezentat de o groapă de formă

¹⁸ Căvruc 2001, 77, Fig. 16/4, 6-7, 10, 80, Fig. 19/1.

¹⁹ Căvruc-Dumitroaia 2001, Planșa 50/5-6; Munteanu 2010, 318, Fig. 58/1, 336, Fig. 76/12.

²⁰ Florescu 1991, 187, Fig. 15/4-5.

²¹ Florescu 1991, 201, Fig. 29/6.

²² Florescu 1991, 217, Fig. 45/3, 5.

²³ Ciugudean 2010, 164.

²⁴ În sud-estul Transilvaniei cunoaștem mai multe situri cu astfel de piese, singulare, descoperite în urma periegezelor: Albiș (Puskás 2020, 139, Pl. 2/5), Catalina (Puskás 2017, 37, Pl. XII/7) sau Lunga (Puskás 2017, 52, Pl. XXVII/4).

²⁵ În monografia dedicată așezării din epoca bronzului de la Rotbav-*La pârauț* nu sunt menționate obiecte făcute din pereți de vase. Majoritatea pieselor menționate în text sunt perforate (Dietrich 2014, 124-127).

²⁶ Boroffka 1994, 238; Sava 2002, 183-184.

²⁷ Nestor 1933, 117, nota 481; Horedt 1953, 806, nr. 18; Marcu 1976, 91; Boroffka 1994, 106.

²⁸ Căvruc 2003, 64, nr. 239.

²⁹ Alexandrescu et al. 1973, 243, Fig. 9.

³⁰ Dietrich-Dietrich 2008, 90-91.

³¹ Dietrich-Dietrich 2008, 92.

ovală, cu pereții oblici și fundul plat, umplutura și scheletul fiind deranjat parțial de gangurile de animale (Pl. 3/1, 2).³²

Pe baza materialului arheologic descoperit se poate afirma că pe *Dealul Mic/Kis-hegy* cultura Noua este reprezentată de o fază evoluată, cel mai probabil faza Noua II. Totuși trebuie menționate elemente care sugerează un început mai timpuriu a așezării Noua (Noua I), și un sfârșit probabil la început de faza III. Cu privire la cronologia absolută a culturii Noua dispunem de mai multe datări radiocarbon. Astfel, pe baza acestora apariția comunităților în interiorul arcului carpatic poate fi plasată pe la 1550/1500 a. Chr.³³ Durata acestei culturi avea c. 300-400 de ani, astfel sfârșindu-se pe la 1200/1150 a. Chr. După această perioadă apare cultura Gáva și în sud-estul Transilvaniei, perioadă ce poate fi considerată de maximă înflorire a metalurgiei bronzului și trecerea spre epoca fierului.

În secțiunea S.1/2021 s-au dezvelit alte patru gropi (Cx 13, Cx 19, Cx 20, Cx 33) în care nu s-a descoperit nici un fragment ceramic, astfel nu avem repere cronologice. Situația este similară și în S.2/2021, în complexele Cx 34, Cx 36, Cx 37 și Cx 38. Cinci dintre aceste complexe sunt de formă circulară, cu dimensiunea între 96 și 38 cm, cu adâncimi între 5 și 120 cm (Cx 13, Cx 20, Cx 33, Cx 34, Cx 38). Cele două gropi ovale (Cx 36 și Cx 37) au diametrul de 60 x 68 cm, respectiv 210 x 94 cm, cu adâncimea de 112 și 178 cm. Singura groapă neregulată fără material arheologic era Cx 19, cu dimensiunea de 130 x 100 cm, adânc de 46 cm.

Ceea ce se poate afirma cu certitudine în acest moment al prelucrării informației arheologice de la *Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy*, este că nu au fost descoperite structuri, complexe sau indicii care să poată fi asimilate unor elemente definitorii pentru locuințe, indiferent de tipul lor, și de perioadele cronologice de care am amintit mai sus.

Stratigrafia din cadrul sitului a fost evidentă în cazul Cx 25, localizat pe panta domoală a *Dealului Mic*, iar în partea de sus a dealului (acolo de unde începe panta ușoară pe direcția nord-sud), după toate probabilitățile stratul/straturile de cultură au fost deranjate de factori naturali (eroziune pluvială sau eoliană).

Având în vedere situația arheologică de la *Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy*, documentată în cazul ambelor suprafețe cercetate (S1 și S2) putem afirma că a fost surprinsă doar marginea unei/unor așezări din epoca bronzului. Acest lucru va putea fi confirmat prin extinderea cercetărilor non-invazive și intruzive pe platoul *Dealul Mic/Kis-hegy* și în imediata vecinătate a secțiunilor din anul 2021.

Trebuie să amintim și faptul că în S.2/2021, în mijlocul secțiunii a fost dezvelit un „șanț”, care se observă și în prezent la suprafața terenului. Inițial, s-a considerat acest „șanț” ca o posibilă structură de fortificație a uneia dintre etapele de locuire din perioada epocii bronzului, cel mai probabil din perioada Wietenberg. În urma cercetării prin săpătură arheologică în cadrul S.2/2021, acest „șanț” pare să fie mai degrabă urma unui drum vechi (Medieval sau modern?), traseu care se observă și pe prima ridicare topografică din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Fig. 5; Pl. 8).

³² Kelemen 2021 (sub tipar).

³³ Ciugudean, Quinn 2015, 155; Quinn et al. 2020, 56.

Mulțumiri / **Acknowledgements**

Articol realizat în cadrul Proiectului "Peisaje ascunse: explorarea prin teledetecție și LIDAR a drumurilor, granițelor și câmpurilor de luptă din Carpații de Sud-Est" (abreviat: HiLands), cod PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, finanțat de Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământu-

lui Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (UEFISCDI), în perioada 2018-2022./ This study was conducted with the financial support of the Ministry of Research and Innovation - CNCS-UEFISCDI, through the project PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, PCCF19/2018.

Bibliografie / **Bibliography**

Alexandrescu A. D., Pop I., Marcu M. 1973, Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961-1970), *Materiale și Cercetări Arheologice* X, București: 231-259.

Andrișoiu I. 1992, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibliotheca Thracologica, II, București.

Ciugudean H., Quinn C. P. 2015, The End of the Wietenberg Culture in the Light of new ¹⁴C Dates and its Chronological Relation Towards the Noua Culture, in: R. Németh, B. Rezi, (eds.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș. 2-4 October 2014*. Târgu Mureș, 2015: 147-178.

Bălan G., Quinn C. P., Hodgins G. 2016, The Wietenberg Culture: Periodization and Chronology. *DACIA, Nouvelle Série* LX, București: 67-92.

Beldiman C., Gridan S., Beldiman D.-M. 2021, Date noi privind lovirile preistorice în sud-estul Transilvaniei. Un vârf de săgeată din corn de cerb descoperit pe teritoriul com. Hălchiu, jud. Brașov. In: *Arheovest IX/1. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie. In honorem Valeriu Sîrbu*. Cluj-Napoca: 261-281.

Boroffka N. 1994, Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 19, Bonn.

Buzea D., Popa A. 2020, Raport de diagnostic arheologic „Modernizarea activității I.I. Csiszér Zsombor prin construire și dotare adăpost pentru vaci de lapte și anexe, spații pentru procesare și comercializare, achiziții utilaje agricole din loc.

Sântimbru, jud. Harghita. Sfântu Gheorghe.” Arhiva MNCR. Manuscris.

Cavruc V. 2001, Some References to the Cultural Situation in Southeast Transylvania in the Middle and Late Bronze Age. In: Kacsó C. (Hrsg.): *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare 7-10. Oktober 1998*. Baia Mare: 45-82.

Cavruc, V. (coord.) 2003, *New Archaeological Discoveries in South-Eastern Transylvania*, Sfântu Gheorghe.

Cavruc V., Dumitroaia, Gh. 2001, *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț.

Chidioșan N. 1980, *Contribuți la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea.

Ciugudean H. 2010, *The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern area)*, în: L. Marta (ed./Hrsg.), *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania/Das ende des 2. Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen. Simpozion/Symposium. Satu Mare 18-19 iulie 2008*. StudCom Satu Mare XXVI, 1, Satu Mare, 2010: 157-202.

Dietrich L. 2013, Visible workshops for invisible commodities. Leatherworking in the Late Bronze Age Noua culture's 'ashmounds', în: S.-C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012)*. Actele conferințe „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag, Tulcea, 20-22 septembrie

2012/Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag (1962-2012). *Proceedings of „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag” Conference, Tulcea, September 20 th-22th*, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie 9, Brăila, 2013: 227-246.

Dietrich L. 2014, Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südostsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 248, Bonn.

Dietrich L., Bălăşescu A., Dietrich O. 2018, Deciphering Feasting in the Late Bronze Age Settlement of Rotbav, Transylvania, *European Journal of Archaeology* 21, 4, 2018: 572–589.

Dietrich L., Dietrich O. 2008, Alte und neue Bronzefunde aus Rotbav, „La Pârâu”, *Materiale şi Cercetări Arheologice, Serie Nouă* III, Bucureşti: 89-102.

Florescu A. C. 1991, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole. Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos IX*, 1991, Călăraşi.

Horedt K. 1953, Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra şi Teiuş, *Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R. Vol. I*. Bucureşti: 785-815.

János P., Kovács D. 1967, Periegheză arheologică în Bazinul Ciucului, *Studii şi Materiale* II, Târgu Mureş: 43-53.

Kelemen I. 2021, Descoperiri faunistice din epoca bronzului târziu la Sântimbru-Dealul Mic (jud. Harghita), *Angvstia* 25, 2021.

Marcu M. 1976, Vechi cercetări în peşterile de la Mereşti, jud. Harghita. *Muzeul Naţional*, III. Bucureşti: 73-95.

Munteanu R. 2010, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaţilor Orientali*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXIV, Piatra Neamţ.

Nestor I. 1933, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. 22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1932. Frankfurt am Main.

Puskás J. 2017, Contribuţii la Repertoriul Arheologic al judeţului Covasna (IV), *Angvstia* 21, 2017: 9-92.

Puskás J. 2020, Aşezarea culturii Noua de la Albiş/Kézdialbis–Rétremenő (judeţul Covasna), *Revista de Arheologie, Antropologie şi Studii Interdisciplinare* 2, 2020: 111-150.

Quinn C. P., Ciugudean H., Bălan G., Hodgins G. 2020, Rethinking time, culture and socio-economic organisation in Bronze Age Transylvania, *Antiquity* 94 (2020): 44-61.

Sava E. 2002, Die Besteattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 19, Kiel, 2002.

Fig. 1 Localizarea sitului Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita.
Vedere generală dinspre vest.

Fig. 1 Localisation of the archaeological site at Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy,
Harghita County. View from west.

Fig. 2 Harta prospecțiunilor geomagnetice din situl Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. Cu roșu sunt marcate secțiunile cercetate în anul 2021.

Fig. 2 Map of the magnetic survey undertaken in Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy,
Harghita County. With red – excavations made in 2021.

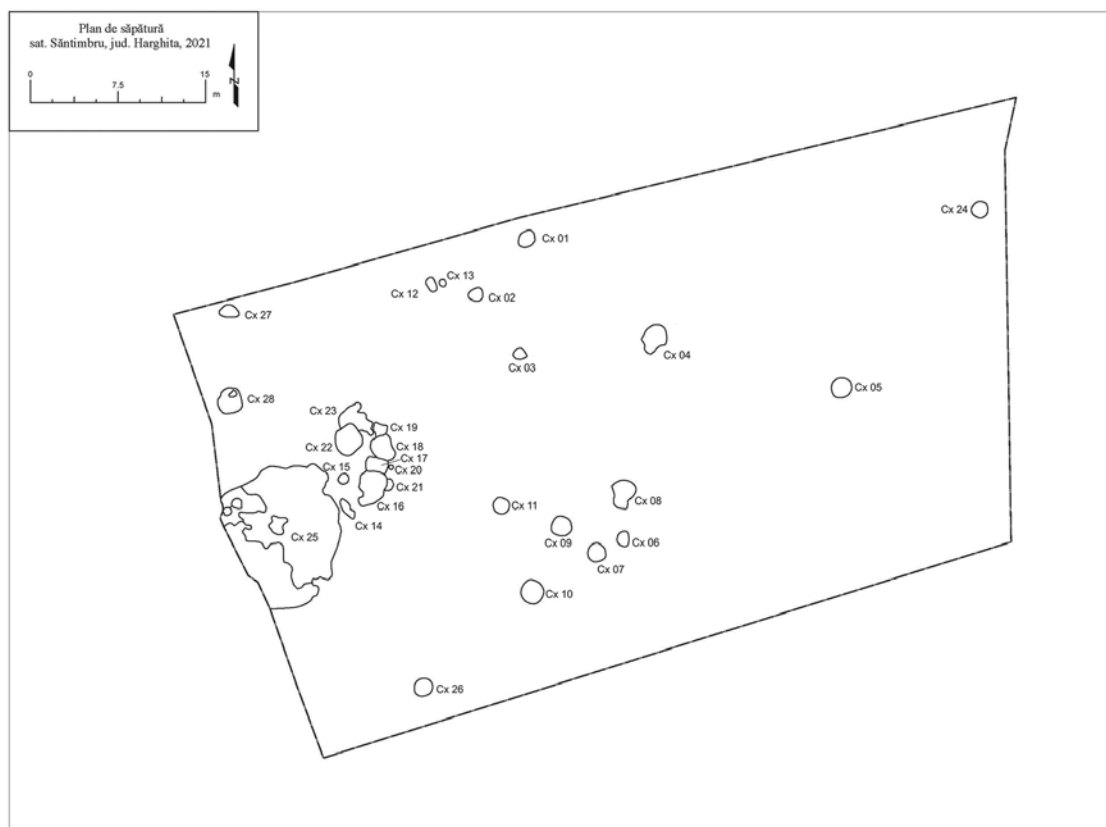

Fig. 3 Planul general al săpăturii din secțiunea S.1/2021.
de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita.

Fig. 3 General plan of the excavations in trench S.1/2021.
at Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County.

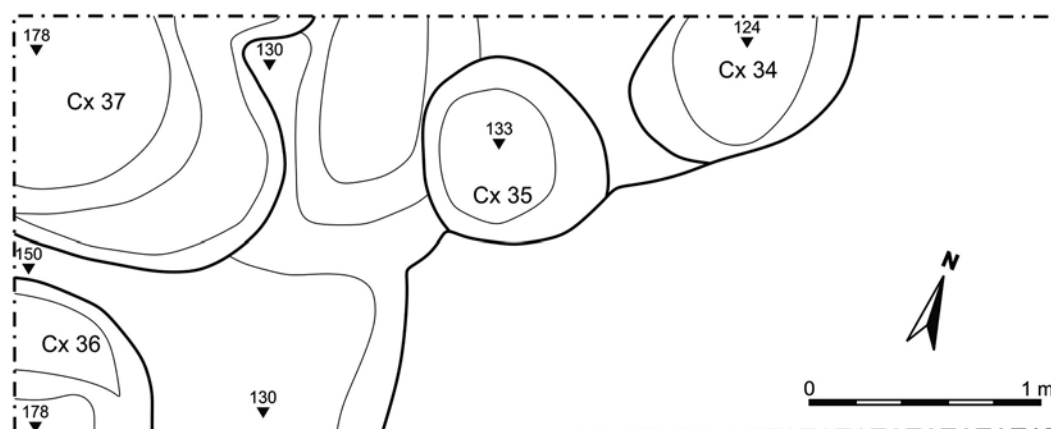

Fig. 4 Planul secțiunii S.2/2021 cu zona vestică (în care au fost descoperite gropi) de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita.

Fig. 4 Excavation plan for trench S.2/2021 with the western sector (where various pits were discovered) at Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County.

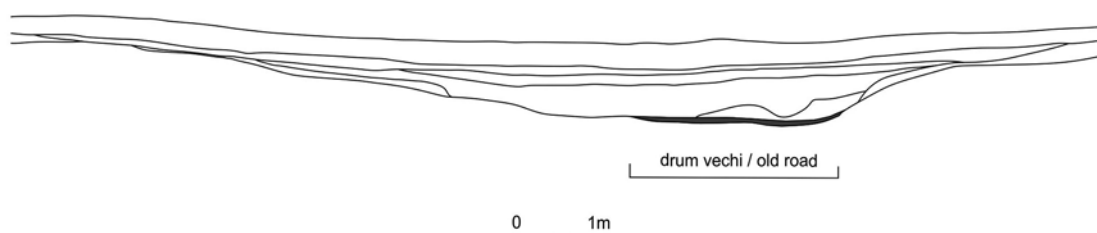
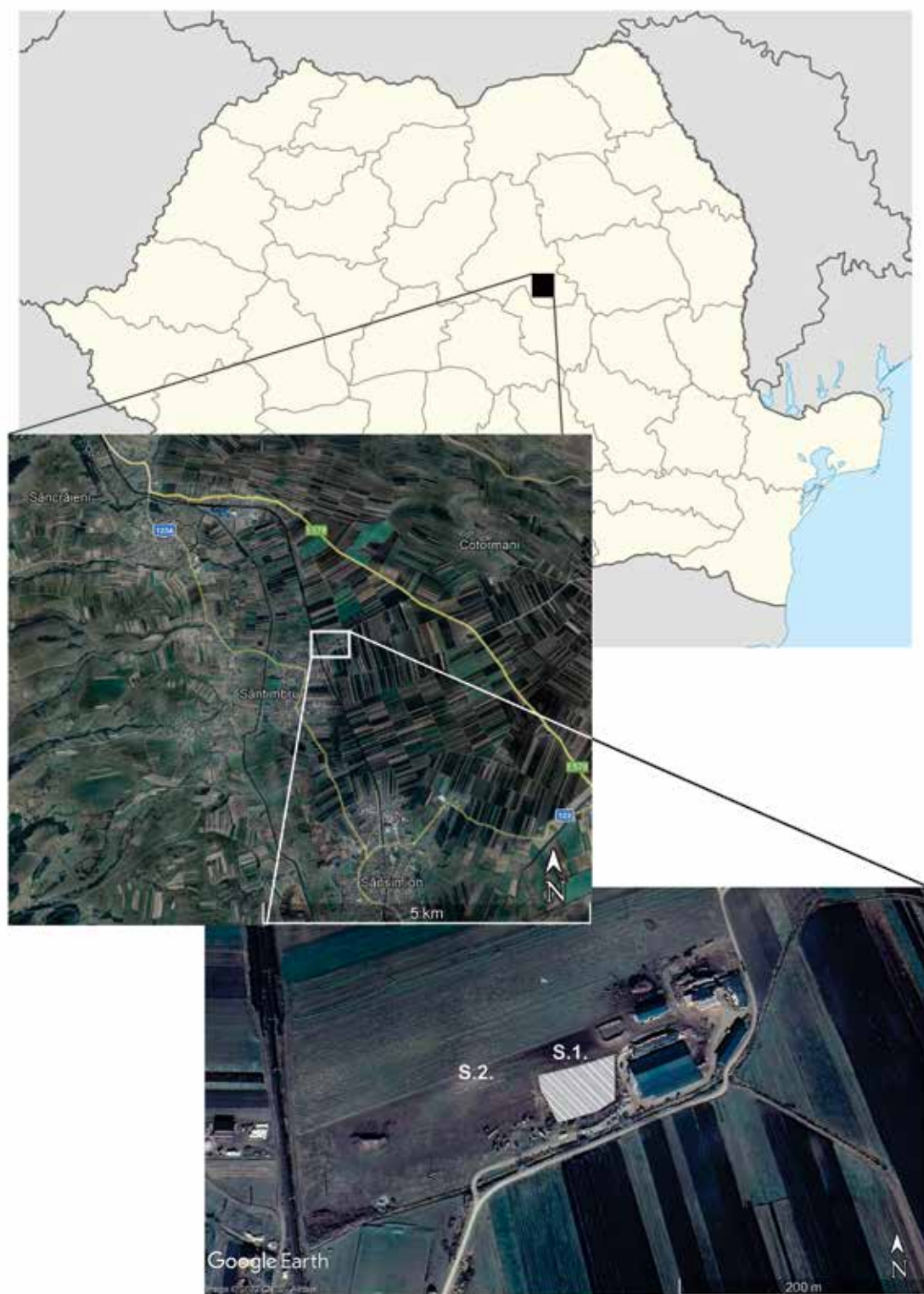
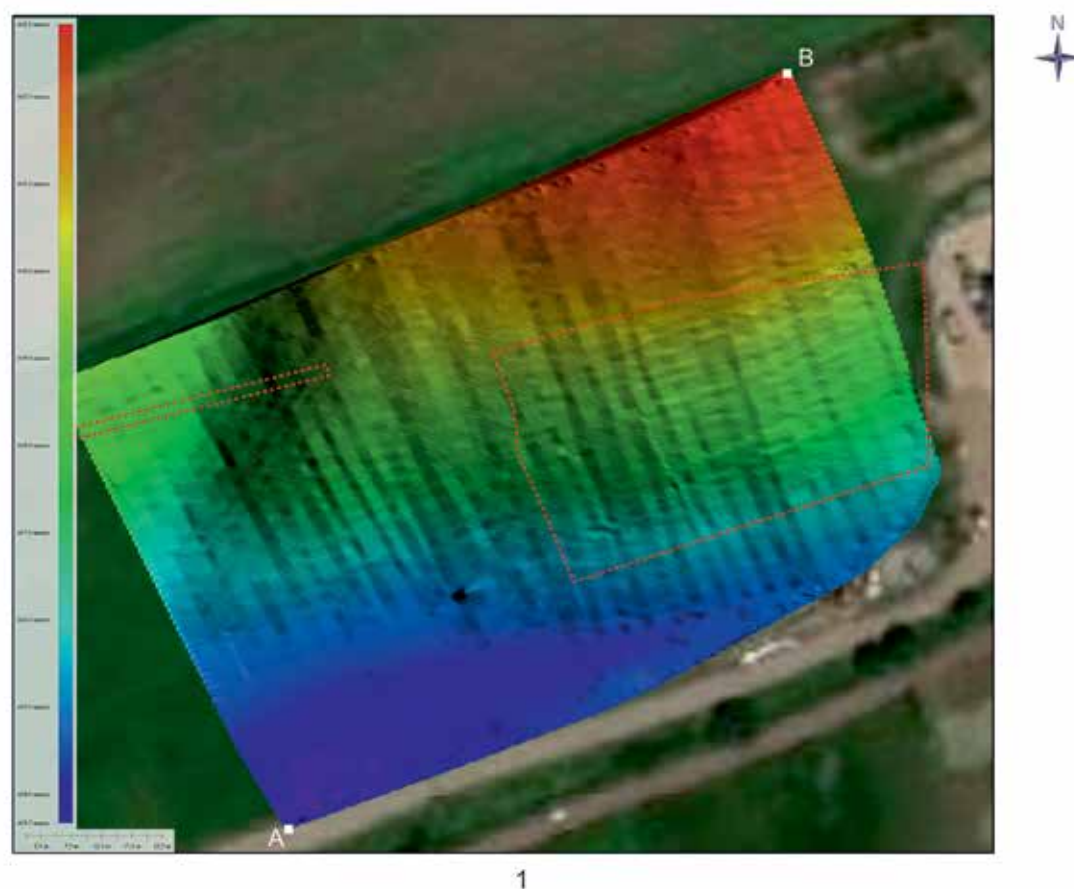

Fig. 5 Secțiunea S.2/2021 de la Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. Partea centrală a profilului sudic în care s-a observat urmele unui drum vechi.

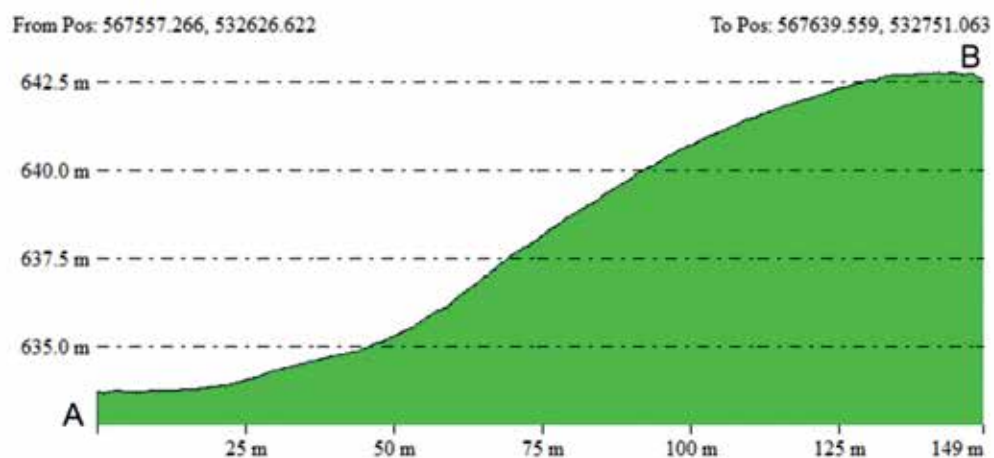
Fig. 5 Trench S.2/2021 at Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County. Central part of the southern stratigraphic section where the remains of an old road were documented.

Pl. 1 Poziția geografică a sitului Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita.
Pl. 1 Geographic position of the archaeological site at Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County.

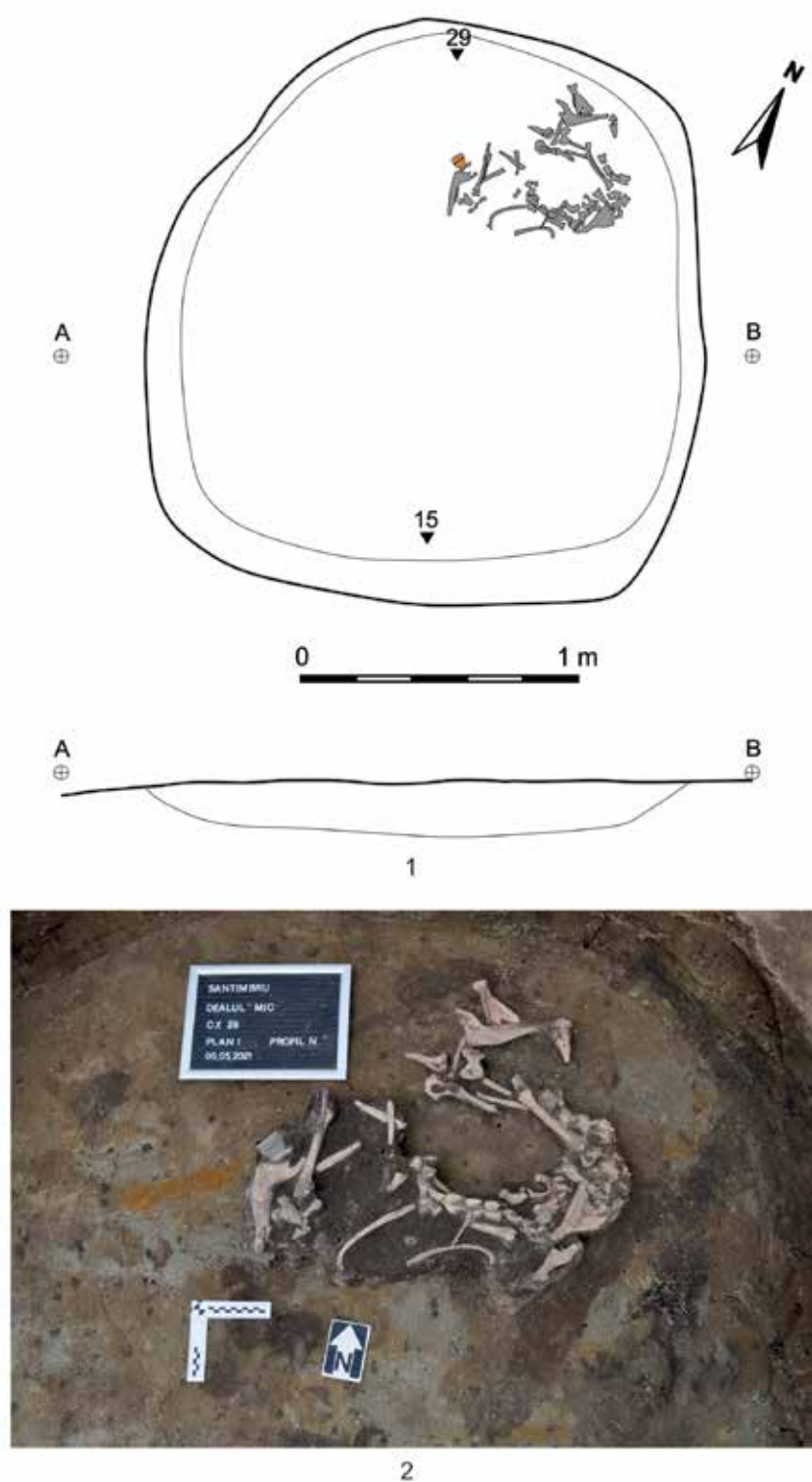
1

2

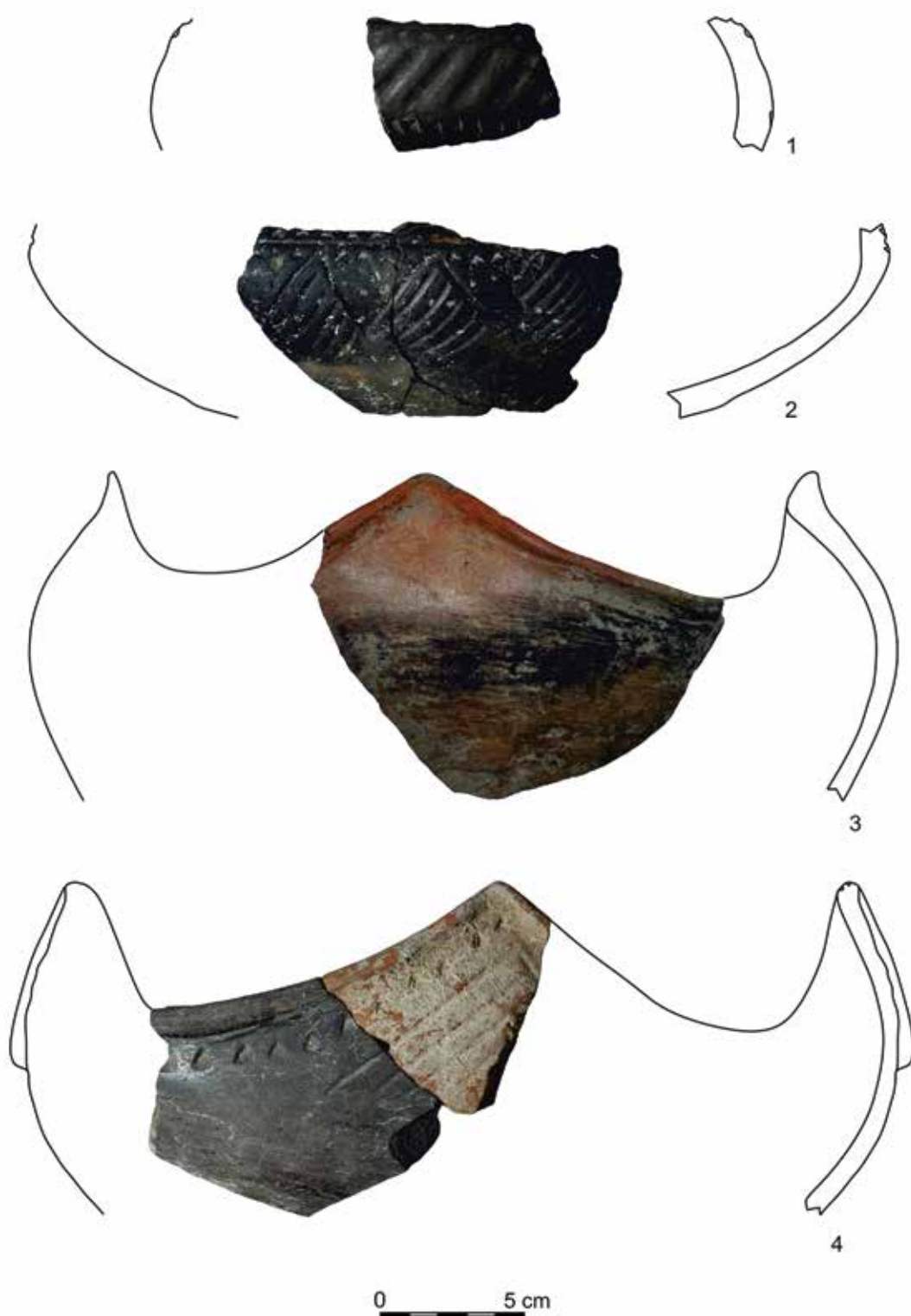
Pl. 2 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita: 1 – Modelul digital al terenului:
2 – Profilul altimetric. Cu roșu sunt marcate secțiunile cercetate în anul 2021.

Pl. 2 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County: 1 – Digital terrain model:
2 – Altimetric profile. The trenches researched in 2021 are marked in red.

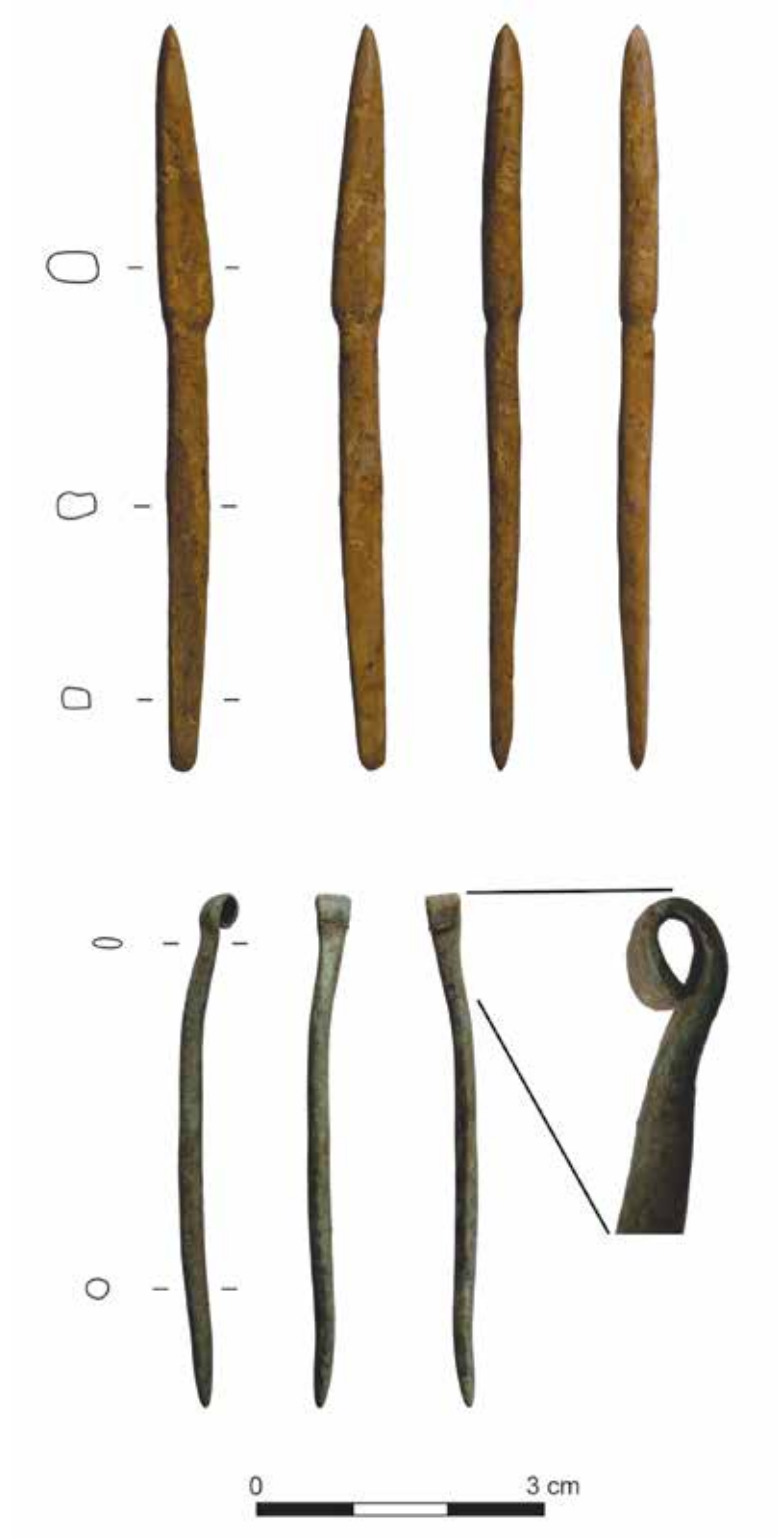

Pl. 3 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita: Groapa Cx. 28 din S.1/2021:
1 – plan și profil; 2 – fotografie din timpul cercetării scheletului de animal (capră).

Pl. 3 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County: Pit Cx. 28 in trench S.1/2021:
1 – plan and section; 2 – photo during the cleaning of the goat skeleton.

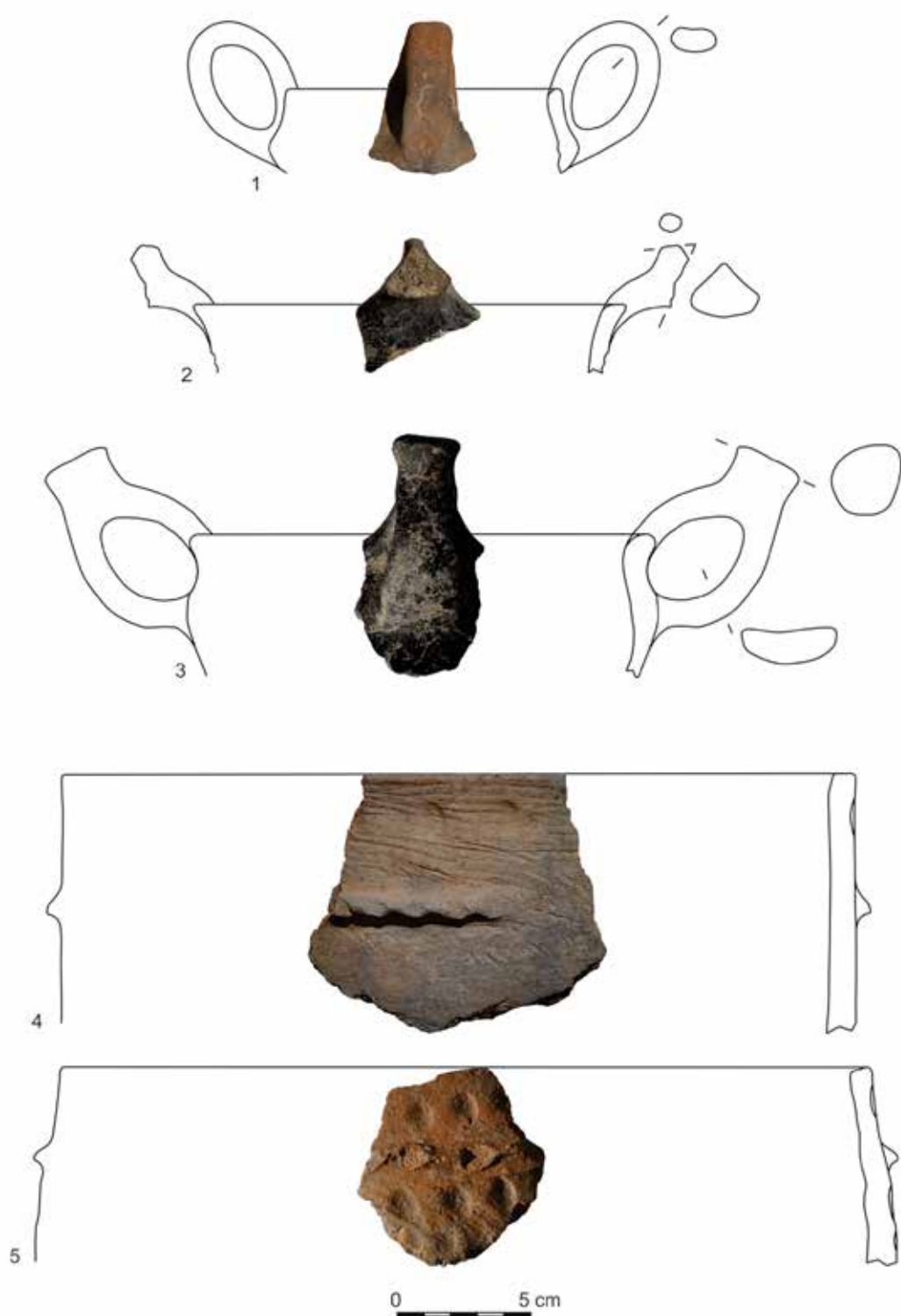

Pl. 4 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. S.1/2021:
1-4 ceramică din epoca bronzului mijlociu (cultura Wietenberg).
Pl. 4 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County. S.1/2021:
1-4 - Middle Bronze Age pottery (Wietenberg culture).

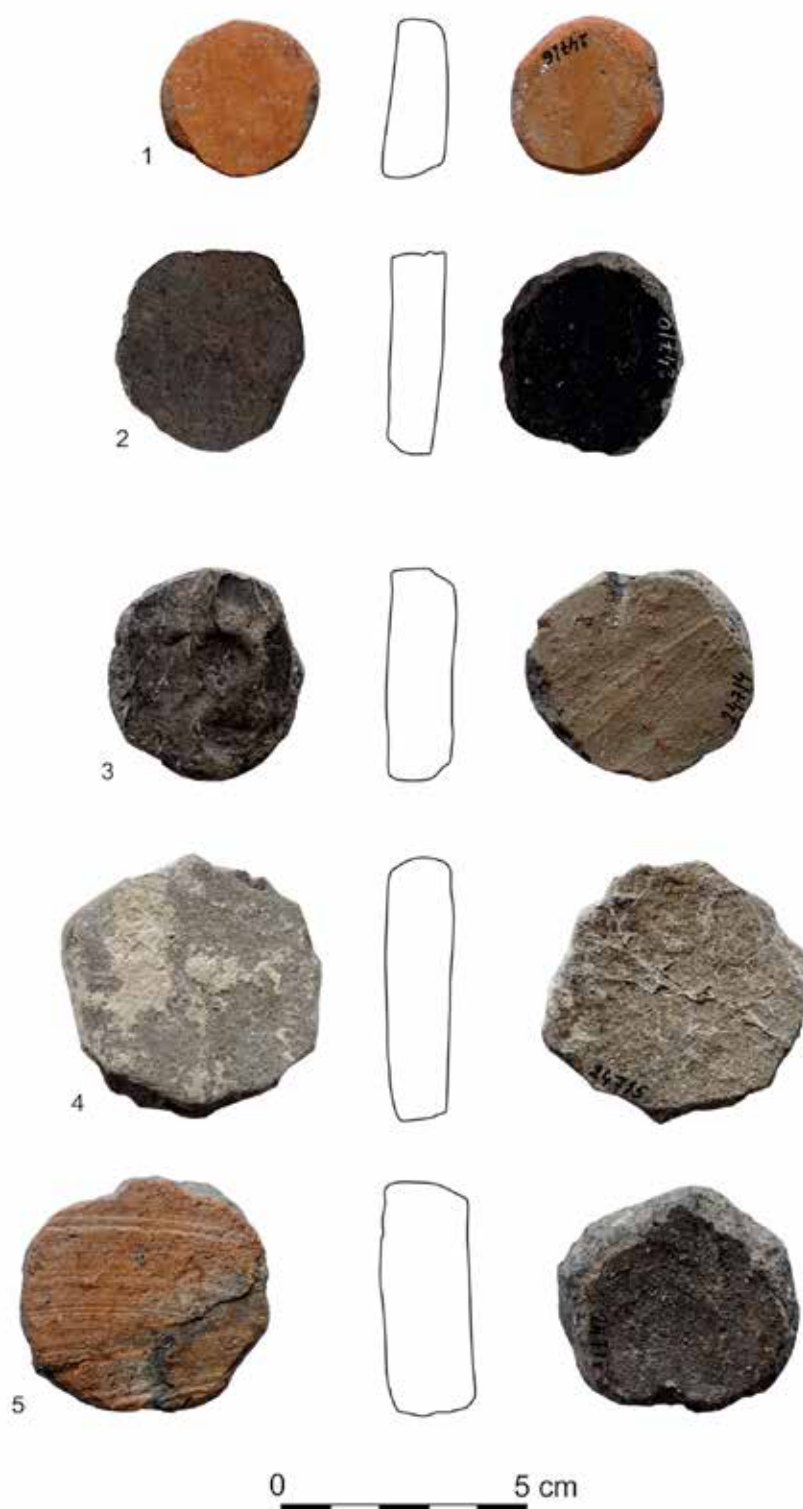
Pl. 5 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. S.1/2021:
1 – Vârf de săgeată; 2 – Ac de bronz.

Pl. 5 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County. S.1/2021:
1 – arrowhead; 2 – bronze needle.

Pl. 6 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. S.1/2021:
1-5 – ceramică din epoca bronzului târziu (cultura Noua).

Pl. 6 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County. S.1/2021:
1-5 – Late Bronze Age pottery (Noua culture).

Pl. 7 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. S.1/2021, Cx. 25:
1–5 „Jetoane” confecționate din fragmente de vase ceramice.

Pl. 7 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County. S.1/2021, Cx. 25:
1–5 'gaming pieces' crafted out of pottery vessels fragments.

1

2

Pl. 8 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita. S.2/2021.

1 – Vedere generală dinspre vest cu localizarea drumului;

2 – Drumul vechi identificat în plan și pe profilul sudic al secțiunii.

Pl. 8 Sântimbru-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County. S.2/2021;

1 – General view from the west with the location of the road;

2 – The old road identified in the plan and on the southern profile of the section.

Descoperiri faunistice din epoca bronzului târziu la Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy, jud. Harghita

Late Bronze Age Faunal Discoveries at Sântimbru/Csíkszentimre-Dealul Mic/Kis-hegy, Harghita County

KELEMEN Imola¹

Cuvinte cheie: oase animale, arheozoologie, cultura Wietenberg, cultura Noua, epoca bronzului.

Keywords: animal bones, archaeozoology, Wietenberg Culture, Noua Culture, Bronze Age.

ABSTRACT

At Sântimbru-Dealul Mic 537 animal bones were found in 25 complexes, of which only 17 could be dated with certainty to either the Middle Bronze Age (Wietenberg culture) or the Late Bronze Age (Noua culture). In the Wietenberg culture complexes there were only 20 bones of which 12 could be determined to the genus and species, and in the Noua culture complexes there were 426 bones of which 273 could be determined. The richest complex is Cx 25, and in Cx 28 the skeleton of a juvenile goat with cut marks was found. Among the kitchen remains cattle are the most represented, sheep/goats and pigs are present in a similar proportion. Interestingly, this Noua community seems to have consumed horse meat, but also supplemented their diet with hunting of wild species such as deer or rabbit. Many worked bones, grinders, scrapers and soles have been found.

Material și metodologie

Situl arheologic se află pe teritoriul administrativ al localității Sântimbru, comuna Sâncrăieni (jud. Harghita), pe punctul numit *Dealul Mic/Kis Hegy*. S-au descoperit 33 de complexe arheologice formate în special din gropi atribuite cronologic perioadei mijlocii a epocii bronzului (cultura Wietenberg) și perioadei finale a epocii bronzului (cultura Noua).²

Oase de animale au fost prelevate din 25 complexe, precum și din martori și straturi de cultură, majoritatea fragmentelor – în afara unui schelet de capră – având

aspect de deșeu de bucătărie. Materialul arheologic este inventariat în Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni din Sfântu Gheorghe. Au fost descoperite 871 de fragmente în total, care, după unele lipiri și restaurări au devenit 537 fragmente osteologice (97 fragmente aparținând unui schelet de capră).

Dintre cele 25 complexe plus straturi de cultură, Cx 25 aparținând culturii Noua este cel mai bogat în oase (vezi Anexa 1), cu 326 de fragmente descoperite. Cx 28 (Cultura Noua) este de asemenea reprezentativ însă mai ales din cauza scheletului de capră care însumează 97 de resturi. Din celelalte complexe s-au prelevat în medie 6 fragmente osteologice de animale.

În procesul de determinare a fragmentelor osoase ca gen și specie am folosit atla-

¹ Muzeul Secuiesc al Ciucului, Miercurea Ciuc; kelemenimola@csikimuzeum.ro.

² Raport de cercetare arheologică preventivă. Vezi raportul J. Pușkaș, D. Buzea, Raport preliminar asupra cercetărilor sitului din epoca bronzului de la Sântimbru în prezentul volum.

sele, manualele și articolele larg cunoscute în arheozoologie ale lui Schmid³, Hillson⁴, Prummel⁵, precum și colecția de referință în dezvoltare a Muzeului Secuiesc al Ciucului din Miercurea Ciuc. Vârstele de sacrificare am estimat pe baza erupției și nivelului de uzură a dinților descrise de Grant⁶, Payne⁷ și Wright et alii⁸, dar și pe baza nivelului de osificare a epifizelor oaselor lungi⁹.

Pentru măsurarea oaselor întregi și/sau celor ale indivizilor adulți am folosit von den Driesch¹⁰, pentru determinarea calității de carne, Uerpmann¹¹. Pentru identificarea urmelor artificiale, precum și ale modificărilor ulterioare există numeroase cărți și articole despre tafonomia oaselor animale, însă am folosit doar cele mai relevante pentru acest studiu.¹²

TAXON	NR	%	%	NR. fragmente		
				Wietenberg	Noua	Datare nedeterminată
<i>Bos taurus</i> (bovină)	152		43.6	2	117	33
<i>Ovis aries</i> (oaie) / <i>Capra hircus</i> (capră)	73		20.9	6	57	10
<i>Sus scrofa</i> (porc)	76		21.8	3	58	15
<i>Equus caballus</i> (cal)	26		7.4	1	21	4
<i>Canis familiaris</i> (câine)	7		2.0		7	
<i>Cervus elaphus</i> (cerb)	9		2.6		7	2
<i>Lepus europaeus</i> (iepure)	1		0.3		1	
<i>Castor fiber</i> (castor)	1		0.3		1	
<i>Aves sp.</i> (pasăre)	2		0.6		2	
<i>Microtus sp.</i> (șoarece)	2		0.6		2	
Total determinate	349	65	100	12	273	64
Mamifer de talie mare	107			5	93	9
Mamifer de talie mică-medie	81			3	60	18
TOTAL FRAGMENTE DESCOPERITE	537	100		20	426	91

Tabel 1. Lista faunistică pentru oasele de animale descoperite la Sântimbru-Dealul Mic.

Table 1. Faunistic list for animal bones found at Sântimbru-Dealul Mic.

³ Schmid 1972.

⁴ Hillson 1986; 1992.

⁵ Prummel 1988b; 1988a.

⁶ Grant 1982.

⁷ Payne 1984.

⁸ Wright et alii 2014.

⁹ Silver 1969.

¹⁰ von den Driesch 1976.

¹¹ Uerpmann 1973.

¹² Andrews, Cook 1985; Andrews 1995; Huntley, Stallibrass 2000; Lyman 1994; Morlan 1984; O'Connor 2005.

Analiza arheozoologică a resturilor Cultura Wietenberg

În situl Sântimbru-Dealul Mic, 6 complexe au fost atribuite cu siguranță culturii Wietenberg (Cx 8, 9, 11, 12, 15, 23), din care provin 20 de oase animale. 60% se puteau determina ca gen și specie, dintre care jumătate provin de la oi/capre, un sfert de la porci, 16,7% de la bovine, respectiv 8,3% de la cai (Tab. 2).

Deoarece 20 de fragmente de oase, și mai ales 12 resturi determinate nu sunt destul de reprezentative pentru a trage concluzii adecvate despre economia animalieră a unei populații, menționăm numai observațiile mai relevante și interesante.

TAXON	NR	%	%
<i>Bos taurus</i> (bovină)	2		16,7
<i>Ovis aries</i> (oaie) / <i>Capra hircus</i> (capră)	6		50
<i>Sus scrofa</i> (porc)	3		25
<i>Equus caballus</i> (cal)	1		8,3
Total determinate	12	60	100
Mamifer de talie mare	5		
Mamifer de talie mică-medie	3		
TOTAL FRAGMENTE DESCOPERITE	20	100	

Tabel 2. Lista faunistică pentru descoperiri la Sântimbru-Dealul Mic (cultura Wietenberg).

Table 2. Faunistic list for finds at Sântimbru-Dealul Mic (Wietenberg culture).

De la bovine provin 2 oase (fr. maxilă, falangă primară) fără trăsături extraordinare.

De la oi/capre provin 6 fragmente (mandibulă, scapulă, radius, femur, tibia, metacarp), dintre care mandibula cu siguranță aparține unei oi subadulte. Fragmentele de scapula și tibia poartă urme de roade de carnivore.

De la porci provin 3 fragmente (pelvis, femur, tibia), toate din indivizi juvenili, posibil chiar același individ.

De la cai provine un singur fragment de mandibulă fără trăsături speciale.

Cultura Noua

Culturii Noua i-au fost atribuite 11 complexe (Cx. 4, 5, 6, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 28, 29) din care au fost prelevate 523 fragmente (inclusiv un schelet de capră cu 97 de fragmente din Cx 28). În afară de scheletul relativ întreg, au fost determinate ca gen și specie 273 de oase animale, majoritatea cărora aparține bovinelor (42,86%). Mai puțin decât jumătate din această cantitate era os de oi/capre (20,88%) și o cantitate similară era os de porc (21,25%). Între mamifere domestice mai apar caii (7,69%) și câinii (2,56%), iar între animale sălbatice găsim cerb (2,56%), iepure (0,37%), castor (0,37%), pasăre/găină (0,73%), dar și șoarece (0,73%), dar care cel mai probabil a ajuns ulterior în stratul arheologic.

Potrivit numărului minim de indivizi distribuția este foarte similară. Pe primele trei locuri sunt bovinele (29,12%), porcii (21,87%) și oi/caprele (18,75%), le urmează caii (9,37%) și câinii (6,2%), iar restul speciilor sunt reprezentate cu câte un singur individ (3,12%).

Bovina domestică era cea mai numeroasă specie din lot, probabil și cea mai importantă în economia animalieră a populației. Între cei nouă indivizi estimați găsim aproape toate categoriile de vârstă, de la infant până la adult, fapt care ne arată o folosire a bovinelor în toate ramurile economiei, acestea fiind sacrificate la o vârstă fragedă pentru produsele lor primare (carnea), precum și fiind ținute în viață mai mult timp pentru produsele lor secundare (lapte, forța de muncă). S-au făcut câteva măsurători pe unele oase mai întregi (vezi Anexa 2), însă talie de greabăn nu s-a putut calcula. O coastă de bovină era folosită ca racletă (Pl. 2/8).

Pe locul al doilea în economia animalieră a populației culturii Noua din Sântimbru stau cornutele mici (oi și capre), respectiv porcii, cu proporții relativ asemănătoare. Dintre cele 57 fragmente ale rumegătoarelor mici, 6 au fost determinate ca oi și 3 drept capre, comunitatea acestui sit deci pare a fi preferat mai mult oile. Majoritatea fragmentelor de ovicaprine au fost atribuite categoriilor de vârstă tânără, și erau relativ puține exemplare (Tab. 4). Această distribuție sugerează o ținere a oilor/caprelor mai ales pentru scopuri alimentare. Scheletul relativ întreg descoperit în Cx 28 aparținea de asemenea unei capre juvenil de aprox. 1,5 ani, cu urme de tăieturi transversale pe epifiza distală a oaselor humerus, precum și pe epifiza proximală a oaselor radius (Pl. 1/1a-b). Tăieturile sunt probabil urme ale jupuirii. Între rămășițele de oi/capre

am identificat mai multe oase prelucrate, sulă, racletă, precum și un radius perforat (Pl. 2/3-6).

Suinele, pe baza numărului de oase descoperite, par a fi exploatate într-o măsură aproximativ egală cu ovicaprinele. Distribuția potrivit vârstei de sacrificiu (Tab. 4) sprijină strategia generală de exploatare a suinelor, specia fiind crescută mai ales pentru grăsime și carne, cu unii indivizi fiind ținuti mai mult în viață pentru scopuri de reproducere. Unele fragmente de vertebre crăpate vertical sugerează o prelucrare a carcaselor asemănător ca și în ziua de azi, și anume că porcul este tăiat vertical, pe linia coloanei vertebrale. Pe de altă parte, s-au descoperit relativ multe oase roase de către carnivore (câini și/sau pisici) (Tab. 5). Pe baza urmelor observate pe suprafața osului, o mandibulă de porc s-a folosit ca șlefuitor (Pl. 2/2).

TAXON	NR	%	%	MNI	%
<i>Bos taurus</i> (bovină)	117		42,86	9	29,12
<i>Ovis aries</i> (oaie) / <i>Capra hircus</i> (capră)	57		20,88	6	18,75
<i>Sus scrofa</i> (porc)	58		21,25	7	21,87
<i>Equus caballus</i> (cal)	21		7,69	3	9,37
<i>Canis familiaris</i> (câine)	7		2,56	2	6,2
<i>Cervus elaphus</i> (cerb)	7		2,56	1	3,12
<i>Lepus europaeus</i> (iepure)	1		0,37	1	3,12
<i>Castor fiber</i> (castor)	1		0,37	1	3,12
<i>Aves sp.</i> (pasăre)	2		0,73	1	3,12
<i>Microtus sp.</i> (șoarece)	2		0,73	1	3,12
Total determinate	273	64,1	100	32	100
Mamifer de talie mare	93				
Mamifer de talie mică-medie	60				
TOTAL FRAGMENTE DESCOPERITE	426	100			

Tabel 3. Lista faunistică pentru oasele de animale de tip deșeu descoperite la Sântimbru-Dealul Mic (cultura Noua).

Table 3. Faunistic list for the animal bones discovered at Sântimbru-Dealul Mic (Noua culture).

Calul la Sântimbru-Dealul Mic era crescut în număr mult mai mic ca cele trei specii amintite mai sus, însă pe baza fragmentelor descoperite se pare că această comunitate a consumat carnea da cal. Am identificat câteva oase ai unor indivizi tineri (Tab. 4), precum și s-au găsit mai multe fragmente roase și tăiate (Tab. 5).

Între rămășițele de cerb s-au identificat numai adulți, însă din cele 7 fragmente 1 era corn, respectiv 3 provin din zone cu musculatură foarte dezvoltată (scapulă și femur), fapt care sugerează precum cerbul vânat reprezenta un aport clar în alimentație.

Humerusul de iepure de asemenea arată vânărea speciei, precum și folosirea ei în alimentație.

TAXON	in-fans	juvenilis	sub-adultus	adultus	vârstă nedet.	Total
<i>Bos taurus</i> (bovină)	1	3		3	2	9
<i>Ovis aries</i> (oaie) / <i>Capra hircus</i> (capră)		2o, 1c		1o	2c	6
<i>Sus scrofa</i> (porc)	1	2	2		2	7
<i>Equus caballus</i> (cal)		1	1	1		3
<i>Canis familiaris</i> (câine)				2		2
<i>Cervus elaphus</i> (cerb)				1		1
<i>Lepus europaeus</i> (iepure)					1	1
<i>Castor fiber</i> (castor)				1		1
<i>Aves sp.</i> (pasăre)					1	1
<i>Microtus sp.</i> (șoarece)					1	1

Tabel 4. Vârsta indivizilor la Sântimbru-Dealul Mic (cultura Noua).

Table 4. Age of individuals at Sântimbru-Dealul Mic (Noua culture).

TAXON	Frag. desc.	Fr. cu modif. ult.	Roadere	Ardere	Tăiere
<i>Bos taurus</i> (bovină)	117	49	41	3	5
<i>Ovis aries</i> (oaie)/ <i>Capra hircus</i> (capră)	57	23	18	2	3
<i>Sus scrofa</i> (porc)	58	16	15		1
<i>Equus caballus</i> (cal)	21	7	5		2
<i>Canis familiaris</i> (câine)	7	4	3		1
<i>Cervus elaphus</i> (cerb)	7	1	1		
<i>Lepus europaeus</i> (iepure)	1	0			
<i>Castor fiber</i> (castor)	1	0			
<i>Aves sp.</i> (pasăre)	2	0			
<i>Microtus sp.</i> (șoarece)	2	0			
Total modificări ulterioare	273	100	83	5	12

Tabel 5. Numărul fragmentelor cu urme de modificări ulterioare la Sântimbru-Dealul Mic (cultura Noua).

Table 5. Number of fragments with traces of ulterior modifications at Sântimbru-Dealul Mic (Noua culture).

Între fragmentele prelevate am găsit un neurocraniu relativ întreg de castor, descoperire care sugerează proximitatea unei ape curgătoare, desigur Oltul. Este posibil ca această specie să fie vânată pentru blană.

S-au descoperit 2 fragmente de pasăre, unul dintre ei fiind cel mai probabil găină, fapt care sugerează ținerea păsărilor de curte.

Craniul relativ întreg și pelvisul de șoarece, descoperite în același complex poate indica o groapă de provizie în care rozătorul a pierit sau (cel mai probabil) acesta s-a săpat singur în stratul arheologic mult mai târziu.

TAXON	NR
<i>Bos taurus</i> (bovină)	33
<i>Ovis aries</i> (oaie) / <i>Capra hircus</i> (capră)	10
<i>Sus scrofa</i> (porc)	15
<i>Equus caballus</i> (cal)	4
<i>Canis familiaris</i> (câine)	
<i>Cervus elaphus</i> (cerb)	2
<i>Lepus europaeus</i> (iepure)	
<i>Castor fiber</i> (castor)	
<i>Aves sp.</i> (pasăre)	
<i>Microtus sp.</i> (șoarece)	
Total determinate	64
Mamifer de talie mare	9
Mamifer de talie mică-medie	18
TOTAL FRAGMENTE DESCOPERITE	91

Tabel 6. Lista faunistică pentru oasele animale cu datare nedeterminată la Sântimbru-Dealul Mic.

Table 6. Faunistic list for animal bones of unknown date at Sântimbru-Dealul Mic.

Oase animale cu datare nedeterminată

Pentru 8 din cele 25 de complexe nu s-a putut determina cu siguranță dacă aparțineau culturii Noua sau Wietenberg. Lista faunistică a acestor oase se poate urmări în Tabelul 6. Între acestea am identificat un radius de bovină prelucrat ca șlefuitor (Pl. 2/7), precum și o mandibulă de cal care era clar folosită drept șlefuitor (Pl. 2/1).

Concluzii și discuții

În concluzie, cu toate că la Sântimbru-Dealul Mic s-au identificat două perioade distincte, respectiv două culturi arheologice diferite, din punctul de vedere al analizei arheozoologice, numai descoperirile culturii Noua aparținând epocii bronzului târziu sunt cât de cât relevante, pur și simplu din cauza numărului lor. Deși cele 12 fragmente de oase de animale aparținând culturii Wietenberg nu ne pot spune mult despre o economie animalieră, cele 273 oase determinate din cultura Noua ne oferă puțin mai multe informații despre strategia de exploatare a animalelor.

În ceea ce privește analogiile, lotul culturii Noua de la Sântimbru-Dealul Mic se poate compara cu câteva analize arheozoologice publicate din perioada în discuție și anume epoca bronzului târziu (faza finală a culturii Wietenberg și cultura Noua) a cărei material a fost descoperit și la Pălatca-Togul lui Mândrușcă¹³ (așezare, nr. fragmente determinate: 298), la Olteni-Cariera de nisip¹⁴ (așezare, nr. fragmente determinate: 1524), Zoltan¹⁵ (așezare, nr. fragmente determinate: 5459), precum și la Albiș/Kézdialbis-Rétremenő¹⁶ (6 cenușare, nr. fragmente determinate: 105). Din moment ce la Albiș/Kézdialbis-Rétremenő este vorba de un lot mai mic și

¹³ Bindea, Kelemen 2011.

¹⁴ Kelemen 2014.

¹⁵ El Susi 2002.

¹⁶ Kelemen 2020.

mai special, descoperit în șase "cenușare", din punctul de vedere al distribuției fragmentelor determinate materialul de la Sântimbru-Dealul Mic poate fi comparat mai ales cu alte așezări precum cel din Pălatca-Togul lui Mândrușcă, Zoltan și Olteni-Cariera de nisip (Fig. 1).

Situația este asemănătoare în toate cele trei așezări, și anume că în economia comunităților creșterea animalelor pare a fi principala ocupație, vânatul având un oarecare rol, însă redus ca importanță. La Sântimbru, Pălatca și Zoltan bovinele ocupă primul loc în economie, la Olteni ele sunt secundare, după oi/capre și porci. Însă ovicaprinele și porcii au o pondere apropiată în trei situri: Sântimbru, Olteni și Zoltan, numai la Pălatca se întâmplă că fragmentele ovicaprinelor sunt de două ori mai multe decât cele ale suinelor.

Între speciile sălbatice, cerbul este cel mai bine reprezentat în toate materialele arheozoologice comparate (Fig. 2). Sântimbru este singurul dintre cele anterior menționate unde nu au fost descoperite oase de căprioare. Tot Sântimbru este singurul sit relevant unde au fost descoperite fragmente de păsări. Iepurele apare în toate materialele comparate, respectiv castorul este o specie din apropierea apelor curgătoare care a mai fost descoperit în afară de Sântimbru numai la Zoltan. Din punctul de vedere al rămășițelor de rozătoare, situl de la Sântimbru poate fi asemănat cu cel de la Olteni, însă cu șoarecii și celelalte rozătoare niciodată nu putem fi siguri dacă sunt contemporane cu situl ori s-au săpat singuri în straturile arheologice mai târziu.

În ceea ce privește exploatarea speciilor mai importante, bovinele erau folosite în scopuri utilitare (lapte, forță de muncă) în toate siturile comparate, suinele erau crescute pentru carnea și grăsimea lor, iar rumegătoarele mici pentru lapte, piei și lână. Între oi și capre, comunitățile pre-

feră, de obicei oile (Fig. 3). Excepția face numai situl Olteni, unde se pare că specia mai preferată a fost capra. Cabalinele, în afară de folosirea lor utilitară, par a fi fost utilizate în alimentație în toate cele patru situri comparate, respectiv câinii sunt prezenți în toate așezări, hoinărind printre locuințe și mestecând toate deșeurile de bucătărie pe care găsesc în gropile de gunoi.

Rezultatul prezentei analize arheozoologice este că la Sântimbru-Dealul Mic avem de a face cu o comunitate a culturii Noua în a cărei economie animalieră cea mai exploatată specie este evident bovină domestică, ea fiind folosită atât în alimentație, cât și pentru scopuri de lungă durată precum furnizarea de lapte sau munci agricole. Porcii și ovicaprinele erau de importanță asemănătoare în alimentație, iar dintre ultimele comunitate pare a fi preferat mai mult oile. Scheletul caprei juvenile sugerează că animalul a fost jupuit. Probabil a murit din cauze necunoscute și comunitatea nu a vrut să-i consume carnea, însă pielea era încă de folos pentru ei. Se pare că carnea de cal era de asemenea consumată, precum și carnea cerbului sau a iepurelui, vânatul speciilor sălbatice completând alimentația generală, dar și furnizând alte bunuri, precum blănuri, piei sau material pentru confecționarea uneltelor (corn). Oasele mamiferelor erau de asemenea potrivite pentru confecționarea uneltelor, dovadă fiind numeroasele șlefuitori, sule și raclete descoperite.

În afara mamiferelor domestice, alimentația comunității era ocazional completată de câte o pradă a vânătorului, de cele mai multe ori cerb sau iepure. Trebuie să ne închipuim o gospodărie la Sântimbru-Dealul Mic cu păsări de curte, găini (dar probabil și găște sau rațe), respectiv cu gropi de provizii invadate de șoareci, și gropi de gunoi tulburate de câini flămânzi.

Bibliografie / Bibliography

- Andrews, P. 1995.** Experiments in Taphonomy, *Journal of Archaeological Science*, 22, 1995: 147-53.
- Andrews, P, Cook J. 1985.** Natural modifications to bones in a temperate setting, *Man*, New Series, 20, 1985: 675-91.
- Bindea D., Kelemen I. 2011.** Archaeozoological aspects concerning the economic life during Late Bronze Age in Pălatca, *Acta Musei Napocensis*, 45-46, 2011: 53-74.
- El Susi G. 2002.** Cercetări arheozoologice în aşezarea de epoca bronzului (cultura Noua) de la Zoltan (jud. Covasna), *Angustia*, VII, 2002: 153-72.
- Grant A. 1982.** The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates, în *B. Wilson, C. Grigson and S. Payne (eds.), Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, Archaeopress: Oxford, 1982.
- Hillson S. 1986.** *Teeth*, Cambridge University Press: Cambridge, 1986.
- Hillson S. 1992.** *Mammal bones and teeth*, University College London: London, 1992.
- Huntley J. P., Stallibrass S. 2000.** *Taphonomy and Interpretation*, Oxbow Books: Oxford, 2000.
- Kelemen I. 2014.** Cercetări arheozoologice în aşezarea de epoca bronzului târziu (cultura Noua) de la Olteni-“Cariera de nisip”, jud. Covasna, *Angustia*, XVII-XVIII, 2014: 137-50.
- Kelemen I. 2020.** Animalele „cenuşarelor” culturii Noua din perioada târzie a epocii bronzului de la Albiş/Kézdiálbis-Rétremenő (judeţul Covasna). Analiză arheozoologică, *Revista de Arheologie, Antropologie şi Studii Interdisciplinare*, 2, 2020: 151-63.
- Lyman R. L. 1994.** *Vertebrate taphonomy*, Cambridge University Press: Cambridge, 1994.
- Morlan R. E. 1984.** Toward the definition of criteria for the recognition of artificial bone alterations, *Quaternary Research*, 22, 1984: 160-71.
- O'Connor, T. P. 2005.** *Biosphere to lithosphere: New studies in vertebrate taphonomy*, Oxbow Books: Oxford, 2005.
- Payne S. 1984.** The use of early 19th century data in ageing cattle mandibles from archaeological sites and the relationship between the eruption of M3 and P4', *Circaea. The Journal of the Association for Environmental Archaeology*, 2, 1984: 77-82.
- Prummel W. 1988a.** Atlas for Identification of Foetal Skeletal Elements of Cattle, Horse, Sheep and Pig. Part. III, *Archaeozoologia*, II, 1988: 13-26.
- Prummel W. 1988b.** Distinguishing features on postcranial skeletal elements of cattle, Bos primigenius f. taurus, and Red Deer, Cervus Elaphus, *Schriften aus der Archäologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schleswig Kiel*, Vol. 12, Kiel 1988.
- Schmid E. 1972.** *Atlas of animal bones for pre-historians, archaeologists and quaternary geologists*, Elsevier Publishing Co.: Amsterdam-London-New York, 1972.
- Silver I. A. 1969.** The ageing of domestic animals, în Brothwell D. Higgs E. (eds.), *Science in archaeology*, Thames and Hudson: London, 1969, 283-302.
- Uerpmann H.P. 1973.** Animal Bone Finds and Economic Archaeology: A Critical Study of 'Osteo-Archaeological' Method, *World Archaeology*, 4, 1973: 307-22.
- von den Driesch A. 1976.** *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites: as developed by the Institut für Palaeoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin of the University of Munich*, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University/Rudolf Habelt: Cambridge/Bonn, 1976.
- Wright E., Viner-Daniels S., Parker Pearson M., Albarella U. 2014.** Age and season of pig slaughter at Late Neolithic Durrington Walls (Wiltshire, UK) as detected through a new system for recording tooth wear, *Journal of Archaeological Science*, 52, 2014: 497-514.

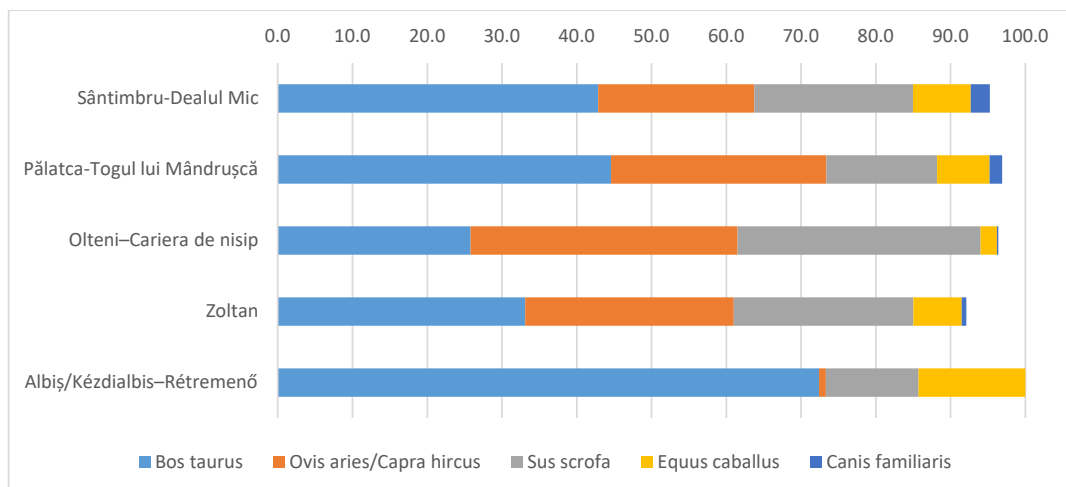

Fig. 1 Procentul celor mai importante specii în diferite situri de epoca bronzului târziu în Transilvania (pentru restul de până la 100% vezi Fig. 3).
Fig. 1 Percentage of the most important species in different Late Bronze Age sites in Transylvania (for the rest up to 100% see Fig. 3).

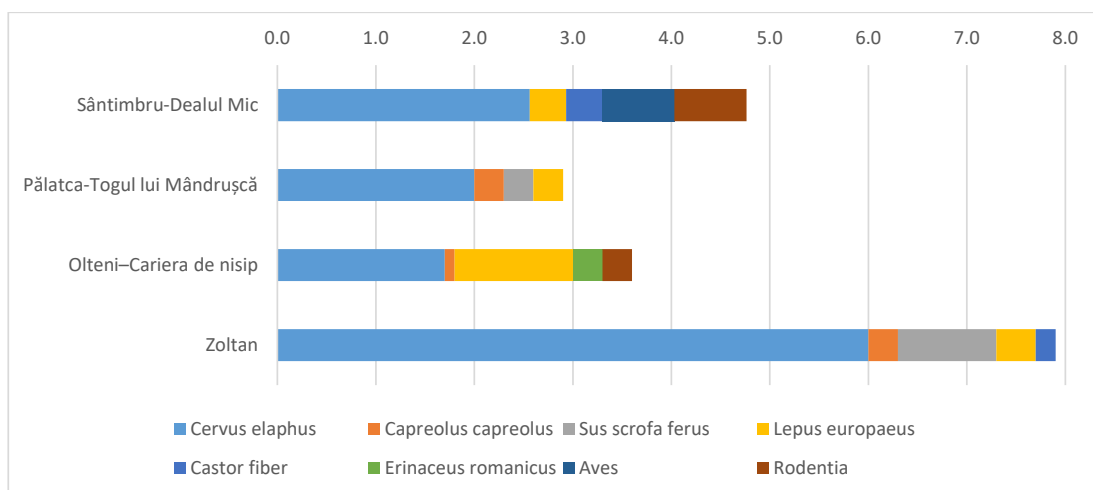

Fig. 2 Procentul speciilor sălbatice (și păsări) în diferite situri de epoca bronzului târziu în Transilvania.
Fig. 2 Percentage of wild species (and birds) in different Late Bronze Age sites in Transylvania.

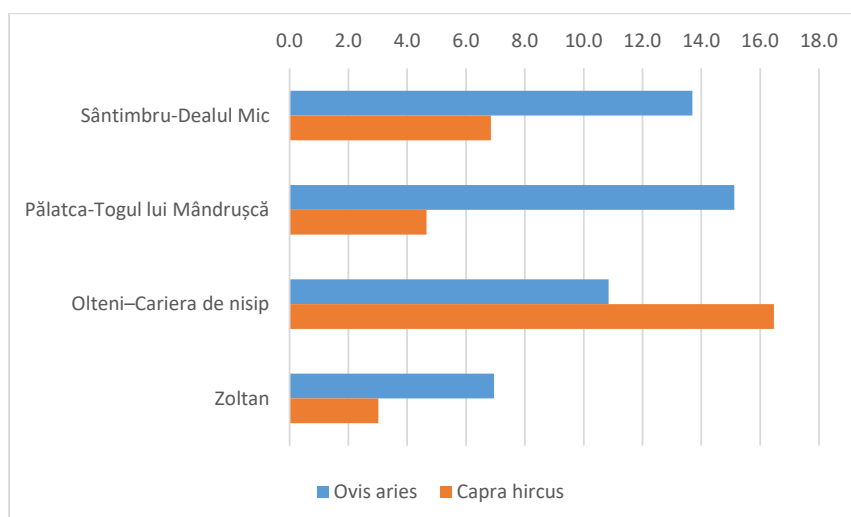
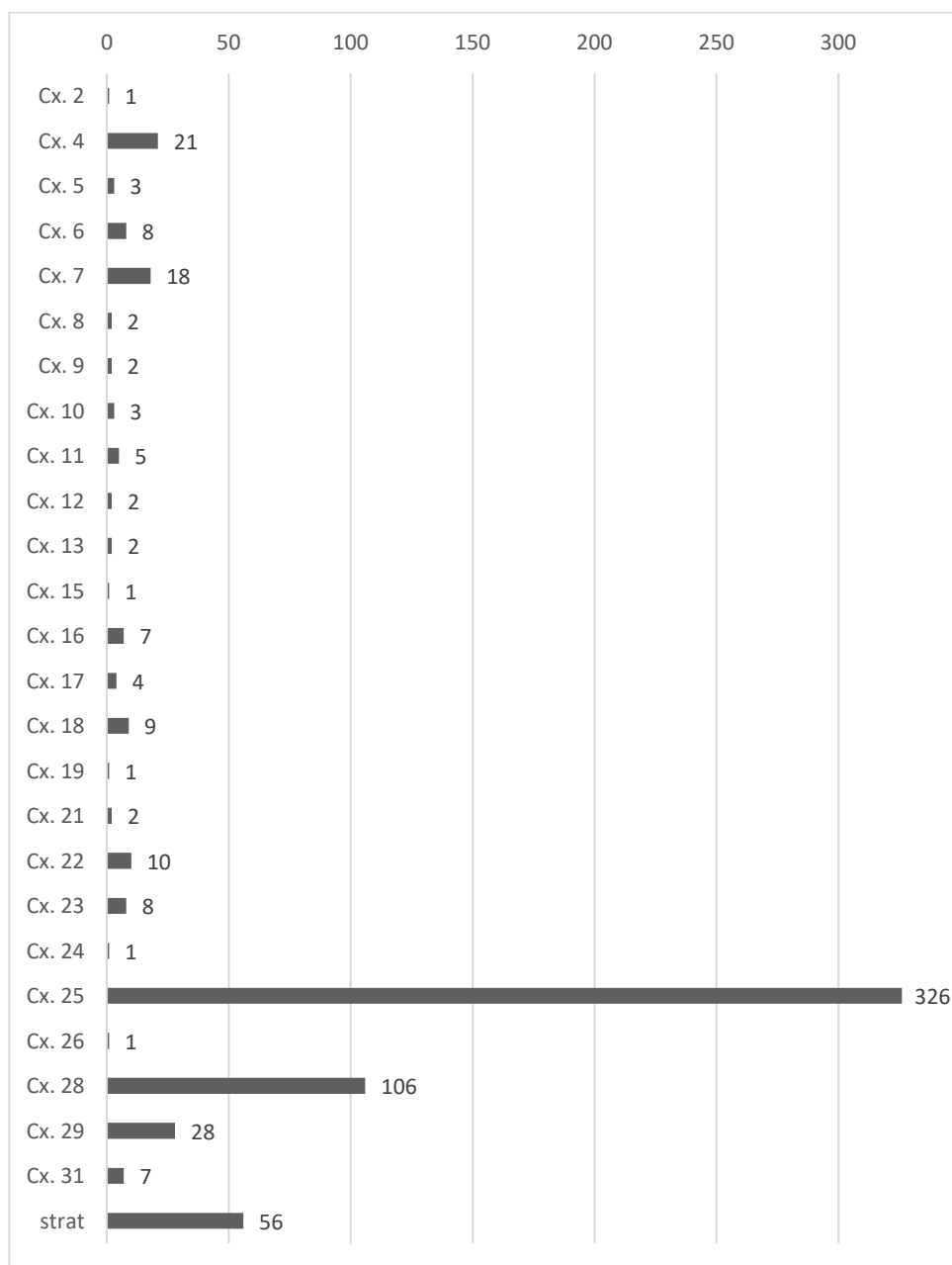

Fig. 3 Procentul oaselor determinate ca oi și capre în diferite complexe de epoca bronzului târziu în Transilvania.

Fig. 3 Percentage of bones determined as sheep or goats in different Late Bronze Age features in Transylvania.

Anexa 1 Resturile faunistice descoperite în diferite complexe la Sântimbru-Dealul Mic.

Anexa 1 Faunal remains discovered in different features at Sântimbru-Dealul Mic.

Anexa 2 Date biometrice ale oaselor animale
descoperite la Sântimbru-Dealul Mic (în mm, pe baza von den Driesch 1976).

Anexa 2 Biometric data of animal bones found at Sântimbru-Dealul Mic
(in mm, based on von den Driesch 1976).

TAXON	CULTURA					
Vertebră, Axis		BFcr				
<i>Bos taurus</i>	Noua	98				
Mandibulă		Lung. M1	Lărg. M1			
<i>Canis familiaris</i>	Noua	19,5	7,7			
<i>Canis familiaris</i>	Noua	19,7	7,6			
Scapula		GLP	SLC	LG	BG	
<i>Bos taurus</i>	nedet.	65,2	52,1			
<i>Bos taurus</i>	Noua	62	47,6			
<i>Cervus elaphus</i>	Noua	55,8		47,4	40,5	
<i>Ovis aries</i>	Noua	32,6	20,1	26	20,6	
Humerus		Bd	BT			
<i>Bos taurus</i>	nedet.	82	74			
<i>Sus scrofa</i>	nedet.	52,8	42			
Radius		Bd	BFd			
<i>Cervus elaphus</i>	Noua	58,3	52,6			
Tibia		Bd	BFd			
<i>Equus caballus</i>	nedet.	82	66,4			
Astragalus		GLI	GLm	DI	GH	LmT
<i>Bos taurus</i>	Noua	64,1	57	33		
<i>Bos taurus</i>	Noua	53,8		28		
<i>Bos taurus</i>	nedet.	65		34,1		
<i>Ovis aries</i>	Noua	31,7		16,2		
<i>Sus scrofa</i>	Noua	38,6		18,5		
<i>Equus caballus</i>	Noua				55,6	56,3
Metacarpus		Bp				
<i>Bos taurus</i>	Noua	62,1				
Phalanx 1.		GL	Bp	SD	Bd	
<i>Bos taurus</i>	Wietenberg	66,6	32,2	26	29,1	
Phalanx 2.		GL	Bp	SD	Bd	
<i>Bos taurus</i>	Noua	43,9	30,5	23,9	22,7	

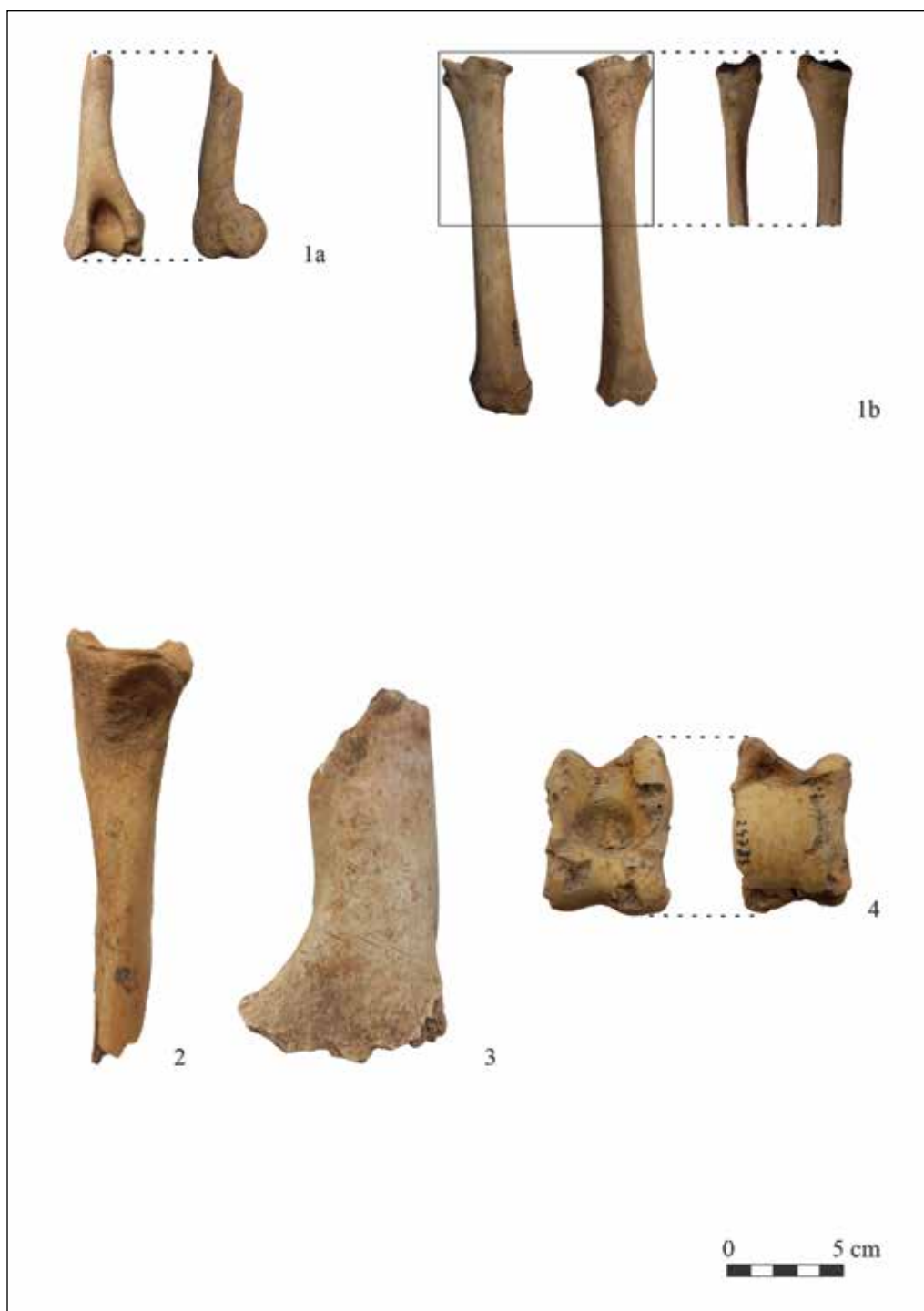
Anexa 3 Distribuția oaselor animale în elemente anatomice (cultura Noua).

Anexa 3 Distribution of animal bones in anatomical elements (culture Noua).

Element anatomic	<i>Bos taurus</i> (bovină)	<i>Ovis aries</i> (oaie)	<i>Capra hircus</i> (capră)	<i>Ovis/Capra</i> (alte oi/capre)	<i>Sus scrofa</i> (porc)	<i>Equus caballus</i> (cal)	<i>Canis familiaris</i> (câine)	<i>Cervus elaphus</i> (cerb)	<i>Lepus europaeus</i> (iepure)	<i>Castor fiber</i> (castor)	<i>Microtus sp.</i> (șoarece)	<i>Aves</i> (pasăre)
Cornu								1				
Cranium	8				7		1			1	1	
Hyoid	2	1										
Maxilla	3	2		1	3							
Mandibula	23		3	3	18	1	3					
Dens	4			3	3	8		1				
Atlas					1							
Axis	2	1										
Scapula	11				7	1		2				
Humerus	12	1		6	2		1		1			
Radius	6			7		1		1				
Ulna	3				2	1						
Carpale	2											
Pelvis	4			1	2	2					1	
Femur	1			6		2	1	1				
Patella												
Tibia	5			12	6							1
Fibula		1			1							
Astragalus	2				1	1						
Calcaneus	5				1	1		1				
Metacarpus	6			4	2							
Metatarsus	9			2	1	1	1					
Metapodium	4											
Sesamoid	1											
Ph. 1.				3								
Ph. 2.	1				1							
Ph. 3.	1											
Sacrum	1											
Vert.cerv.						1						
Costae	1					1						
Ossa longa												1
Total	117	6	3	48	58	21	7	7	1	1	2	2

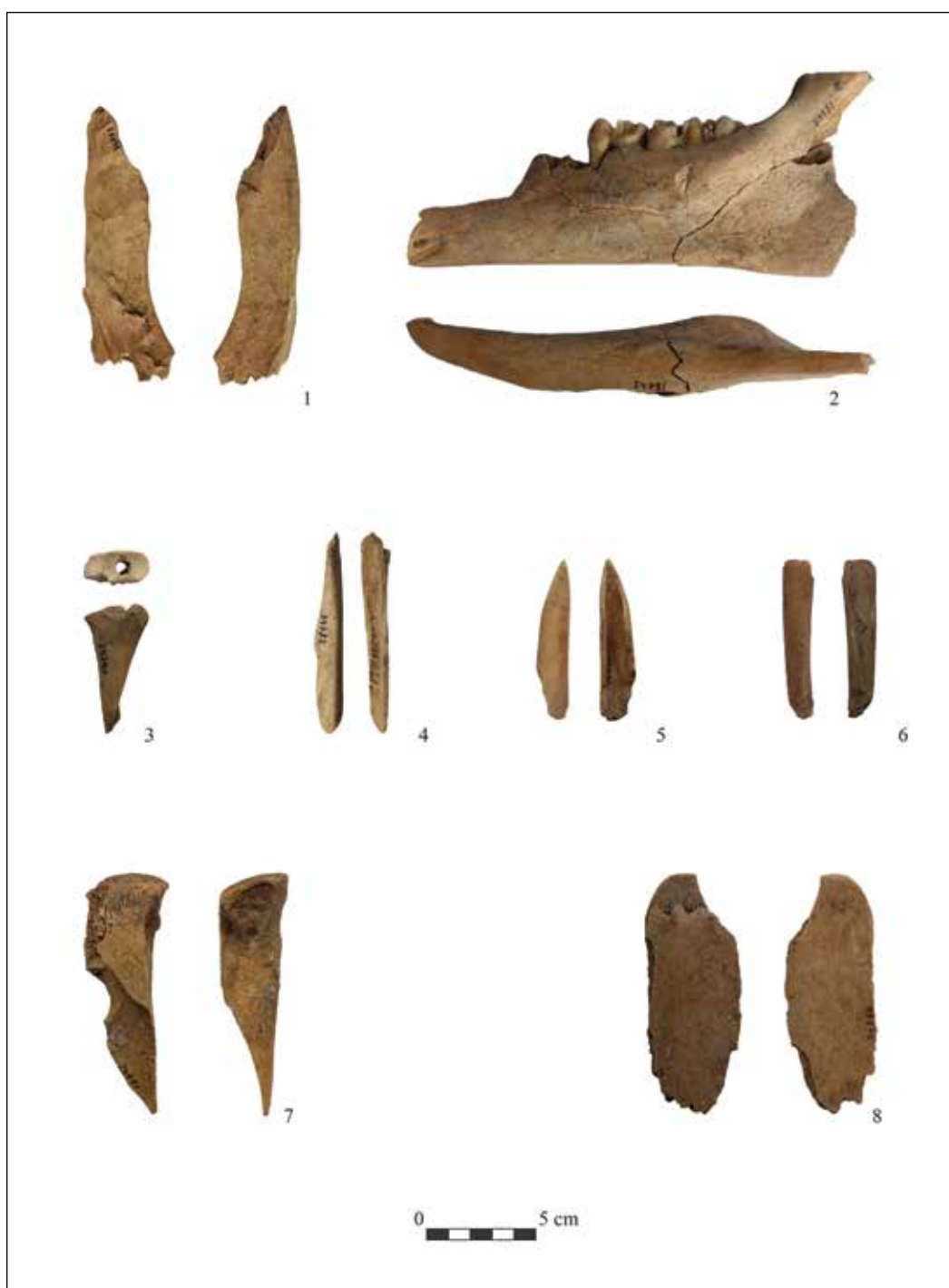
Anexa 4 Lista speciilor în diferite situri din epoca bronzului târziu în Transilvania.**Anexa 4** List of species in different Late Bronze Age sites in Transylvania.

TAXON	Sântimbru-Dealul Mic (cultura Noua)		Pălatca-Togul lui Mândrușcă		Olteni-Cariera de nisip		Zoltan		Albiș/Kézdiálbis Rétemenő	
	NR	%	NR	%	NR	%	NR	%	NR	%
<i>Bos taurus</i> (bovină)	117	42,9	133	44,6	394	25,8	1808	33,1	76	72,4
<i>Ovis a.</i> (oaie) / <i>Capra h.</i> (capră)	57	20,9	86	28,8	544	35,7	1524	27,9	1	0,9
<i>Sus scrofa</i> (porc)	58	21,2	44	14,8	495	32,5	1311	24	13	12,4
<i>Equus caballus</i> (cal)	21	7,7	21	7	34	2,2	355	6,5	15	14,3
<i>Canis familiaris</i> (câine)	7	2,6	5	1,7	3	0,2	33	0,6		
<i>Cervus elaphus</i> (cerb)	7	2,6	6	2	26	1,7	327	6		
<i>Capreolus capreolus</i> (căprior)			1	0,3	2	0,1	16	0,3		
<i>Sus scrofa ferus</i> (mistreț)			1	0,3			53	1		
<i>Lepus europaeus</i> (iepure)	1	0,4	1	0,3	18	1,2	20	0,4		
<i>Castor fiber</i> (castor)	1	0,4					10	0,2		
<i>Erinaceus romanicus</i> (arici)					4	0,3				
<i>Aves</i> (păsări)	2	0,7					2			
<i>Rodentia</i> (rozătoare)	2	0,7			4	0,3				
TOTAL DETERMINATE	349	100	298	100	1524	100	5459	100	105	100

Pl. I Oase cu urme de modificări ulterioare la Sântimbru-Dealul Mic. 1a-1b. Humerus și radius de capră cu urme de tăieturi (Noua); 2. Radius de bovină cu urme de tăieturi (Datare nedeterminată); 3. Humerus de bovină ros și cu urme de tăieturi (Noua); 4. Astragal de bovină ros (Noua).

Pl. I Bones with traces of ulterior modifications at Sântimbru-Dealul Mic. 1a-1b. Humerus and radius of goat with cut marks (Noua); 2. Cattle radius with cut marks (Date undetermined); 3. Cattle humerus gnawed and with cut marks (Noua); 4. Gnawed cattle astragalus (Noua).

Pl. II Oase prelucrate de la Sântimbru-Dealul Mic. 1. Șlefuitor din mandibulă de cal (datare nedeterminată); 2. Șlefuitor din mandibulă de porc (Noua); 3. Radius de oaie perforat (Noua); 4-6. Sulă și racletă din diafiză de os lung, oaie/capra (Noua); 7. Șlefuitor din radius de bovină (datare nedeterminată); 8. Racletă din coastă de bovină (Noua).
Pl. II Worked bones from Sântimbru-Dealul Mic. 1. Horse mandible grinder (Date undetermined); 2. Sander from pig mandible (Noua); 3. Perforated sheep radius (Noua); 4-6. Scroll and scraper from long bone diaphysis, sheep/goat (Noua); 7. Cattle radius grinder (Date undetermined); 8. Scraper made of cattle rib (Noua).

Dacian whetstones from Covasna-Cetatea Zânelor¹

Pietre de ascuțit dacice de la Covasna-Cetatea Zânelor²

Viorica CRIȘAN³

Paul PUPEZĂ⁴

Luminița SĂSĂRAN⁵

Dan BUZEA⁶

Cuvinte cheie: sud-estul Transilvaniei, epoca târzie a fierului, Dacia Preromană, situri fortificate, temple, cute

Keywords: south-eastern Transylvania, Late Iron Age, Pre-Roman Dacia, fortified sites, whetstones, temples

ABSTRACT

At Covasna-Cetatea Zânelor (Fairies Fortress), 109 Dacian whetstones were found. Most likely, the whetstones were used to sharpen metal objects. However, the metal objects discovered in the site are few, which leaves open the possibility of using these whetstones for other (secondary) purposes as well. Some of the whetstones can be associated with two edifices with the roof sustained by three rows of wooden columns that could be interpreted as temples.

REZUMAT

La Covasna-Cetatea Zânelor au fost găsite 109 pietre de ascuțit din perioada dacică. Cel mai probabil, aceste artefacte din piatră au fost folosite pentru a ascuți obiecte metalice. Cu toate acestea, obiectele metalice descoperite până acum în sit sunt puțin numeroase, ceea ce lasă deschisă posibilitatea utilizării acestor pietre și în alte scopuri (secundare). Unele dintre pietrele de ascuțit pot fi asociate cu două edificii cu acoperișul susținut de trei rânduri de coloane de lemn care ar putea fi interpretate drept temple.

Covasna – Cetatea Zânelor

The archeological site Covasna-Cetatea Zânelor is located in southeastern Transylvania, near the town of Covasna,

on Dealul Cetății (Citadel Hill) (Pl. I/1). The most numerous discoveries in the site belong to the Dacian era, but materials from the first Iron Age or the Middle Ages have also been found.

The surface arranged by the Dacians on Dealul Cetății includes an acropolis and at

¹ Acest studiu a fost anterior publicat în limba engleză Crișan, Pupeză, Săsăran, Buzea 2018. Varianta curentă în limba română a primit unele modificări: în cazul bibliografiei și numărului de artefacte discutate (s-au mai făcut între timp noi descoperiri).

² This study was previously published in Romanian: Crișan, Pupeză, Săsăran, Buzea 2018. The current Romanian version has undergone some changes: the bibliography and the artefacts number has been updated (new discoveries have been made since the date of publication).

³ Independent Researcher; crișanviorica@yahoo.fr

⁴ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca; paulpupeza@yahoo.com.

⁵ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca; hrineac@yahoo.com.

⁶ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; buzealuci@yahoo.com. Cercetările care stau la baza acestui studiu au fost posibile în baza unui grant al Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS – UEFISCDI, proiect 19/2018, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090/This work was supported by a grant of Ministry of Research and Innovation, CNCS - UEFISCDI, project number 19/2018, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, within PNCDI III.

least six terraces (conventionally marked with Roman numerals from I to VI) (Pl. I/2, 3). They were supported and defended by walls made of slightly shaped stone, which had a wooden palisade at the top. The earliest level of Dacian habitation can be dated to the end of the 2nd c. BC – the beginning of the 1st c. BC. The end of the fortress from Covasna is related to the Dacian-Roman wars from the end of the 1st c. AD and the beginning of the 2nd c. AD⁷.

Whetstones

The archeological material discovered in the site is a diverse one, a special category being made up of sharpening stones (whetstones). So far, 109 whetstones have been discovered in the site on Dealul Cetății⁸. Compared to other similar Dacian sites, this number is relatively high, but not outstanding. For example, in Brad, about 180 fragments from sharpening stones were discovered⁹, while in Piatra Roșie only five were found¹⁰. In fact, whetstones have been discovered in most sites in Dacia, sometimes in significant quantities. As a result, the citation of possible analogies for the (common) artifacts from Covasna is almost useless.

A typology of Dacian whetstones is difficult to achieve. The closest typologies are those made for the Romanian world¹¹ (Fig. 1). Up to a point, those typologies could be adapted for the Dacian world.

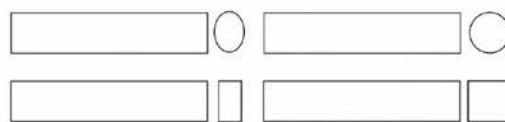

Fig. 1 Types of whetstones from the Roman world (after Thiébaux et alii 2016).

Fig. 1 *Tipologia cutelor din lumea romană (după Thiébaux et alii 2016).*

Many of the artifacts found are worn, which sometimes led to a change in their original shape. In Covasna only 19 specimens were found complete or almost complete, the vast majority of the items being fragmentary. The preserved fragments of whetstones are especially from the ends and less often from the middle area. Obviously, some fragments could be from the same artifact. In terms of shape, three types of whetstones can be distinguished (Fig. 2). Some fragments could not be assigned to any type.

Type 1. Whetstones which are in the shape of a cylinder, round or even oval in section (Fig. 2). 14 fragments discovered at Covasna can be attributed to this type (Pl. I/1-4, 7, 10). No complete specimens were found. Some fragments had a rounded end. Although they are fragmentary, it can be seen that most of the items are small or medium in size (with maximum diameters between 1.8 - 2.4 cm and 2.8 - 3.5 cm).

Type 2. Whetstones which are approximately in the shape of a rectangular parallelepiped, with more or less rounded edges (Fig. 2). 12 specimens discovered in Covasna have very well-rounded edges, being difficult to differentiate from the previous type (Pl. 2/5, 6, 8, 9, 11-21). The rounding of the edges can be related to the manufacturing process of the items, but it can also be due to their prolonged use. In the case of artifacts with well-rounded edges, at least one face remains straight.

⁷ Székely 1972, 201-214. Sîrbu, Crișan 1999, 71-81. Crișan 2000, 33-36. Crișan, Sîrbu 2010, 266-285. Crișan, Sîrbu, Popescu 2013, 22-26. Crișan, Sîrbu, Pupeză 2016, 19-41. Mărgineanu, Apostol 2019, 89-140. Ștefan, Ștefan, Buzea 2020, 521-534.

⁸ Some of the artifacts are inventoried at the National Museum of the Eastern Carpathians from Sfântu Gheorghe with inventory no.: 7441, 7444, 7452, 7480, 7489, 8013, 8089-8101, 8156, 8182, 9188, 9408, 9409, 9420, 11004, 11087, 11101, 11102, 13131, 13134, 13140, 13143, 13149, 19233, 19255, 19256, 19288, 19304, 19333, 19441, 19442, 19598, 19649, 19651, 19657, 19660, 21818, 21819, 21820, 21827, 25766-25767.

⁹ Ursachi 1995, 134.

¹⁰ Daicoviciu 1954, 81.

¹¹ Allen 2014, 6-7; Thiébaux et alii 2016, 566.

The other specimens of this type have a rectangular section – 42 specimens (Pl. III, IV), square – 19 specimens (Pl. V/1-6, 9-11, 13-14) or trapezoidal – 3 specimens (Pl. V/12). One end of the items is rounded, the other end being also rounded (Pl. III/2, IV/13, V/6, 13), or straight (Pl. II/17, III/1) or slightly oblique (IV/1-3, 14, 15).

The dimensions of the items vary from very small to very large, but it is not possible to establish the initial dimensions of the whetstones. The thinnest item is about 0.6 cm thick (Pl. II/2). Note that, regardless of shape, some items had similar thicknesses: 0.9-1.1 cm (12 items), 1.6-1.8 cm (13 items), 2.1-2.2 cm (17 items), 2.8-3.0 cm (9 items), 3.5 cm (5 items) or 3.8 cm (3 items). The massiveness of some whetstones can also be seen from the weight of the fragments that have been preserved: 424 gr (Pl. IV/10), 470 gr (Pl. V/12) or 854 gr (Pl. V/14).

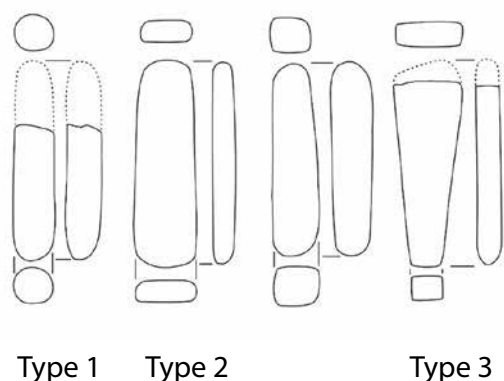

Fig. 2 Types of whetstones from Covasna-Cetatea Zânelor.

Fig. 2 Tipologia cutelor de la Covasna-Cetatea Zânelor.

More relevant are the dimensions of the item found complete: 14.7 X 3.4 X 2.3 cm and 226 gr (Pl. II/11); 11.6 X 3.6 X 3 and 188 gr (Pl. II/12); 11.6 X 2.9 X 2.3 cm and 118 gr (Pl. II/17); 9.3 X 1.4 X 9 cm and 21 gr (Pl. III/9); 12.9 X 3.5 X 2.2 cm and 146 gr

(Pl. IV/2); 13.8 X 4.1 X 1.1 cm and 178 gr (Pl. IV/13); 14.3 X 4.2 X 1.1 cm and 198 gr (IV/14); 18.6 X 5.2 X 2.1 cm and 546 gr (Pl. IV/15); 8.2 X 2.4 X 2.1 and 106 gr (Pl. V/6); 16.4 X 3.5 X 2.2 cm and 280 gr (Pl. V/11); 34 X 11.1 X 55 cm and 3366 gr (Pl. VI/1). Although the sizes of complete items vary, their thickness is often the same: 0.9-1.1 cm (3 items) or 2.1-2.3 cm (6 items). The situation is the same in the case of the width of some items: 3.4-3.6 cm (4 items).

Three whetstones of relatively small dimensions have one hole each (Pl. II/17, III/1, 9), and one specimen has a perforation started on both sides but unfinished (Pl. II/2). Generally, such holes are located at the ends of whetstones discovered in Dacia (Brad¹², Cetățeni¹³, Grădiștea¹⁴, Grădiștea de Munte¹⁵, Ocnița¹⁶, Pietroasele¹⁷, Poiana¹⁸, Zimnicea¹⁹). But there are also cases when the perforation was made near the middle area of the item (Merești²⁰).

The vast majority of the artifacts show signs of wear: more or less deep incised lines preserved on the surface of the artifacts. Some have a shape similar to the number 8, with slightly convex edges, probably due to the intense use of these areas (Pl. II/14, 16; III/11; IV/11; V/12). Only one item has in the middle area of one side a longitudinal canal with a width of about 1.6 cm and a depth of about 0.4 cm (Pl. VI/1). It is difficult to determine whether this longitudinal canal is a sign of wear or had another role.

A large artifact (16.1 X 9.1 X 3.2 cm and 1108 gr) has similar features to the artifacts attributed to this type (Pl. VI/4). Even if it does not show obvious signs of wear, it could still be considered a whetstone.

¹² Ursachi 1995, Pl. 229/2, 4, 14, 22.

¹³ Măndescu 2006, Pl. 20/4.

¹⁴ Sîrbu 1996, Pl. 109/7,9; 110/6.

¹⁵ Suciu 2016, 174, Pl. VI/2, XI/3.

¹⁶ Berciu 1981, Pl. 80/11.

¹⁷ Sîrbu, Matei, Dupoi 2005, Fig. 27/20-22; 92/1-4, 94/14.

¹⁸ Vulpe, Teodor 2003, Fig 80/1,5,7,10; 81/2.

¹⁹ Ganciu, Măndescu 2014, 94, Fig. 2/14; 3/14.

²⁰ Crișan 2000, Pl. 97/6.

The thickness of the item is similar to that of whetstones. Building materials similar in shape were not found in the site.

Type 3. Whetstones that are in the shape of a prism, with two approximately trapezoidal, elongated facets (Pl. V/7-10, 15-20) (Fig. 2). Of the 10 specimens attributed to this type, 6 are complete or almost complete. It is possible that other items discovered in Covasna had the same characteristics but could not be identified as such given their fragmentary state.

The cross section of these artifacts is at one end square (Pl. V/7, 9), rectangular (Pl. V/8, 10, 15-17, 19, 20) or trapezoidal (Pl. V/18); the other end may have a different shape, including oval or circular (Pl. V/15, 17, 19).

Two of the fragments are from massive artifacts: 890 gr (Pl. V/15) and 744 gr (Pl. V/16) respectively. The items preserved complete are small and medium in size: 9.8 X 2 X 1.6 cm (Pl. V/7); 11.3 X 2.8 X 1.5 cm and 108 gr (Pl. V/10); 18.5 X 4.7 X 2.3 cm (V/17); 15.3 X 3.8 X 3.5 cm and 512 gr (Pl. V/18); 13.1 X 2.5 X 1.1 cm and 75 gr (Pl. V/19); 12.1 X 2.9 X 2.8 cm and 148 gr (Pl. V/20).

Whetstones were discovered in all the investigated areas on *Dealul Cetății*, both on the acropolis (2 items - Pl. V/13) and on Terrace I (1 item - Pl. II/10), Terrace II (101 items) or Terrace III (2 items - Pl. II/6, III/13) (the rest of the artifacts do not have a certain place of discovery). The whetstones on Terrace II were discovered in the area of intersection with Terrace III, where a stone bastion was erected (Pl. I/3). The most extensive archaeological research on the site took place here, which may explain the large number of whetstones found here.

The vast majority of the artifacts were found in the culture layers (filling / walking / leveling / destruction). Four specimens come from possible dwellings or features with a still unknown functionality (Pl. II/3). Another 35 artifacts can be associated with two edifices erected on the

Terrace II (Pl. II/2, 5, 8; III/7-9, 14, 17; IV/6, 8, 10, 13-15; V/4, 6, 11, 12, 14, 15, 18-20). These buildings had a roof supported by three rows of wooden pillars and (Pl. I/4).

From a chronological point of view, the artifacts cover the entire period of operation of the fortress. The two buildings with rows of wooden pillars can be dated during the 1st c. BC or at the beginning of the 1st c. AD. The artifacts associated with these features are the earliest, among those that have a well-established chronology. The other artifacts in the bastion area were found with predilection in the late levels, including in the collapsed terrace wall, being dated during the 1st c. AD.

The origin of the whetstones from Dacia is difficult to establish. In the Carpathian-Danubian space whetstones were discovered both in sites from the Bronze Age and in those of the first Iron Age. A special case could be that of the sharpening stones with a hole at one end. Items of this type appear frequently in the steppes north of the Black Sea in sites from the first Iron Age, being later spread by the Scythians. Perforated whetstones also appear in the cultures of the first Iron Age in the Carpatho-Danubian space (Saharna, Basarabi, Ferigile, Vekerzug). Their presence could be the result of a Scythian influence, but the hypothesis of a local origin cannot be ruled out either²¹. It should be mentioned that whetstones rarely appear in the Celtic discoveries in the eastern Carpathian Basin²² or in the Bastarnian ones to the east of the Carpathians²³.

The raw material

From the total of 109 items discovered in Covasna, for 45, macroscopic and microscopic analyzes were performed. A polarized light microscope was used, using

²¹ Burghardt 2013, 86-89.

²² Crișan 1964, 99, Pl. II/6, III/8. Pupeză 2008, 40, Pl. XVI/3.

²³ Babeș 1993, Taf 22/13, 31/4.

three thin samples (sample 1-3), under working conditions with crossed Nicols (N+) and with a single Nicol (1N). The three samples are representative of the sample studied.

Sample 1: silty sandstone (Pl. VII/1, 2)

Macroscopic: compact rock with fine grain, dark gray color, psammitic texture. Microscopic: subangular quartz clasts predominate (up to 80-90%); there are also feldspar (less than 3%; potassium feldspar is clayey, plagioclase feldspar is calcitised), opaque minerals, rarely lithoclasts and Fe oxyhydroxide films; micas (chlorite, muscovite, biotite) are also common.

Sample 2: quartzitic sandstone (Pl. VII/3, 4)

Macroscopic: compact rock with medium-coarse granulation, gray color, psammitic texture. Microscopic: subangular quartz clasts predominate (up to 90%); there are also feldspar, opaque minerals, micas and Fe oxyhydroxide films.

Sample 3: silty sandstone (Pl. VII/4, 5)

Macroscopic: compact rock with fine grain, brown-gray color, psammitic texture. Microscopic: subangular quartz clasts predominate (up to 80-90%); there are also feldspar (less than 3%; potassium feldspar is clayey, plagioclase feldspar is calcitised), opaque minerals, rarely lithoclasts and Fe oxyhydroxide films; micas (chlorite, muscovite, biotite) are also common.

The raw material used is part of the group of sedimentary rocks, whether it is silty, fine sandstones, or medium-coarse, quartz sandstones. The petrographic analyzes highlight the presence of a single source for the raw material used for the whetstones from Covasna. These sandstones come from the Audia nappe, most likely from the Covasna area. These sandstones belong to the "upper member of quartzites with glauconite" of Cretaceous age, the identified types of arenites having a widespread²⁴.

The types of rocks that were used in the construction of the walls of Covasna were also determined with the help of macroscopic and microscopic analyzes in thin sections, with the petrographic microscope with polarized light. Following the analysis of 52 samples taken from the fortress walls, the following results were obtained: arenites of different varieties (34), polymictic conglomerates (8), marls (5) and lithic graywacke (5)²⁵.

The raw material used for the whetstones differs from that used for the walls in Covasna. Therefore, the whetstones are not a by-product of the construction of walls. Most likely, the stone for whetstones was mined in a nearby quarry. Being a relatively common material, it is difficult to identify such a possible quarry. The area covered by the Audia nappe, from which the raw material comes, is an extensive one that leaves open many possibilities.

Most likely the stone was processed nearby or even at the extraction site²⁶. It is not excluded that such products are made in the workshops in the settlements, but we lack the evidence to prove such a situation for Covasna (raw material, scraps, production residues, etc.).

In the northern area of Terrace II from Covasna there was discovered an irregularly shaped stone, rectangular in cross-section, that had incised two deep parallel grooves (11.9 X 7.7 X 1.8 cm and 175 gr) (Pl. VI/3). The thickness of the item is similar to that of whetstones. The incised grooves could have appeared as a result of using the item to sharpen large metal objects. In this case, these would be the only traces of wear that can be seen on the item. Another possibility is that these grooves are connected to the process of making whetstones. One of the methods used to produce whetstones involves

²⁴ Grosu, Catana, Grinea 1988, 19-20.

²⁵ Crișan, Săsăran 2008, 165.

²⁶ Iaroslavschi 1997, 35.

cutting small segments from large pieces, by making straight, deep incisions²⁷. It should be noted that the item shows no traces of polishing. It is not the only example of this kind from Covasna (Pl. III/6, 17; IV/6, V/3, 9).

The fact that some items were not polished may be an indication that the whetstones were not used and that they were to be finished at the place of use. Polishing the artifacts was a time-consuming process, which could be done with a harder rock or with another whetstone of similar material. A faster way was to use metal slag or scraps from the production of metal objects²⁸. Metal slag was discovered in the site from Covasna, but it could not be associated with a metallurgical complex.

Functionality

Due to the fine grain size and hardness of the rock type, the above-mentioned items could be used as abrasive tools. Most of the items discovered at Covasna show traces of wear. The incised grooves are arranged obliquely or perpendicular to the whetstone, both on the wide and narrow facets. Most likely such traces are caused by rubbing on the stone a metal object, made of iron or bronze.

Pliny mentions several places for the extraction of whetstones on the territory of the Roman Empire. The division he makes is not necessarily based on the hardness of the stone, but on the way it was used for sharpening: with water, oil or saliva (the last combination was for small, very fine items)²⁹.

It cannot be specified whether a certain type of those mentioned above was specialized for a certain category of objects that had to be sharpened. Small items

were most likely used to sharpen small metal objects (knives, arrowheads). This category also includes artifacts with holes, which were probably hung on clothes and worn. A special situation is presented by the partially perforated artifact (Pl. III/2). Similar examples were found in several sites in Dacia (Brad³⁰, Grădiștea³¹, Pietroasele³², Poiana³³, Popești³⁴). It is possible that their perforation stopped for reasons unknown today. It would be a new indication that such artifacts were finished at the place of use. It is also possible that these partial perforations may be part of another type of attaching or hanging of the whetstones.

The dimensions and weight of some artifacts from Covasna (Pl. V/14-16; VI/1) make them very difficult to handle. Most likely, some sharpening tools were immobile, fixed on a support, and the object to be sharpened was the movable one³⁵.

On *Dealul Cetății* at Covasna relatively few metal objects were found, that could have been sharpened with a whetstone. Only a fragmentary plier, a chisel and a sickle blade can be included in the category of iron tools. To these are added a few iron knife-blades, from the category of objects of common use. The weapons discovered are also few: a lance tip, a spearhead and six iron arrowheads. Much more numerous are the iron construction materials: smaller or larger nails, clamps. The lack of iron objects in the fortress may reflect a stage of research or is a result of some as yet unknown phenomena.

Some sharpening stones were used in the production of metal ornaments. Not

²⁷ Thiébaux et alii 2016, 574–576.

²⁸ Thiébaux et alii 2016, 580.

²⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVI, 47.

³⁰ Ursachi 1995, 134.

³¹ Sirbu 1996, 34, Fig. 109/10.

³² Sirbu, Matei, Dupoi 2005, 24.

³³ Vulpe, Teodor 2003, 51, Fig. 81/1.

³⁴ Vulpe, Gheorghită 1979, Pl. II/4.

³⁵ Iaroslavschi 1997, 35.

coincidentally, a whetstone of fine material was part of a jeweler's kit discovered at Grădiştea de Munte³⁶. Obviously, such stones may have been used to sharpen tools in kits of this kind.

Whetstones probably had other uses, too. Some artifacts could be used to polish ceramics³⁷. The same functionality can be attributed to stone tokens. Such items were discovered in Covasna along with tokens made from the walls of ceramic vessels. It can be assumed that the stone and clay items were used for some games, but another use cannot be ruled out. One should note the discovery at Covasna of a large stone token (Pl. VI/2) that would have been difficult to use in a game. The material from which it is made is similar to that of the whetstones discovered in the site.

With abrasive surfaces, a whetstone could also be used for non-metallic materials. Pliny mentions that roots could be rubbed on such stones to produce medical preparations³⁸. In the "medical kit" discovered at Grădiştea de Munte there was a plate of volcanic ash. In this case, it was assumed that the stone itself might have had healing qualities³⁹.

The vast majority of whetstones from Dacia come from secular contexts (homes, workshops, pits). However, in some cases this type of artifact can be associated with funerary or cult features. Their (secondary) functionality within these features is difficult to establish. A whetstone was part of the inventory of an incineration tomb in Brad, along with burned human bones, glass fragments and ceramic fragments⁴⁰. A whetstone was part of the inventory of a "magic kit" discovered in the necropolis from Zimnicea⁴¹. Sharpening

stones were also deposited in cult features (Augustin⁴², Mereşti⁴³, Pietroasele⁴⁴, Unip⁴⁵).

On Terrace II from Covasna there were discovered two edifices oriented approximately E-W, which had the roof supported by three rows of wooden pillars: Edifice I, N-E of the bastion, and Edifice II, N-W of the bastion (Pl. I/4). The stratigraphy of the features is relatively similar. The materials associated with these features are numerous and diversified: ceramic vessels, animal bones, clay tokens and loom-weights, silver, bronze or iron objects. Given the fact that the buildings have not been fully outlined and the material belonging to them is under research, their functionality is to be established. They could be temples, such as those with column alignments, but another functionality cannot be excluded⁴⁶.

As mentioned above, of the whetstones discovered in Covasna, at least 35 can be associated with these two buildings. Some artifacts show no signs of wear and a significant part of them have been discovered intact. The items come from a layer with burn marks, without being able to specify whether it is a layer of walking or leveling.

If the two buildings were temples, the whetstones can be considered deposits or offerings. This could explain the relatively large number of complete items or the fact that some artifacts do not show traces of wear. But, without knowing with certainty the functionality of the features, this assumption remains at the stage of a working hypothesis.

³⁶ Suciu 2016, 174, Pl. VI/2, XI/3.

³⁷ Sîrbu 1996, 34.

³⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XXIV, 52.

³⁹ Daicoviciu et alii 1957, 260-261, Fig. 2/7.

⁴⁰ Ursachi 1995, 258, Fig. 338/6, 357/2.

⁴¹ Ganciu, Măndescu 2014, 94, Fig. 2.14, 3/14.

⁴² Costea 2006, 94.

⁴³ Crişan 2000, 117.

⁴⁴ Sîrbu, Matei, Dupoi 2005, 24.

⁴⁵ Berzovan 2013, 314-315, Fig. 6.

⁴⁶ Crişan et alii 2017, 49-50. Crişan et alii 2018, 30-31.

Conclusions

Made of abrasive material, the 109 whetstones discovered at Covasna were mainly used for sharpening. However, what kind of objects were sharpened in the fortress, remains to be determined in the future, given that the tools and weapons found in the site are few. The association of sharpening stones with possible cult features highlights another side of these common items, a less functional one.

Even if they are common items, whetstones had their importance in the Dacian world and should not be ignored. Blunt weapons could not be used in battle, and many tools would become useless if not sharpened. The presence in large numbers of whetstones in the fortress of Covasna fully demonstrates this importance. Most likely, their number will increase with the new archeological excavation campaigns, the site being researched only in a small proportion.

Bibliography / Bibliografie

Allen J. R. L. 2014. *Whetstones from Roman Silchester (Calleva Atrebatum), North Hampshire. Character, manufacture, provenance and use*, Oxford, 2014.

Berciu D. 1981. *Buridava dacică*, București, 1981.

Berzovan A. 2013. Considerații privind gropile rituale dacice de la Unip - Dealu Cetățuica, comuna Sacoșu Turcesc, jud. Timiș, în *Arheovest I. Interdisciplinaritate în istorie și arheologie. In memoriam Liviu Măruia*, Szeged, 2013: 309-341.

Burghardt M. 2013. Whetstones with a hanging hole in steppe zone cultures of the Northern Pontic and the Great Hungarian Plain from the Late Bronze Age and the Early Iron Age, în C. Schuster, O. Cîrstina, M. Cosac, G. Murăoreanu (ed.), *The Thracians and their Neighbours in the Bronze and Iron Ages (I)*, Suceava, 2013: 83-94.

Costea F., Bălos A., Savu L., Ardevan R., Ursuțiu A., Șoneriu I., El Susi G., Ciută B. D., Ștefan D., Duțescu M. M. 2006. *Augustin - Tipia Ormenișului, comuna Augustin, județul Brașov. Monografie arheologică (I)*, Brașov, 2006.

Crișan V. 2000. *Dacii din estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 2000.

Crișan V., Sîrbu V., Pupeză P., Mărginenu-Cârstoiu M., Apostol V., Nagy J., Piroška Es. 2017. Covasna-Cetatea Zânelor, CCA, 2017: 49-50.

Crișan V., Sîrbu V., Pupeză P., Mărginenu-Cârstoiu M., Apostol V., Nagy J., Es. Piroška 2018. Covasna-Cetatea Zânelor, CCA, 2018: 30-31.

Crișan V., Pupeză P., Săsăran L., Buzea D. Pietre de ascuțit dacice de la Covasna-Cetatea Zânelor, *Musaios*, XXIII, 2019: 173-190.

Crișan V., Săsăran L. 2008. Cetatea Zânelor de la Covasna. Analize petrografice asupra rocilor folosite la construcția zidurilor, în Z. Maxim, D. Bindea, L. Săsăran (ed.), *Arheometria în România. Vol 3 (1991-2008)*, Cluj-Napoca, 2008: 161-170.

Crișan V., Sîrbu V. 2010. Covasna – Fairies Fortress. A Carpathian Mountain Fortified by Dacians, în H. Pop, I. Băjenariu (ed.), *Identități culturale locale și regionale în context european. In memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010: 266-285.

Crișan V., Sîrbu V., Popescu C. 2003. Covasna-Cetatea Zânelor. A mountain from the Carpathians fortified by the Dacians, în V. Cavruc (ed.), *New Archaeological Discoveries in South-Eastern Transylvania*, Sf. Gheorghe, 2003: 22-26.

Crișan V., Sîrbu V., Pupeză P. 2016. Covasna-Cetatea Zânelor. Un centru de putere dacic din Carpații Orientali, Brăila, 2016.

Daicoviciu C. 1954. *Cetatea dacică de la Pietra Roșie*, București, 1954.

Daicoviciu, C. Gostar N., Crișan, I. H. 1957. Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului - Bli-daru, MCA, III, 1957: 255-277.

A. Ganciu, D. Măndescu 2014. O „trusă magică” descoperită în necropola getică de la Zimnicea - Câmpul Morților, în D. Măndescu (ed.),

Influențe, contacte și schimburi culturale între civilizațiile spațiului carpato-dunărean, din preistorie până în antichitate, Pitești, 2014: 93-104.

Grosu C., Catana C., Grinea D. 1988. *Flișul Carpatic. Petrografie și considerații economice*, București, 1988.

Iaroslavschi E. 1997. *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997.

Măndescu D. 2006. *Cetățeni. Stațiunea geto-dacică de pe valea Dâmboviței superioare*, Brăila, 2006.

Mărgineanu-Cârstoiu M., Apostol V. 2019. La fortification dace la Cité des Féés (Covasna). Analyse des structures construites, *Caietele ARA*, 10, 2019: 89–140.

Sîrbu V. 1996. *Dava getică de la Grădiștea (jud. Brăila)*, Brăila, 1996.

Sîrbu V., Crișan V. 1999. Cetatea dacică din Valea Zânelor – Covasna, *Angvstia*, IV, 1999: 71-81.

Sîrbu V., Matei S., Dupoi V. 2005. *Pietroasele-Gruiu Dării. Incinta dacică fortificată (II)*, Buzău, 2005.

Suciu L. 2016. O trusă de bijutier descoperită la Sarmizegetusa Regia (Grădiștea de Munte,

jud. Hunedoara), în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, 61 (1), 2016: 161-192.

Székely Z. 1972, Cetatea dacică de la Covasna, *SCIVA*, 23 (2), 1972 : 201-214.

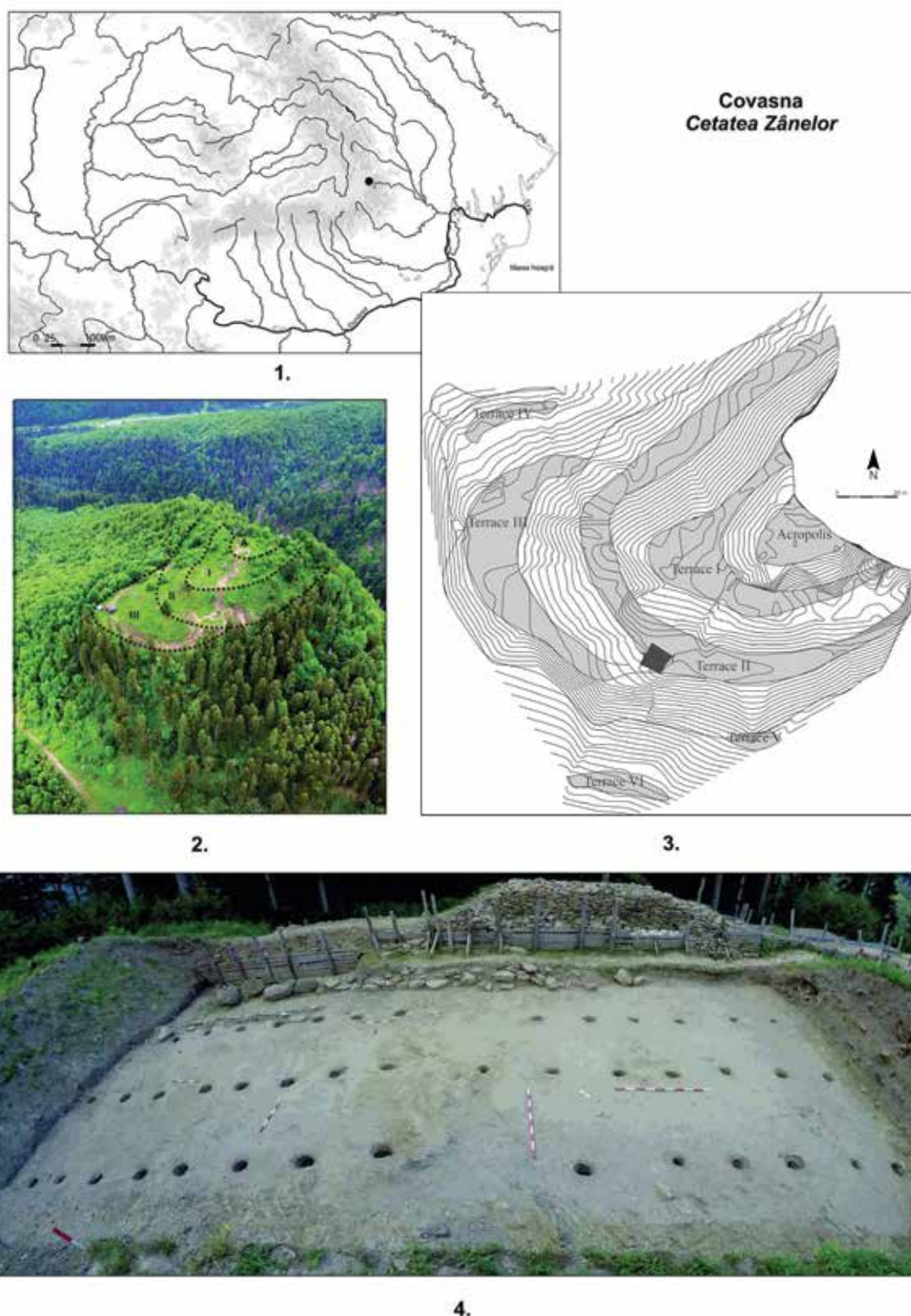
Ștefan D., Ștefan M. M., Buzea D. 2020. Rezultate preliminare ale cercetărilor geofizice și de teledetecție de la Covasna - Cetatea Zânelor, in I. Cîndea (ed.), *Tracii și vecinii lor în antichitate: arheologie și istorie / The Thracians and their neighbours in antiquity: archaeology and history. Studies in honor of Valeriu Sîrbu at his 70th anniversary*, Brăila, 2020: 521-534.

Thiébaux A., Feller M., Duchêne B., Goemaere E. 2016. Roman whetstone production in northern Gaul (Belgium and northern France), *Journal of Lithic Studies*, 3, 2016: 565-587.

Ursachi V. 1995. *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995.

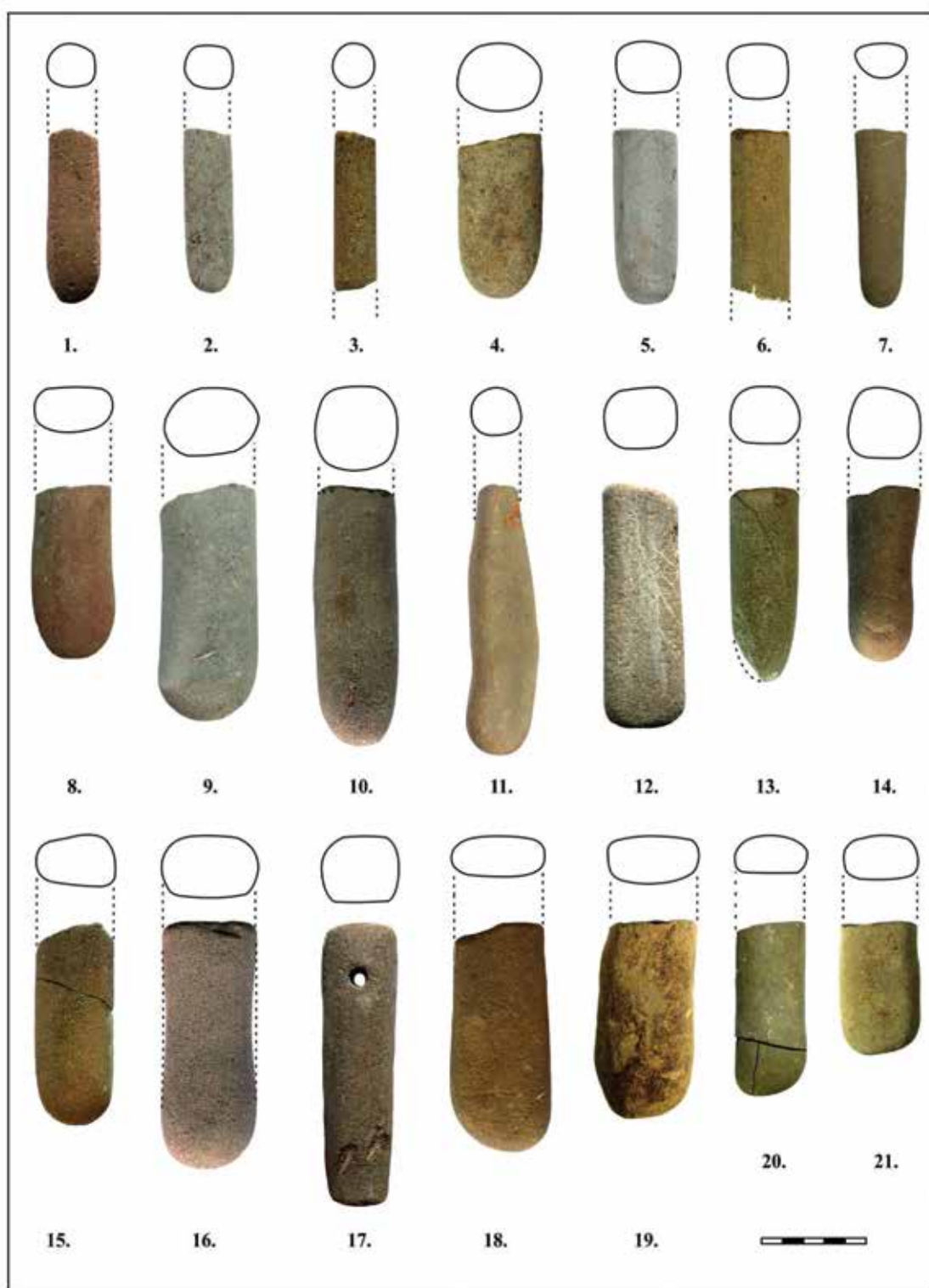
Vulpe R., Gheorghiuță M. 1979. Șantierul arheologic Popești, com. Mihăilești, jud. Ilfov. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anilor 1976–1977, *CA*, III, 1979: 95–104.

Vulpe R., Teodor S. 2003, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, București 2003.

Pl. I Covasna-Cetatea Zânelor. 1 – Location; 2 – General view (photo by D. Ștefan); 3 – Topographic survey (by Z. Bede); 4 – Edifices on Terrace II (photo from the excavation archive).

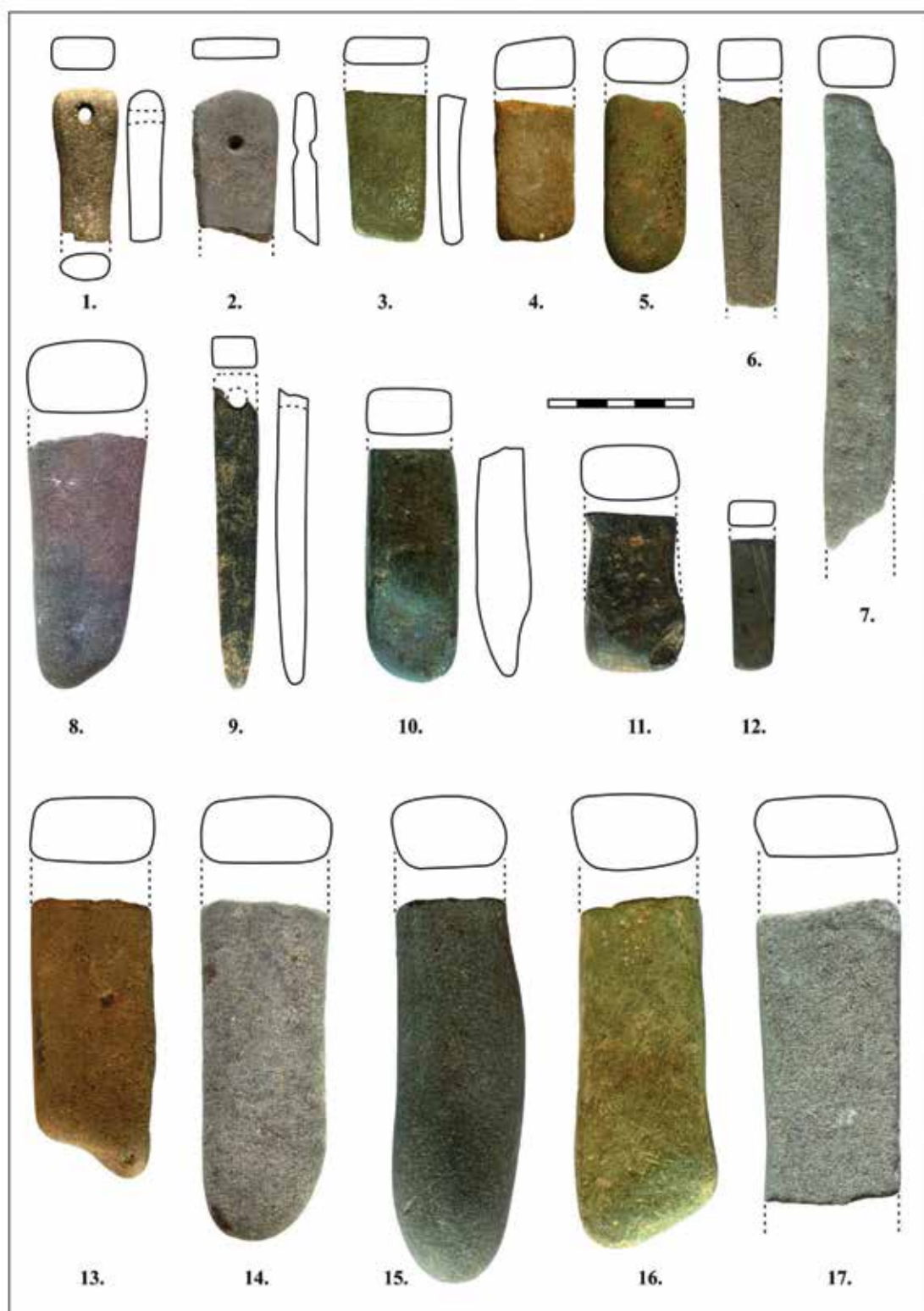
Pl. I Covasna-Cetatea Zânelor. 1. Localizare. 2 – Vedere general (fotografie D. Ștefan); 3 – Plan topografic (Z. Bede); 4 – Edificiile de pe terasa II (fotografie dina arhiva șantierului).

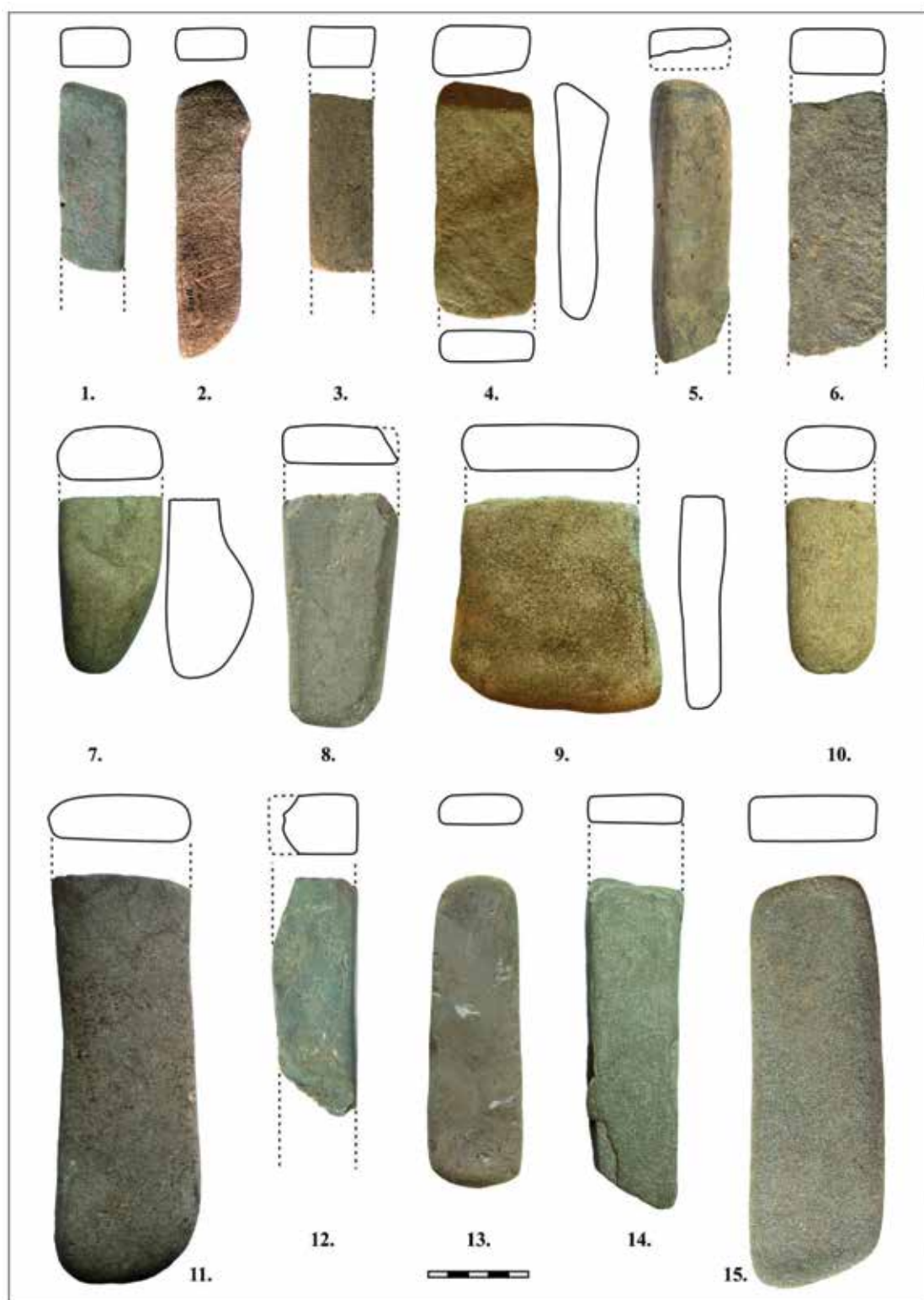
Pl. II Covasna-Cetatea Zânelor.

1-21 Whetstones (photos from the excavation archive).

Pl. II Covasna-Cetatea Zânelor. 1-21 Cute (fotografii din arhiva șantierului).

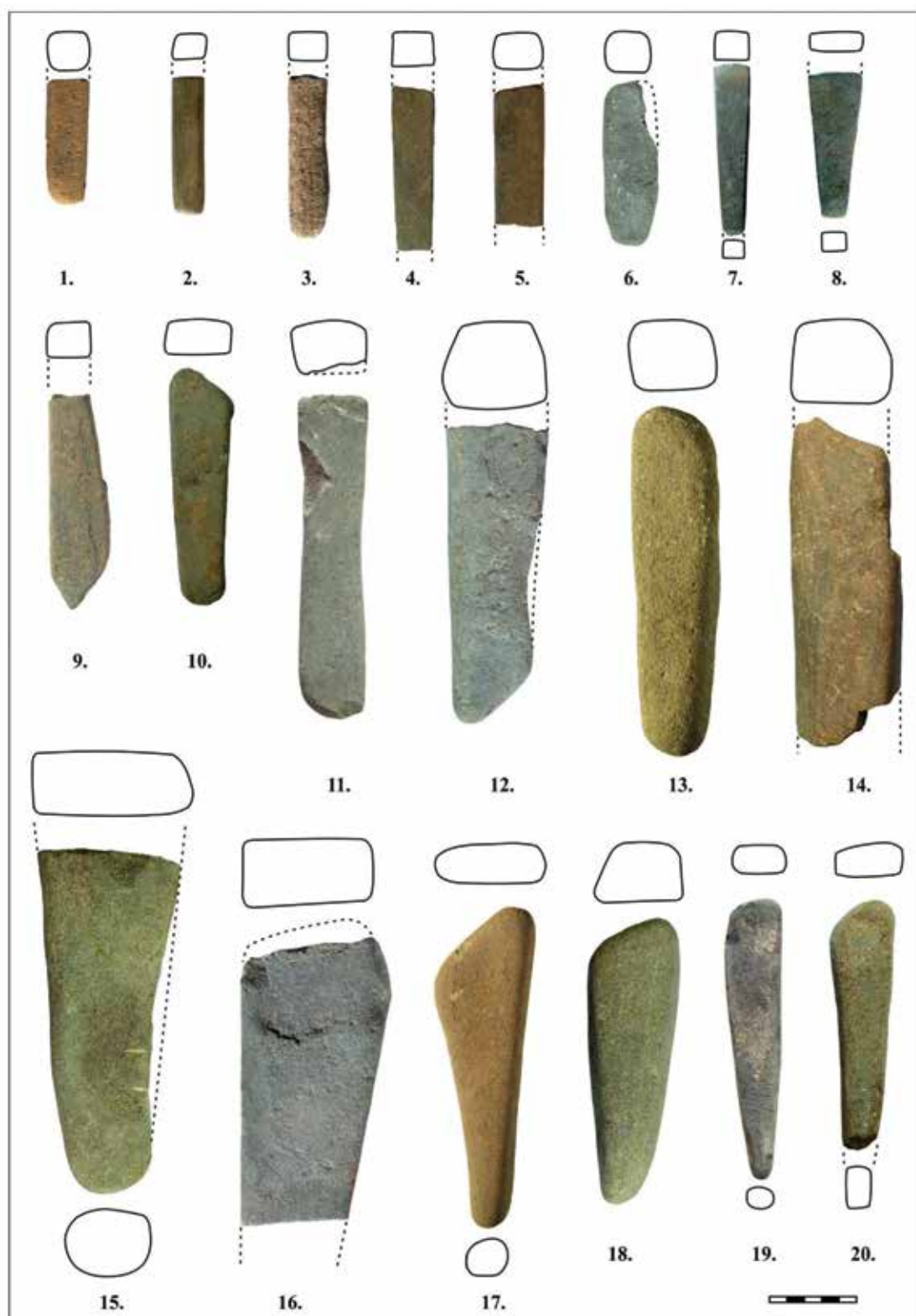

Pl. III Covasna-Cetatea Zânelor. 1-17 Whetstones (photos from the excavation archive).
Pl. III Covasna-Cetatea Zânelor. 1-17 cute (fotografii din arhiva șantierului).

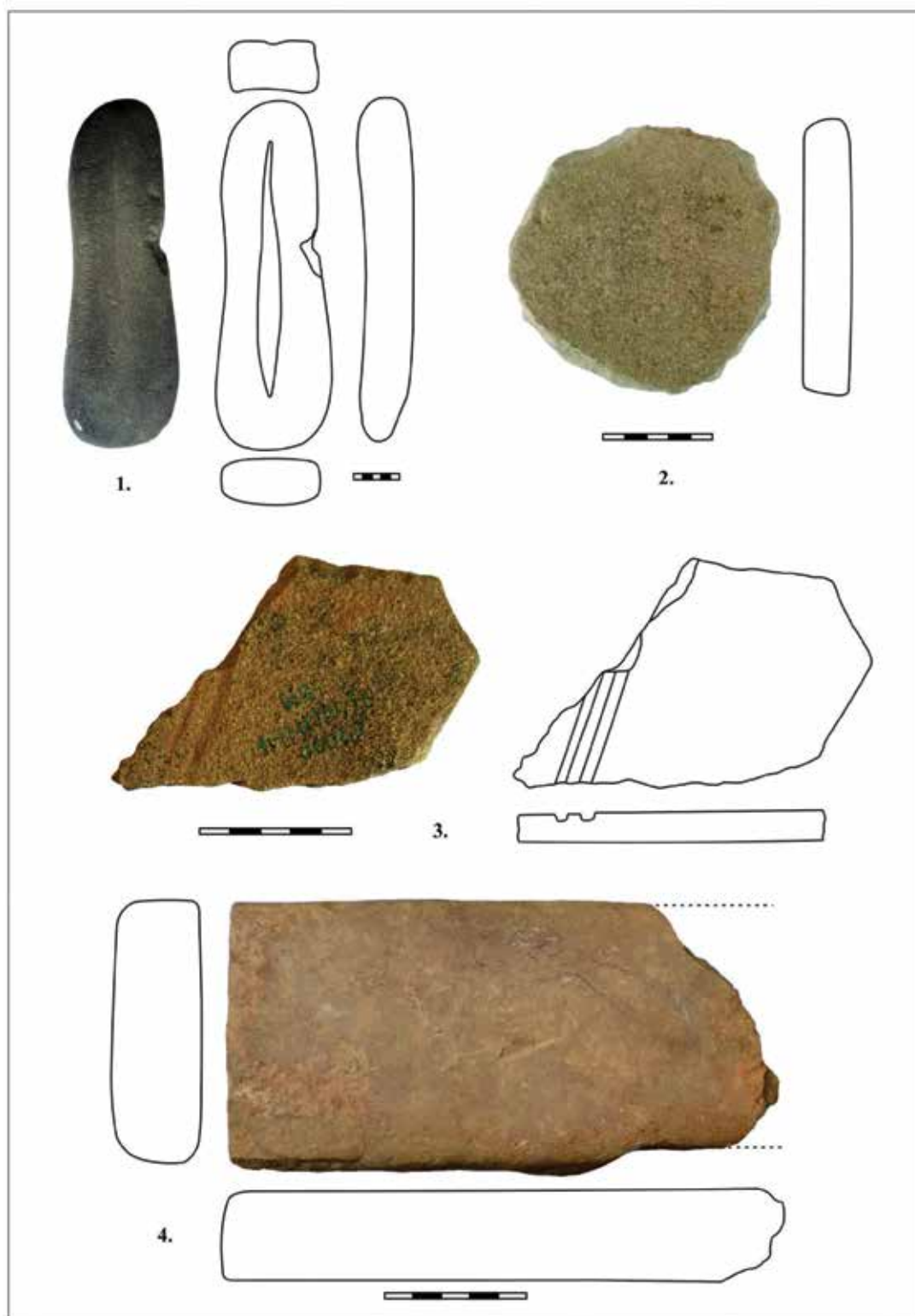
Pl. IV Covasna-Cetatea Zânelor. 1-15 Whetstones (photos from the excavation archive).

Pl. IV Covasna-Cetatea Zânelor. 1-15 cuto (fotografii din arhiva șantierului).

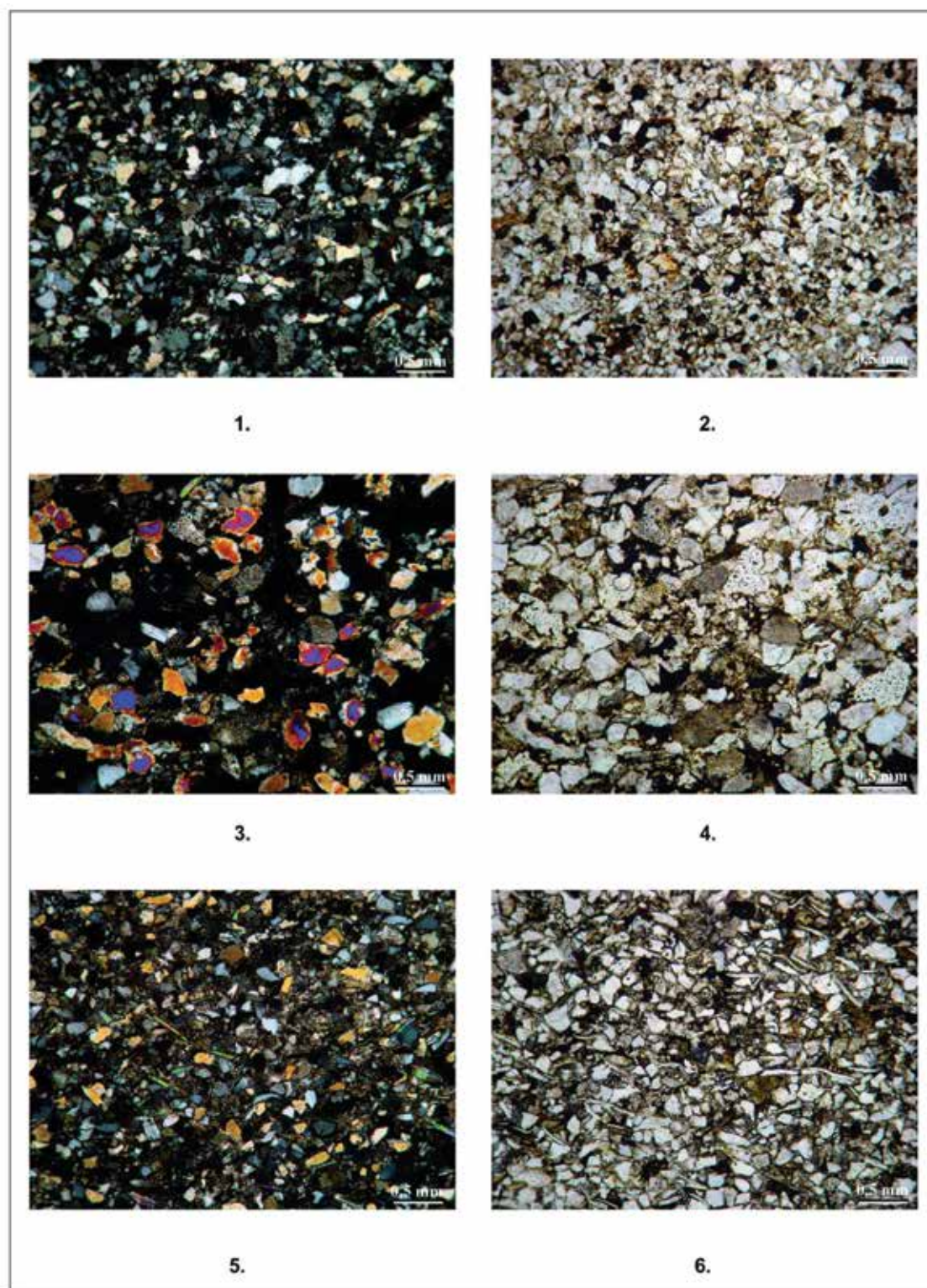
PI. V Covasna-Cetatea Zânelor. 1-20 Whetstones (photos from the excavation archive).

PI. V Covasna-Cetatea Zânelor. 1-20 cute (fotografii din arhiva șantierului).

PI. VI Covasna-Cetatea Zânelor. 1, 3, 4 Whetstones; 2 – Stone token
(photos from the excavation archive).

PI. VI Covasna-Cetatea Zânelor. 1, 3, 4 cuto; 2 – jeton din piatră
(fotografii din arhiva șantierului).

Pl. VII Covasna-Cetatea Zânelor. 1-6 Microscopic photos of the samples (by L. Săsăran).

Pl. VII Covasna-Cetatea Zânelor 1-6 fotografii la microscop ale probelor analizate (de L. Săsăran).

Noi cercetări arheologice pe Valea Cașinului. Fortificațiile de la Sînzieni Cece, jud. Covasna¹

New archaeological research on Cașin Valley. The fortifications at Sînzieni Cece, Covasna County

Maria-Magdalena ȘTEFAN²

Dan ȘTEFAN³

Dan BUZEA⁴

Cuvinte cheie: sud-estul Transilvaniei, fortificații preistorice, LiDAR portabil, geofizică, C14, epoca târzie a fierului, epoca mijlocie a bronzului, valuri arse

Keywords: south-eastern Transylvania, Prehistoric fortifications, portable LiDAR, geophysics, radiocarbon, Late Iron Age, Middle Bronze Age, vitrified ramparts

ABSTRACT

This is a report on our latest field surveys made during 2020 in Sînzieni Cece, a hilltop site with traces of Middle Bronze Age and Late Iron Age materials, located in the mountainous and heavily forested northern sector of Târgu Secuiesc Depression, in south-eastern Transylvania. Following the footsteps of previous site excavator, Zoltan Székely, who worked in the area 45 years ago, we aimed to restart investigations in a fortification proclaimed to have had its last occupation level and corresponding enclosing stone walls dated to Late Iron Age. This would be a rare situation for the Dacian hillforts of south-eastern Transylvania which had been regularly reused during Medieval period. After managing to identify the site location, uncounted for in RAN, we documented the micro-relief morphology with the help of a mobile LiDAR sensor, proposing the first accurate plan of the fortification elements which included three lines of stone walls with at least two corresponding ditches. We conducted, as well, a geophysical investigation of the main plateau using the magnetic method. The most important result of this survey was the identification of a highly magnetic anomaly encircling the site underneath the stone wall (more precisely around its interior side). By clearing one of Székely's old trenches in the area where it had reached the wall, we managed to collect a charcoal sample corresponding with this magnetic anomaly. The radiocarbon date falls within the 1st century AD (95% probability). For the moment, we interpret it as an initial rampart built with a burnt soil core, which also incorporated some older Bronze Age materials. The date of the stone wall has to be thus more recent, however we cannot exactly establish when. A radiocarbon dating for the binding (lime) will be attempted in the future. The site is important because, for both occupation phases attested on the plateau (Late Iron Age, Middle Bronze Age), corresponding features were identified by Székely on a terrace at the bottom of the hill also, a situation which implies a more extended human presence in the area and a coordinated use of the landscape. In what regards the general geographic position, this fortification should be related with the mountain border roads which connected the south-eastern Transylvanian Depressions, Ciuc and Târgu Secuiesc, with Moldavia, through the smaller plateaus Cărpineni and Cașin.

¹ Cercetările care stau la baza acestui studiu au fost posibile în baza unui grant al Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS – UEFISCDI, proiect 19/2018, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090/This work was supported by a grant of Ministry of Research and Innovation, CNCS - UEFISCDI, project number 19/2018, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, within PNCDI III.

² Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; m_magdalena.stefan@yahoo.com.

³ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; danstefan00@gmail.com.

⁴ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; buzealuci@yahoo.com.

Premisele cercetării. Problematica generală

Pe marginile înalte ale Depresiunilor Sfântu Gheorghe și Târgu Secuiesc sunt cunoscute mai multe puncte dominante de relief cu descoperiri datate în ultimele două secole ale epocii fierului⁵. Dintre acestea, doar la *Cetatea Zânelor* de la Covasna au fost atestate în mod clar și ziduri de piatră utilizate pentru delimitarea și susținerea unor terase amenajate antropice⁶. Situl fortificat de la *Cetatea Zânelor*, prin intensitatea ocupării, amplexarea programelor de amenajare a reliefului, prin complexitatea structurilor și varietatea artefactelor descoperite poate fi considerat, în acest stadiu al cunoașterii, cel mai important centru din epoca târzie a fierului din sud-estul Transilvaniei⁷.

Pentru a evalua mai bine eventualul rol centralizator la nivel regional al unui astfel de sit este important, desigur, să îl așezăm în contextul restului siturilor fortificate din sud-estul Transilvaniei. Era el singurul mai bine dezvoltat sau mai existau și alte centre, contemporane, în jurul cărora gravitau comunitățile locale? Care era specificul acestora? Exista o ierarhie? Se poate vorbi de arii de influență, de centralizare și coagulare demografică? Cât de mare era gradul de fragmentare a

autorității? Tocmai pentru a răspunde la astfel de întrebări autorii au fost implicați, începând cu 2015, în diferite cercetări de teren în estul și sud-estul Transilvaniei cu scopul verificării acestei ipoteze privind preeminența și unicitatea *Cetății Zânelor*.

Singurul sit din sud-estul Transilvaniei despre care s-a afirmat⁸ până acum că ar fi similar într-o anumită măsură Covasnei în ceea ce privește fortificațiile de zid și prezența teraselor, a fost Sînzieni Muntele Cece, cunoscut și ca Valea Seacă Vărele /Muchia Cetății /Culmea Cetății ori *Cetatea din Valea Cașinului*, din județul Covasna, localizat la 35 km nord de *Cetatea Zânelor*. Acest sit, cercetat sistematic doar într-o singură campanie, în 1975, de Székely, era la momentul în care am început cercetările (2017) doar unul foarte puțin cunoscut.

Pe lângă posibila analogie a zidurilor cu cele de la *Cetatea Zânelor*, ceea ce ne-a atras suplimentar atenția asupra acestui sit a fost și sugestia lăsată de cercetările anterioare ale lui Székely că nu ar mai fi fost reocupat în perioadă medievală – situație foarte rară în contextul general al utilizării repetate începând din preistorie a pozițiilor înalte din estul și sud-estul Transilvaniei – principala cauză a dificultăților frecvente de datare a elementelor de fortificare. Situl de la Sînzieni Cece promitea, așadar, oportunitatea studierii unui context arheologic nederanjat din epoca târzie a fierului, fortificat cu ziduri de piatră bine păstrate.

Tot despre acest sit principalul său cercetător, Zoltan Székely, ne informa că pe lângă vârful fortificat cu ziduri de piatră, au mai fost identificate vestigii arheologice contemporane și la poalele dealului, pe malul pârâului (Pl. 7b). Ambele puncte ar fi fost utilizate anterior și în epoca mijlocie a bronzului⁹. Asocierea unui sit fortificat cu o locuire extra-muros poate indica o

⁵ La Teliu *Cetatea Mare* (jud. Brașov) este vorba de valuri și șanțuri (Ștefan, Ștefan, Buzea 2019; la Cernat *Vârful Ascuțit* (jud. Covasna) fortificațiile de pământ se datează în prima epocă a fierului, nefiind încă identificată o fortificație dacică, deși situl a fost clar folosit în epoca târzie a fierului (Székely 1969, 101; 1970, 307. La Lemnia (jud. Covasna) fortificația de zid se datează în perioadă medievală, deși sunt menționate aici și materiale din epoca târzie a fierului (Crișan 2000, 51). Mențiunile vechi despre ziduri de piatră în siturile eneolitice Olteni *Cetatea Fetei* și Boroșneu Mic *Cetatea Bursucilor* (jud. Covasna) nu au fost încă confirmate prin cercetări adecvate (Ștefan, Ștefan, Buzea 2015). La fel, mențiunea veche despre materiale dacice în punctul înalt Valea Crișului *Vârful cu Mesteceni* (jud. Covasna) cu urme de fortificații posibil databile în epoca bronzului (Crișan 2000, 79) nu poate fi confirmată. Nici nu am reușit în ultimii cinci ani să identificăm acest sit în teren.

⁶ Mărgineanu, Apostol 2019.

⁷ Crișan, Sirbu, Pupeză 2016.

⁸ Székely 1976, 53; 1980, 26.

⁹ Informații similare la Marțian (Ferenczi 1998, 196).

dezvoltare demografică mai complexă a comunităților locale, precum și o ierarhizare în utilizarea teritoriului – potențiale dovezi pentru procesele tipice de dezvoltare socială petrecute la finele epocii fierului în mari părți din Europa temperată.

În acest scenariu, informația veche ce descrie un alt vârf din apropiere de Cece, *Odoica/Odoica* (Pl. 19), drept unul posibil terasat antropic (deși materialele arheologice nu au fost observate la suprafață)¹⁰ justifică suplimentar derularea unor verificări concrete în teren.

Fortificația de la Cece a fost raportată în apropiere de Valea Cașinului, un afluent al Râului Negru. Zona de amplasare a sitului aparține periferiei sud-vestice a Munților Nemira și face legătura între Depresiunea Târgului Secuiesc, Slănic Moldova și Depresiunea Ciucului - o placă turnantă, așadar, o intersecție a mai multor drumuri montane și transmuntane ce asigurau circulația în SE Transilvaniei, ori între această regiune și Moldova (Pl. 2). La debutul explorărilor noastre, la 45 de ani de la ultima cercetare în sit datorată lui Zoltan Székely, localizarea precisă a vestigiilor nu mai era însă deloc clară, dovadă fiind lipsa înregistrării precise a poziției în RAN (Registrul Arheologic Național), precum și confuzia plasării sitului în raza localității Sînzieni ori la Valea Seacă, în repertoriile descoperirilor de epocă dacică din estul Transilvaniei¹¹.

Cercetarea noastră a avut, astfel, ca principale obiective identificarea în teren și reluarea investigațiilor în această micro-regiune cu mare potențial pentru mai buna înțelegere a epocii târzii a fierului din

sud-estul Transilvaniei. Temele la a căror dezvoltare promite să poată contribui sunt: răspândirea arhitecturii în piatră din perioada dacică clasică, dezvoltarea centrelor de putere regionale și descifrarea traseelor drumurilor montane din Preistorie. În mod concret ne-am propus, în acest stadiu preliminar al investigațiilor, să obținem un plan general al vestigiilor, să evaluăm suprafața și intensitatea ocupării antropice a sitului și să încercăm să datăm zidul de piatră. Chiar dacă cercetările noastre se află încă la început și nu toate întrebările au primit răspuns, considerăm necesar să raportăm noile rezultate în stadiul actual al cunoașterii, ca o concluzie preliminară de etapă.

Istoricul cercetărilor

Fortificațiile de pe Muntele Cece, de la vărsarea *Pârâului Cetății/Várpatak* în Cașin/Kászon, sunt menționate prima dată în secolul al XVI-lea¹², într-un document transilvan adresat lui István Báthori, Principele Transilvaniei. Bine cunoscute localnicilor, ruinele au atras încă de timpuriu căutătorii de comori. Urmele mai multor gropi circulare ce pot fi interpretate drept rezultat al unor astfel de activități sunt încă vizibile la suprafața sitului. Una dintre cavități i-a atras atenția chiar și lui Balázs Orbán, în a doua parte a secolului al XIX-lea, fiind considerată de el pivnița prăbușită a vechiului castel¹³.

Situl a fost vizitat la începutul secolului trecut și de Iulian Marțian și de Alexandru Ferenczi, primele săpături sistematice fiind realizate însă abia în 1975, sub coordonarea lui Zoltan Székely, la un an după ce a fost amenajat drumul forestier la baza sitului, ocazie cu care au fost identificate materiale arheologice. Székely a săpat o singură campanie, dar una consistentă, reușind să deschidă șase secțiuni pe platou (Pl. 6) și să taie zidurile în mai multe puncte, demontându-le complet pe unele

¹⁰ Ferenczi 1998, 197-198.

¹¹ Crișan (2000, 74, 79) consideră că este vorba de două situri diferite – mențiunile lui Al. Ferenczi (Sînzieni Coama Cetății) și Z. Székely (Valea Seacă *Muchia Cetății*). De fapt, este vorba de același sit – variația de nume provenind din diferența în traducerea a toponimului unguresc *Váréle* (?) Aceeași confuzie și în *Repertoriul Arheologic al Județului Covasna* (Cavruc 1998, 132-133); situl Cece este raportat aici în plus și în raza localității Cașinu Mic (Cavruc 1998: 131).

¹² Ferenczi 1998, 196

¹³ Ferenczi 1998, 196.

dintre porțiunile cercetate (Pl. 7). O secțiune (16 x 1 m) și o casetă (4 x 3 m) au fost săpate și pe terasa de la baza dealului, pe malul nordic al *Pârâului Cetății*, așa cum rezultă din planul publicat în 1981 (Pl. 6b)¹⁴. Publicarea rezultatelor săpăturilor de la Cece a rămas, însă, doar una schematică¹⁵. S-a considerat că cetatea a fost construită în vremea lui Burebista și că a funcționat până la cucerirea romană¹⁶. Materialul raportat este exclusiv ceramic, cu excepția unei fibule de argint cu scut rombic descoperită pe terasa din vale (Pl. 7c1-2). Viorica Crișan¹⁷ care a văzut materialele provenite din săpăturile lui Székely în depozitele Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, nu exclude utilizarea sitului și în secolul II a. Chr., având în vedere prezența unei ceramici lucrate cu mâna, lustruite, de culoare închisă. Székely menționează că pe platoul fortificat s-au găsit și trei fragmente lucrate la roată, cărămizii, decorate cu caneluri, care par de factură romană, respectiv importuri¹⁸.

Pe terasă, Székely a raportat un strat de cultură cu o grosime de 0,4 m – 1 m, negru cu multe pietre mari, din care ar fi fost săpat și un „bordei” cu zona inferioară arsă la roșu. În acest sector a declarat că fost găsite numeroase fragmente ceramice modelate cu mâna și mai puțin la roată, databile general în secolele I a. Chr. – I p. Chr., din care se remarcă o cană întreagă¹⁹ și un lustruitor/calapod fragmentar²⁰. Dedesubtul stratului de epocă dacică a fost menționat un strat cu materiale din epoca mijlocie a bronzului (Wietenberg), având grosimea tot de 40 cm. În acest strat au fost găsite fundul și buza unui vas cu două toarte, decorat pe umăr cu împunsături²¹.

Cercetări recente

Autorii acestor rânduri au reușit în urma unor periegeze desfășurate pe Valea *Pârâului Cetății/Cetatea/Várpatak*, în 2017, să reidentifice poziția concretă a sitului, atât a platoului fortificat din vârf, cât și a terasei cu materiale arheologice aflată la baza muntelui (Pl. 1, 4). Accesul pe sit dinspre vale este extrem de anevoios. Pantele sunt foarte abrupte, iar vegetația abundentă. Din punct de vedere geomorfologic pe platou se ajunge cel mai simplu dinspre nord, pe șaua care asigură legătura la înălțime cu Depresiunile Cărpinieni la est și Cașin spre vest (Pl. 4b). Cu toate acestea, un drum din vale spre vârf trebuie să fi fost amenajat într-un fel sau altul, mai ales dacă le considerăm legate, cum pare foarte logic să fi fost, situl de la poale și cel de pe platou. Pentru noi, cel mai convenabil, deși nu simplu, a fost să urcăm pe platou pornind chiar din terasa cu materiale de la baza dealului, pe latura sud-estică a masivului. În porțiunea superioară a traseului ne-am cățărat de-a dreptul prin viroaga săpată de izvorul mineral aflat sub fortificație. Din vale pe platou traseul are o lungime de cel puțin 300 m (Pl. 7b, 10).

În perioada iulie-august 2020 am reușit să revenim în sit pentru câteva investigații mai aprofundate: studiul micro-reliefului prin tehnici de teledetecție și o cercetare geofizică²². Modelul digital al terenului precum și o serie de planuri topografice de detaliu au fost realizate prin prelucrarea datelor achiziționate cu ajutorul unui scanner 3D, echipat cu un senzor LiDAR portabil. Avantajul tehnologiei SLAM (*Simultaneous Localization and Mapping*) în acest sit foarte greu accesibil și puternic împădurit a fost, evident, acela de a ușura achiziția unor date topografice cu o rezoluție practic nelimitată. După curățarea sitului de vegetația în exces

¹⁴ Székely 1981, 28, Pl. 5.

¹⁵ Székely 1976; Székely 1980; Székely 1981.

¹⁶ Crișan 2000, 79.

¹⁷ Crișan 2000, 79.

¹⁸ Székely 1980, 25, 33, Pl. 6/11-12.

¹⁹ Székely 1980, 24, 34, Pl. 7.

²⁰ Székely 1980, 33, Pl. 6/13

²¹ Székely 1980, 24.

²² Ștefan, Ștefan 2021.

(trunchiuri căzute, subarboret), datele LiDAR au fost achiziționate de la sol, de sub coronamentul copacilor, cu echipamentul manevrat manual. În acest fel, a fost posibilă calcularea modelului digital al terenului, după clasificarea norului de puncte 3D (Pl. 8, 9). Investigațiile geofizice au fost realizate prin metoda magnetometrică cu ajutorul unui gradiometru dual de tip Bartington Grad 601-2. Achiziția datelor de magnetometrie a acoperit platoul principal în proporție de 90% (Pl. 11). În plus, au fost realizate numeroase măsurători de susceptibilitate magnetică cu ajutorul unui k-metru SM30, produs de ZH Instruments, pe profilul sondajului S2/2020.

Au fost deschise și trei sondaje pe platoul principal:

- S2/2020 – o curățare pe 3,5 m lungime a capătului estic al SI/1975²³; aici ne-am concentrat strict pe lămurirea profilului nordic aflat la interiorul zidului de incintă – același publicat de Székely în 1981²⁴ (Pl. 12b); prin curățare, profilul documentat de noi se află, de fapt, cu circa 30 cm mai departe spre nord de linia desenată în 1975.
- S1/2020 (8 x 1.5 m) – în colțul nord-estic al platoului principal, paralel cu S1/1975, încadrând și zidul. În acest sondaj nu am coborât mai adânc de 40 cm, oprindu-ne pe nivelul de dărâmtură a zidului. Această săpătură nu a furnizat materiale arheologice. În partea superioară a zidului cercetat aici, parțial afectată de procese de prăbușire, a fost identificat un fragment de var de 15 cm lungime, puternic ars, pe alocuri zgurificat, cu zone de argilă arsă atașate.
- S3/2020 (1 x 1 m) în care s-a verificat sursa unei anomalii magnetice de pe platou. În acest sondaj, la adâncimea de 30-35 cm, a apărut deja stânca alte-

rată. În stratul subțire de deasupra am identificat o aglomerare de fragmente de chirpici ars și fragmente ceramice neîntregibile, unele de dimensiuni mai mari, lucrate atât cu mâna cât și la roată din secolele I a. Chr. – I p. Chr. În acest loc săpătura urmează să fie extinsă pentru a înțelege sursa materiallor.

Morfologia sitului

Situl se află la aproximativ 1,7 km²⁵ NE de confluența Cașinului cu *Pârâul Cetății*, pe malul drept al acestuia din urmă, la 15,5 km nord de Târgu Secuiesc (Pl. 1, 2). Întreaga zonă este complet împădurită, izolată și greu accesibilă. În acest moment nu există un pod funcțional peste râul Cașin (Pl. 3b) pe unde s-ar putea asigura traversarea în condiții de siguranță. Noi am trecut apa direct prin albie, cu mașinile de teren, în momentele în care nivelul acesteia a fost suficient de scăzut; în perioadele ploioase acest lucru nu a mai fost posibil, volumul și viteza de curgere a râului crescând foarte mult.

Materialele arheologice au fost descoperite în vârful și la baza unui monticul stâncos, cu pante foarte abrupte, bine individualizat în ansamblul principalei culmi orientate nord-sud ce asigură accesul spre zona înaltă (Pl. 3-5). Această culme/șa face parte dintr-un ansamblu geomorfologic mai întins, aproximativ paralel, spre est, cu Valea Cașinului și care este întreruptă de afluenții săi de stânga. Ea se unește la circa 1 km nord de sit cu o altă culme a masivului *Odoaica*, orientată est-vest, care ajunge într-un capăt în valea Cașinului, iar cu celălalt atingând traseul de culme ce ajunge în pasul Cărpineni, spre est (Pl. 2, 4, 5, 19).

La baza monticulului de gresie ocupat de sit, pe la sud, curge *Pârâul Cetății* /*Cetatea* printr-o vale îngustă, pietroasă. Diferența de nivel între platoul fortificat și

²³ Secțiunile lui Székely au rămas neastupate, doar malurile s-au ruinat în timp și au fost acoperite de vegetație.

²⁴ Székely 1981, 24, Pl. 5.

²⁵ Nu 4 km cum afirmă Székely (1980, 23) preluat de Crișan (2000, 79).

apă este de 90 m. Pantele măsoară și 40° înclinare. Pe sit nu se poate ajunge decât pe jos, cu echipament adecvat și având condiție fizică bună. Terasa cu materiale de la poale este și ea destul de înclinată, cu o suprafață ce nu măsoară mai mult de jumătate de hectar. În prezent este parțial liberă de pădure (Pl. 4b). În marginea sa sudică este tăiată de drumul forestier amenajat pe malul drept al pârâului. Din buza terasei, îndreptată cu mijloace mecanizate, pot fi extrase materiale arheologice din epoca târzie a fierului.

Platoul superior are forma ovală alungită, cu o axă principală orientată nord-sud. Se întinde pe o lungime maximă de 75,5 m și o lățime variabilă de 16-22 m (Pl. 8, 9, 10). Suprafața totală a incintei, inclusiv cea ocupată de elementele defensive, este de 1600 mp. Vorbim, așadar, de un sit cu o suprafață redusă, greu accesibil, puternic fortificat. În cadrul acestui spațiu se individualizează o incintă principală în partea de sud, împrejmuată de un zid de piatră cu un traseu ovalizat, o incintă care este întărită suplimentar spre nord, direcția din care este conectată cu drumul de culme, cu alte două elemente în elevație (neclar dacă tot zid de piatră sau val de piatră și pământ), intercalate între trei șanțuri. Șanțurile sunt exterioare în raport cu zidurile/valurile. Spațiul interior liber în incintă este foarte mic, aproximativ 620 mp. Stânca alterată se află foarte aproape de suprafață. Diferența de nivel între capătul de nord și cel sudic al incintei sudice (pe o distanță de 47,4 m pe exteriorul zidului) este de +7 m. Diferența de nivel vest-est este în jur de -80 cm.

Modelul digital al terenului, realizat cu ajutorul tehnologiei LiDAR, nu a evidențiat existența teraselor antropice de jur împrejurul platoului²⁶. Ceea ce menționează Székely drept terase, spre nord de incinta sudică, sunt, după părerea noastră, baza-

tă pe analiza profilelor altimetrice, doar șanțurile dintre ziduri, umplute cu piatră căzută din elevația fortificațiilor. De asemenea, în plus față de planurile lui, noi considerăm că este vorba de două ziduri/valuri suplimentare spre nord de incinta principală, nu doar de unul. Linia de fortificare extrem nordică (V3) este singura care nu a fost săpată de Székely. Ea se păstrează încă pe dimensiuni impresionante (Pl. 8d). Diferența de nivel cu șanțul Ș3 este în prezent de 4 m, iar lățimea (fie ea a unui val ori a unui zid de piatră prăbușit spre cele două șanțuri adiacente) este de 6,5 m.

Desenul publicat Székely în 1981 cu titlul profilul estic al SI/1975 ni se pare problematic (Pl. 12a). Descris ca profil estic, el nu poate fi decât al șanțului SIII/1975.

Și altimetria lui ar corespunde mai mult cu tăierea spre nord a liniilor de fortificare paralele, decât cu cea vest-est a platoului sudic. Pe de altă parte, lungimea conform scării grafice furnizate nu corespunde cu niciuna dintre cele două secțiuni vechi menționate, așa cum le-am măsurat noi în teren. La 30 m ea ar depăși oricum lățimea platoului sudic. Dacă este vorba într-adevăr de profilul estic al SIII, atunci nu rezultă, pe baza lui, că linia de fortificare V2 ar fi tot un zid de piatră, ci mai degrabă un val de piatră și pământ. Pe de altă parte, desenul publicat este unul foarte schematic. Nu reiese clar din el nici dacă s-a ajuns la stâncă sau dacă există un nivel arheologic cu care să corespundă fortificațiile. În planul general din 1976 această linie de fortificare (denumită de noi V2 în Pl. 10) este reprezentată ca un zid care se unește în formă arcuită cu incinta principală. Evident, doar săpături viitoare vor putea clarifica natura exactă a acestor linii defensive.

Demnă de remarcat este și lungimea șanțurilor Ș2 și Ș3 – 28/30 m. Modelul digital al terenului (Pl. 8b, 10) indică că acestea coborau considerabil pe pantă, de ambele părți ale platoului, depășind cu mult

²⁶ O terasă mică pare a fi doar în zona izvorului mineral, sub sit, pe versantul estic.

valurile cu care erau paralele. Este posibil și ca traseul lor să fi fost accentuat de apele pluviale care au găsit un făgaș favorabil de scurgere. Din analiza modelului digital al terenului mai rezultă și că incinta sudică nu este dublată pe exterior de un șanț pe laturile sudică, estică și vestică.

Un izvor mineral (borviz) activ este plasat pe versantul estic al sitului, exact în continuarea șanțului Ș3, la mai puțin de 30 m depărtare de zona centrală a șeii de acces (Pl. 10). Apropierea lui de sit, pe drumul ce lega terasa de la bază cu platoul, este o caracteristică importantă a condițiilor de mediu de aici, reprezentativă pentru potențialul natural locului, inclusiv simbolic, ce ar putea explica ocuparea lui repetată în epoca bronzului și fierului târziu.

Fortificație	Lăț.	În./Ad.
Z1 (S2)	1,60 m	1,63 m
Z1 – nord LiDAR	5,5 m	0,60-1,15 m
Ș1 LiDAR	4,3-5,5 m	-0,40-0,65 m
V2 LiDAR	9 m	2.33 m
Ș2 LiDAR	3,8 m	-1,14 cu V3/2,4 m cu V2
V3 LiDAR	7,7 m	1,2 m
Ș3 LiDAR	10 m	-3,7 m cu V3

Tabel 1 Dimensiunile elementelor de fortificare măsurate în săpătură sau ca anomalie LiDAR.

Table 1 Dimensions for the fortification elements measured in archaeological trenches or on LiDAR.

Zidul de piatră

Cu siguranță elementul principal care atrage atenția în acest sit este zidul din lespezi mari de gresie ce împrejmuiește platoul superior. Acesta este încă bine păstrat cu toate că parte din elevație este în mod evident prăbușită, atât în interior cât și în exteriorul incintei. În interiorul incintei, în

S1/2020, stratul de dărâmtură era întins pe o distanță de aproape 4 m spre vest de zid (Pl. 13, 15). La curățarea profilului nordic al S2/2020, stratul de dărâmtură s-a dovedit unitar ca aspect stratigrafic, nesugerând prăbușiri repetate, având o grosime de maxim 50 cm imediat lângă zid (Pl. 12c). Grosimea stratului de dărâmtură s-a diminuat spre vest, ajungând la sub 10 cm la 3 m depărtare de zid.

Ruinele zidului se văd cu ochiul liber cum se ridică deasupra terenului, sub vegetație, cu 20-30 cm, pe o lățime de 1,60-2 m²⁷. Székely l-a considerat zid de piatră legat cu pământ²⁸. Similar au afirmat și Balázs Orbán și Alexandru Ferenczi, în timp ce Marțian îl considera legat cu var²⁹. După ce am curățat o porțiune din zidul din sectorul nord-estic al incintei mari, lărgind spre nord SI/1975 cu 30 cm, putem spune și noi, în mod clar, că zidul a fost construit, cel puțin în acea porțiune, legat cu un liant nisipos de culoare gălbui, așezat în straturi groase de până la 5 cm între rândurile de lespezi aparent neprelucrate, doar alese cu grijă și așezate în rânduri orizontale pe laturile vizibile (Pl. 12c, 18). Bucăți din acest liant, întărite, dure, se pot observa împrăștiate la suprafața terenului în zona zidului și pe pante, inclusiv în sectorul sud-vestic al incintei mari, unde nu s-a săpat. În urma analizelor fizico-chimice și observațiilor la microscopul electronic a unor probe de liant colectate de noi din zidul de la Cece din S2/2020, concluzia care se desprinde este că e vorba într-adevăr de mortar de var³⁰.

Până în acest moment nu au fost semnalate materiale de epocă medievală pe sit sau în apropiere. În același timp, se cunosc deja mai multe situații în care dacii au

²⁷ Székely (1980, 25) raportează că măsura 1,80 m pe latura vestică și 2 m pe latura sudică.

²⁸ Székely (1980, 25).

²⁹ Ferenczi 1998, 196.

³⁰ Analizele au fost realizate de inginer geolog Valentina Cetea de la Institutul Geologic al României. Rezultatele studiului se află în curs de publicare.

folosit mortare și tencuieli în construcțiile lor, în special în zona Munților Orăștiei în secolul I p. Chr³¹.

Nu atât prezența mortarului ar ridica probleme de cronologie, cât situația stratigrafică. Din nou, datele nu sunt dincolo de dubiu și ar fi nevoie de o nouă săpătură care să confirme observațiile parțiale din 2020. Săpăturile în pădure rămân problematice, condițiile de vizibilitate datorită rădăcinilor și luminii neuniforme, fiind mereu mai puțin favorabile observațiilor de finețe. În S2/2020 – sondajul în care am curățat capătul estic al SI/1975, pare că zidul a fost construit ultimul, prin secționarea întregii depuneri arheologice din baza platoului (groasă de 80-90 cm) (Pl. 12c, 17). Partea inferioară a gropii de fixare, în care și observăm căzute un fragment de bloc de construcție și un fragment de liant, este clară, partea ei superioară, mai puțin. Adică ne întrebăm dacă zidul ține de ultimul nivel de ocupare a sitului din perioada dacică sau dacă vine și mai de sus, chiar de sub nivelul de dărâmtură. În orice caz este un zid amplasat la marginea unei pante, cu una din laturi parțial sprijinită pe un depozit arheologic mai vechi (cel puțin 65 cm din baza zidului). În sectorul cercetat de noi, zidul se păstra pe doisprezece-cincisprezece rânduri, adică pe o înălțime de 1,61-1,63 m (dar care ar fi fost vizibil în totalitate doar din exterior, în interior aflându-se parțial ascuns în pământ). Aceste rânduri nu sunt perfect unitare din punct de vedere al aranjării pe orizontală, de aici și variația în stabilirea numărului de asize, deoarece lespezile/blocurile nu au dimensiuni standardizate și se pot intercala pentru a umple spațiile (Pl. 16). Zidul este construit îngrijit, în special pe fața exterioară (Pl. 14b). Pietrele de construcție pot fi sumar prelucrate, formele lor par să indice acest lucru, deși urme concrete de unelte nu se observă. Ca aspect general, se aseamănă destul de mult cu tehnica fo-

losită la Covasna *Cetatea Zânelor*. Și acolo se folosesc lespezile de gresie legate cu argilă³². La Cece, baza zidului este dreaptă și este fixată direct pe stânca îndreptată, care de fapt, aici, este un amestec natural de argilă galbenă și gresie exfoliată (Pl. 12c, 16, 17). Lespezile au grosimi variabile, între 8-25 cm. Cele mai lungi piese au 30-40 cm lungime. Remarcăm traseul curb în plan al segmentului de zid cercetat de noi în sectorul nord-estic al platoului (Pl. 13, 15).

Un val mai vechi

Platoul fortificat de la Cece are o stratigrafie mai groasă doar pe margini. În zonele centrale ale acestuia depozitul antropoc, cu tot cu humus actual, nu măsoară mai mult de 35 cm grosime (S3/2020)³³. Pornind de la cercetarea din S2/2020, părerea noastră este că grosimea mai mare a depunerii antropice pe marginile platoului se explică prin existența în acea porțiune a unui val construit din lentile de sol cu caracteristici diferite (sol ars, sol galben compactat intenționat, sol amestecat cu pigmenți de lut ars și cărbune), a căror dispunere arcuită și succesivă este destul de evidentă (Pl. 12c). Transpunerea acestei situații stratigrafice la scara întregului platou a fost asigurată de investigația geofizică care a evidențiat existența, la interiorul zidului de piatră (Z1), pe întregul său circuit, a unei anomalii liniare puternic magnetice (Pl. 11). Punem această anomalie în legătură cu stratul compact și dur de sol ars aflat la baza valului (ce măsura în S2/2020 1,25 m lățime, 15 cm grosime).

Acest val ridicat direct pe stâncă măsoară acum 1,60 m lățime și 50 cm înălțime. Lățimea lui a fost ceva mai mare, dar credem că nu cu mult, fiind tăiat pe latura exterioară de groapa în care s-a amplasat zidul de piatră. Valul este suprapus de un strat distinct, de 25 cm grosime, peste care se află direct dărâmătura zidului (4

³¹ Pușcaș et alii 2019.

³² Mărgineanu Cârstoiu, Apostol 2019, Pl. 6, 12.

³³ Informație confirmată și de Székely (1980, 25).

în Pl. 12c). Acest strat intermediar ar putea să corespundă stadiului de degradare finală a sitului, dar nu este exclus să fie și o fază de ocupare, ulterioară valului. Nu a conținut materiale arheologice și nici pietre. În raport cu acest nivel va trebui judecată pe viitor amplasarea zidului de piatră.

	Interval calibrat	Probabilitate
1 σ	[cal AD 25: cal AD 51]	0,359642
1 σ	[cal AD 54: cal AD 82]	0,41732
1 σ	[cal AD 97: cal AD 113]	0,223038
2 σ	[cal BC 34: cal BC 15]	0,0473
2 σ	[cal AD 6: cal AD 124]	0,9527

Tabel 2 Datările radiocarbon (AMS) calibrate ale probei de cărbune colectată din S2/2020, din valul cu materiale arse.

Laboratorul din Debrecen.

Table 2 Calibrated radiocarbon dating (AMS) of the coal sample collected from S2 / 2020, from rampart with burnt core. The laboratory in Debrecen.

Valul conține materiale amestecate din epoca bronzului și epocă dacică. O probă de cărbune colectată din compoziția sa, chiar dacă nu de la bază, a fost datată cu radiocarbon în secolul I p. Chr., cu o probabilitate de 95%. Aceasta, evident, are doar valoare de referință *post quem*, dovedind că valul nu se datează în epoca bronzului. Nu am identificat, deci, acel strat de epoca bronzului menționat și desenat de Székely ca aflându-se sub stratul dacic (Pl. 12b). Probabil, el a considerat nivelul de sol ars stratul de epoca bronzului (?) Nu a menționat niciun fel de arsură. Din acest strat de epoca bronzului despre care afirmă că l-a descoperit doar în capătul estic al SI/1975, a declarat că a recuperat fragmente întregibile a două mici cupe-străchini cu diametrul de 10-11 cm, gura răsfrântă în exterior și fundul bom-

bat, de tip Wietenberg³⁴. Fiind construit la marginea pantei, nu este exclus ca valul să corespundă unei curățări inițiale a platoului de depuneri anterioare din bronzul mijlociu. Cert este că zidul este ulterior acestei construcții cu materiale arse.

Nu putem stabili în mod indubitabil dacă pământul de la baza valului (argilă amestecată cu fragmente de stâncă locală exfoliată) e ars *in situ* sau se află în poziție secundară. Valoarea susceptibilității magnetice pentru acest strat este extrem de mare, de 6250×10^{-1} SI, ceea ce sugerează că arderea pământului și bucăților de stâncă s-a petrecut la o temperatură înaltă, probabil cu o cantitate însemnată de combustibil. Rămășițele acestui incendiu nu par să fie însă evidente. Lipsesc lemnele arse, cenușa. Amestecate cu pământul ars sunt câteva fragmente ceramice lucrate cu mâna – nearse. Pământul ars se prezintă sub forma unei lentile compacte și bine localizate în spațiu, cu o lățime mică care, conform magnetometriei, se păstrează destul de standard pe întreg traseul. Aceste detalii nu se încadrează cu ușurință în scenariul unei arderi pe loc. Este adevărat că pietre arse pot fi identificate spre vest de val, dar nu e clar în ce poziție stratigrafică se află față de acesta.

Pentru restul straturilor de sol din componența valului, aflate deasupra lentilei arse, valoarea măsurată a susceptibilității magnetice este de 2300×10^{-1} SI, ceea ce indică că și în elevația sa au fost folosite soluri amestecate cu materiale arse, chiar dacă mai fărâmițate. Prin comparație, valorile măsurate pentru restul contextelor stratigrafice sunt mult mai mici: $150 - 240 \times 10^{-1}$ SI pentru stânca nativă, 600×10^{-1} SI pentru humusul actual, 500×10^{-1} SI pentru nivelul de dărâmătură, 1350×10^{-1} SI pentru stratul intercalat între val și dărâmătură.

Prezența lentilelor de sol succesive dispuse arcuit, precum și valorile lor de susceptibilitate magnetică foarte ridicate

³⁴ Székely 1981, 32, Pl. 5/1-4.

în raport cu restul stratigrafiei, sunt principalele argumente pentru care considerăm că este vorba de un val și nu de o simplă nivelare a platoului cu îngrămădirea resturilor curățate la baza pantei.

Discuții

Pe lângă faptul că am reușit să stabilim poziția concretă a sitului³⁵, cea mai importantă contribuție a cercetării prezentate aici este identificarea, printr-o combinație de investigații geofizice și săpătură, a unui val anterior zidului, amplasat pe marginea platoului. Data obținută prin metoda radiocarbon pentru o probă de cărbune colectată din structura sa, precum și prezența lentilei de sol ars la bază, stabilesc o legătură directă și clară cu situl de la Teliu *Cetatea Mare*, jud. Brașov³⁶, creând premisele discutării unui potențial model constructiv și conceptual pentru incintele din epoca fierului. Și la Teliu este vorba de un întreg sistem de valuri cu miez ars³⁷ a căror datare, de data aceasta stabilită pe baza unei probe radiocarbon colectată chiar de pe nivelul de amenajare a incintei principale, se încadrează cu probabilitate de 94.4% în intervalul cuprins între a doua jumătate a secolului II a. Chr. și începutul secolului I p. Chr. Deși intervalele cronologice obținute pentru cele două situri sunt largi și se suprapun doar pentru începutul secolului

I p. Chr., ele asigură încadrarea la modul general a practicii construcției valurilor cu materiale arse în sud-estul Transilvaniei, în perioada epocii târzii a fierului. În ambele situații au fost antrenate și materiale mai vechi (epoca bronzului) în construcția acestor delimitări.

Pentru Sînzieni Cece fibula de argint cu scut rombic (Pl. 7c1-2) asigură un debut al activității în sit cel puțin din perioada augusteică, în timp ce datarea pentru val se încadrează cu o probabilitate mai mare în secolul I p. Chr., fără însă a putea preciza mai exact în ce parte a secolului. Și la Teliu, baza valului este suprapusă de un strat cu materiale din secolul I p. Chr., în timp ce un strat corespunzător amenajării valului în interiorul platoului nu a fost observat. În plus, nu s-au identificat materiale arheologice specifice secolului II-I a. Chr. Aceste elemente nu exclud datarea construcției valurilor de la Teliu tot în perioadă augusteică.

Ipoteza interpretativă cea mai importantă care se desprinde din ultimele noastre cercetări la Teliu *Cetatea Mare* și Sînzieni Cece, pare să fie aceea că zona de sud-est a Transilvaniei, respectiv depresiunile Sfântu Gheorghe – Târgu Secuiesc, cunosc o dezvoltare demografică mai accentuată, în special în secolul I p. Chr., probabil începând încă din perioadă augusteică, în orice caz, după ce activitatea principalelor situri centrale de tip *dava* din spațiul sud-carpatic s-a diminuat sau a încetat. De asemenea, prezența repetată a solului ars la temperaturi foarte mari în valurile ce delimitează anumite incinte din regiune pare a se încadra mai degrabă unui model constructiv cu un potențial scop simbolic, decât unui accident ori violenței.

Pentru viitorul apropiat ne propunem datarea mortarului din zidul de la Cece cu ajutorul metodei radiocarbon, realizarea unor investigații geofizice și sondaje pe terasa aflată la baza dealului, precum și finalizarea sondajelor de pe platou.

³⁵ O primă raportare a acestor rezultate, inclusiv poziția în teren în coordonate absolute în Ștefan, Ștefan 2011, 203-207.

³⁶ Ștefan, Ștefan, Buzea 2019.

³⁷ Argumentația care înclină mai mult pentru miez ars (material de construcție folosit intenționat) și nu palisadă arsă am făcut-o în Ștefan, Ștefan, Buzea 2019. În esență este vorba de identificarea solului ars în diverse poziții stratigrafice în cadrul valului, arderea la temperaturi foarte ridicate, dar cu lipsa cenușii, materialului lemnos ori urmelor unui incendiu de proporții în sit; documentarea materialului ars în toate liniile de delimitare a platourilor și teraselor cu un circuit complex ceea ce presupune intenționalitate și un program constructiv unitar. Despre intenționalitate și prepararea unor soluri arse pentru ziduri în secolul IV a. Chr., în Câmpia Română, și despre o asociere predilectă a acestor incinte cu activități din sfera depozițională am scris în Ștefan, Ștefan 2019.

Bibliografie / Bibliography

Cavruc V. (ed.) 1998. *Repertoriul Arheologic al Județului Covasna* (Sfântu Gheorghe: Muzeul Carpaților Răsăriteni).

Crișan V. 2000. *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântul Gheorghe, 2000.

Crișan V., Sirbu V., Pupeză P. 2016. *Covasna-Cetatea Zânelor. Un centru de putere dacic din Carpații Orientali*, Brăila, 2016.

Ferenczi S. 1998. Régészeti kutatások Háromszék megye farában, (közéteszi: Ferenczi István), *Acta I (a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve)*: 189-252.

Mărgineanu M., Apostol V. 2019. La fortification dace La Cité des Fées (Covasna). Analyse des structures construites, *Caieete ARA 10*, 2019: 90-140.

Pușcaș C. M., Ferencz I. V., Stremțan C. C., Tămaș, T., Căsălean A. 2019. The amazing architecture of the Dacians. Few thoughts concerning the use of mortars based on new analyses, *Plural. History-Culture-Society 7* (2): 53-67.

Székely Z. 1976-1977. Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei, *Aluta VIII-IX*: 56-110.

Székely Z. 1980. Cetatea dacică din Valea Cașinului (jud. Covasna), *Cvmidava XX* (1): 23-34.

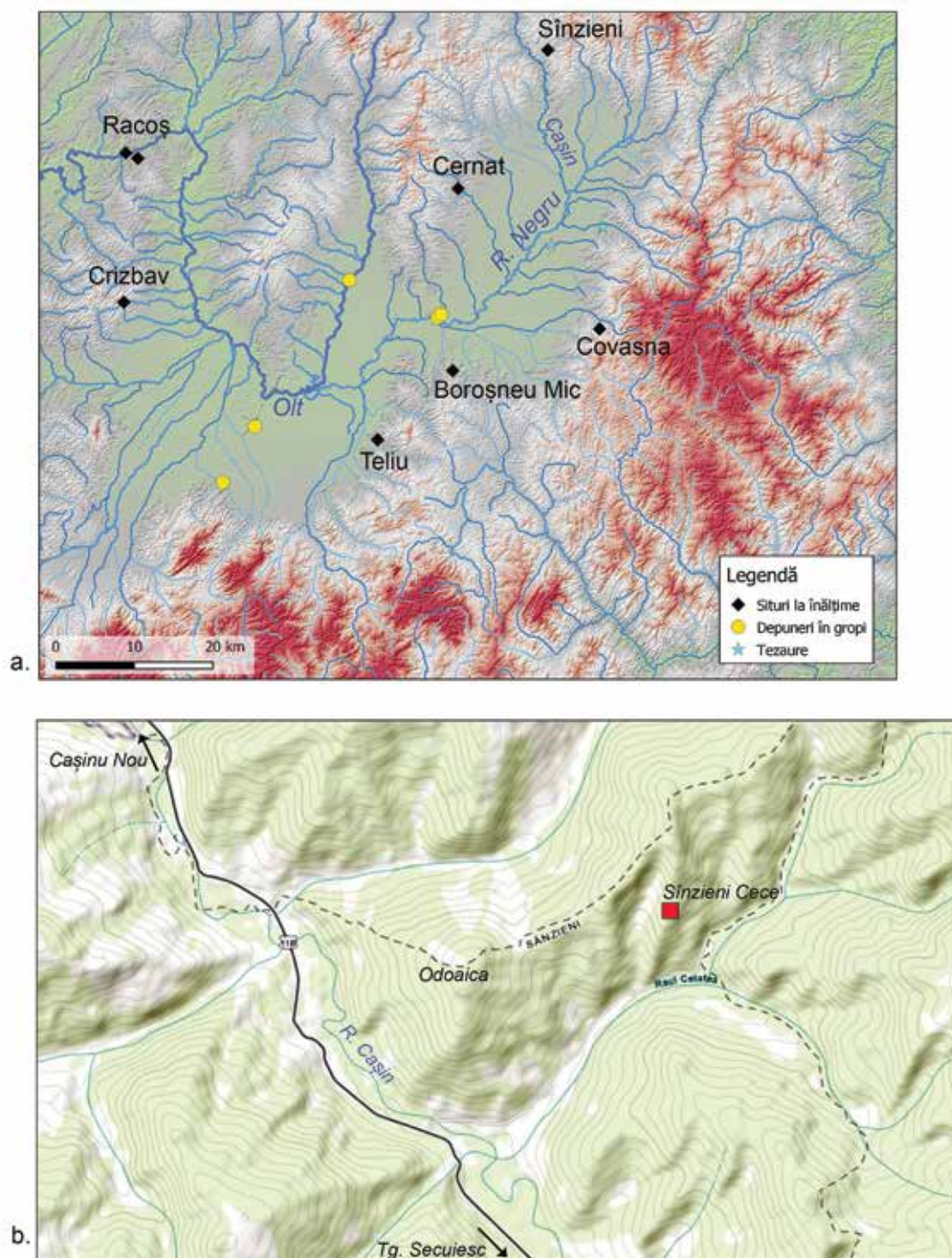
Székely Z. 1981. Cetăți din epoca bronzului din județul Covasna, *Aluta XII-XIII*: 21-30.

Ștefan D., Ștefan M. M. 2021. LiDAR Views of Bronze and Iron Age Hill-Top Sites in the South-Eastern Carpathians, *Journal of Ancient History and Archaeology 8* (3): 167-214.

Ștefan M. M., Ștefan D. 2019. Connected peripheries - North Danube Thrace in the 4th-3rd centuries BC. Exploring settlement patterns in the environs of the ostentatious grave of Peretu, *Peuce S.N. XVII*: 27-98.

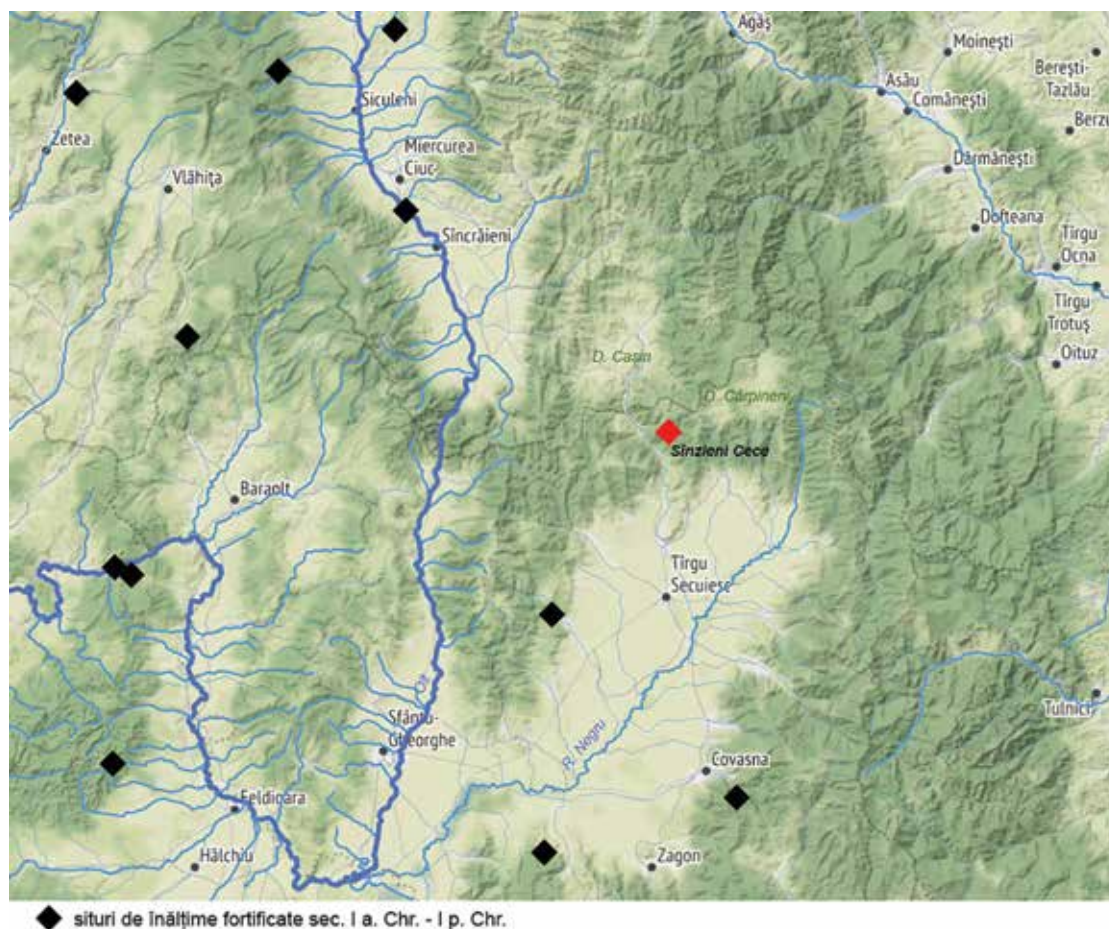
Ștefan M. M., Ștefan D., Buzea D. L. 2015, Studii de arheologie aeriană în situri dacice din sud-estul Transilvaniei, *Angvstia XIX*: 133-162.

Ștefan M. M., Ștefan D., Buzea D. L. 2019. Noi cercetări asupra fortificațiilor de la Teliu, jud. Brașov/*New investigations in the fortifications from Teliu, Brașov County, Angvstia XXIII*: 229-256.

Pl. 1 a – Descoperiri din secolele I a. Chr. – I p. Chr. în sud-estul Transilvaniei;
b – localizarea fortificațiilor de la Sînzieni Cece, jud. Covasna.

Pl. 1 Archaeological sites 1st c. BC – 1st c. AD in south-eastern Transylvania;
b – the position of the discussed fortifications at Sînzieni Cece, in Covasna County.

Pl. 2 – Situri fortificate de înălțime din secolele I a. Chr. – I p. Chr.,
în sud-estul Transilvaniei; cu roșu Sînzieni Cece.

Pl. 2 Fortified hilltop sites 1st c. BC – 1st c. AD, in south-eastern Transylvania;
with red Sînzieni Cece.

a.

b.

PI. 3 Imagini de ansamblu ale sitului văzut dinspre Valea Cașinului.
PI. 3 General views of the site area as seen from Cașin Valley.

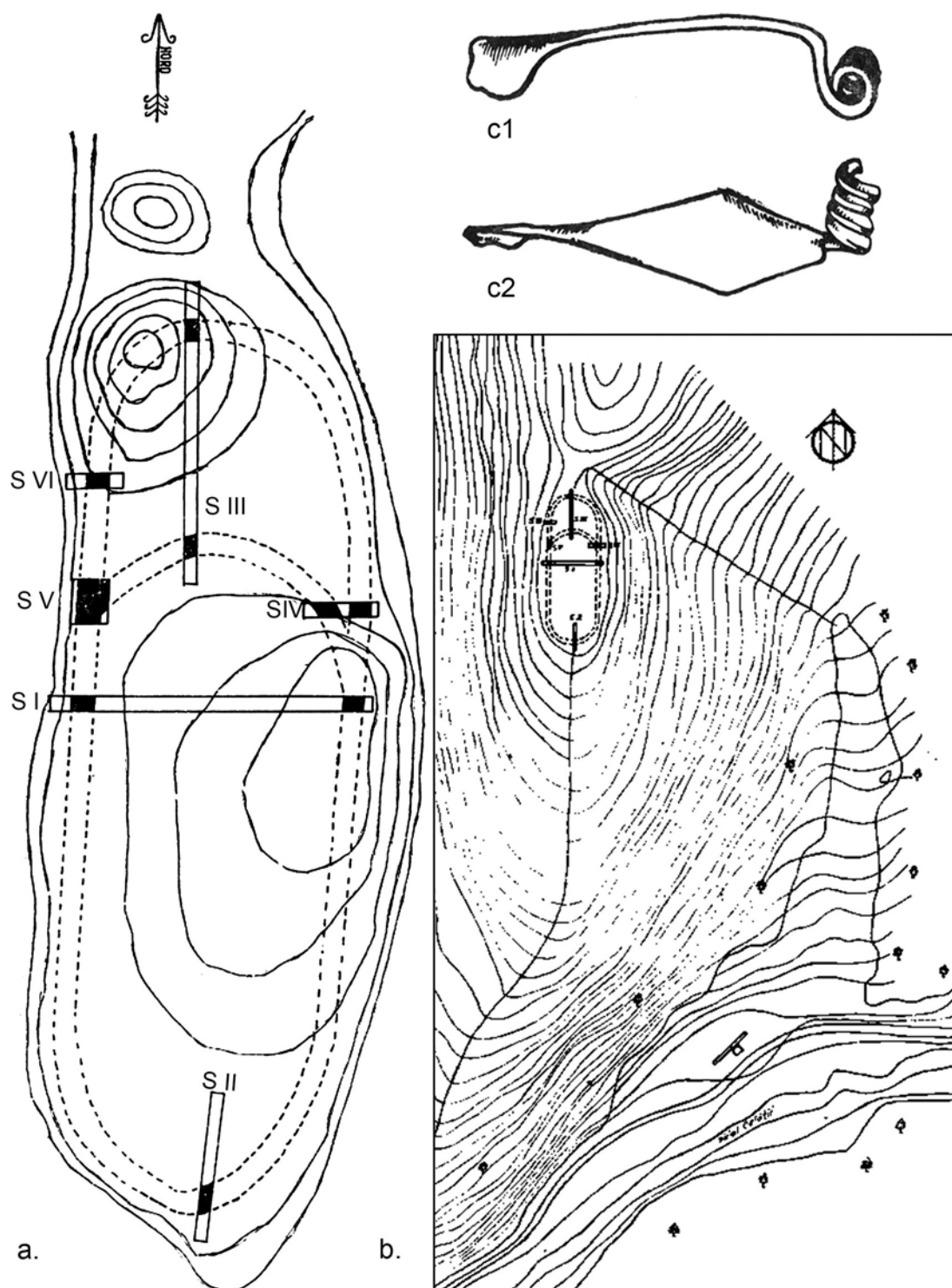

Pl. 4 Imagini aeriene ale sitului: 1 – platoul fortificat; 2 – drum de culme;
3 – V. Cetății; 4 – terasă cu materiale arheologice.

Pl. 4 Aerial views: 1 – the fortified plateau; 2 – ridge road; 3 – The Fortress valley;
4 – terrace at the site foothill, with archaeological materials.

PI. 5 Imagini aeriene ale sitului: a – spre vest; b – spre nord.
PI. 5 Aerial views: a – to west; b – to north.

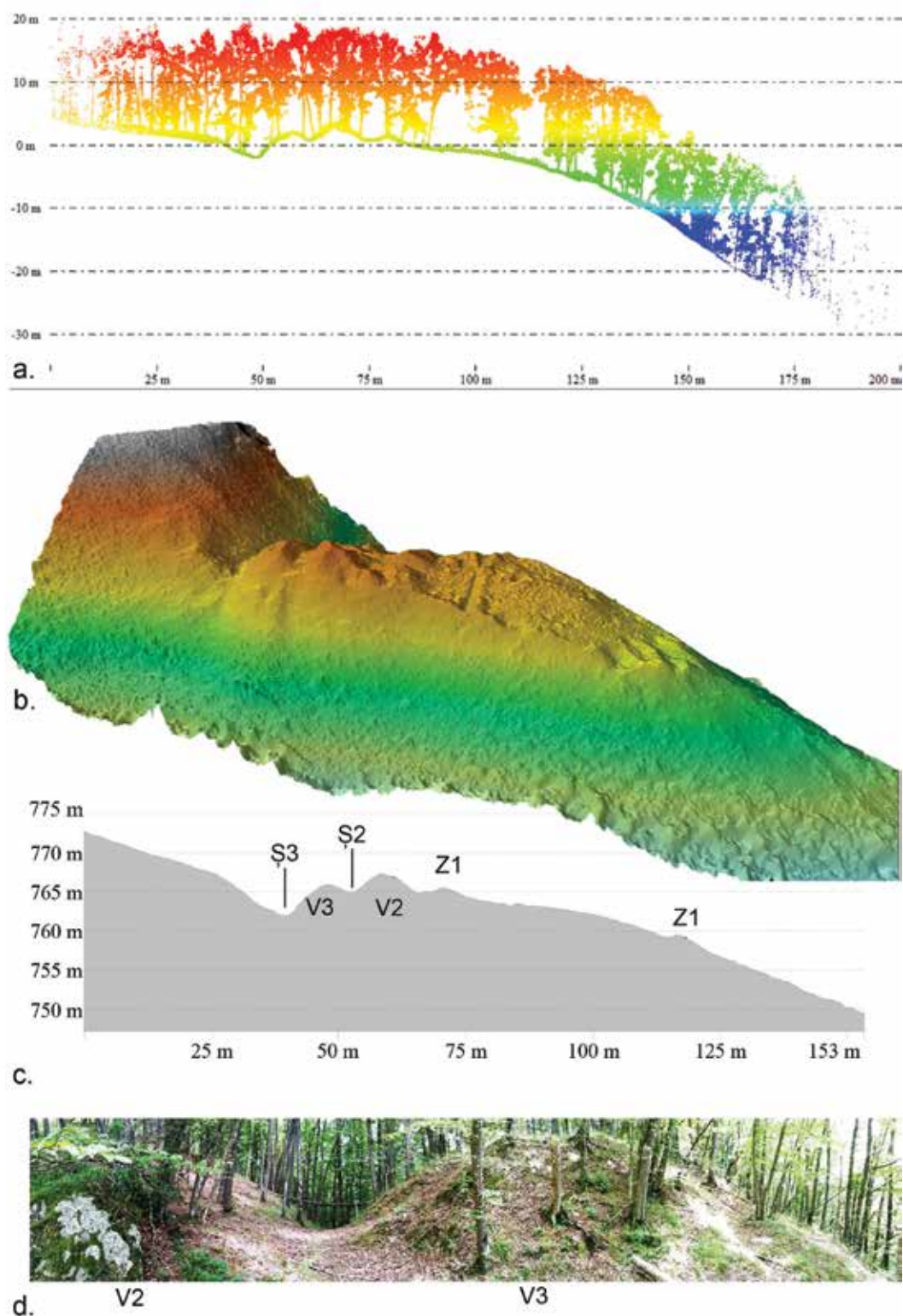

Pl. 6 a – Planul sitului după Székely 1976: 77, Pl. 2; **b** – planul sitului după Székely 1980: 31, Pl. 2a; **c** – fibulă de argint descoperită pe terasa de la poale (Székely 1981: 28: Pl. 5).

Pl. 6 a – Site plan after Székely 1976: 77, Pl. 2; **b** – site plan after Székely 1980: 31, Pl. 2a; **c** – silver brooch discovered on the terrace located at the site foothill (Székely 1981: 28: Pl. 5).

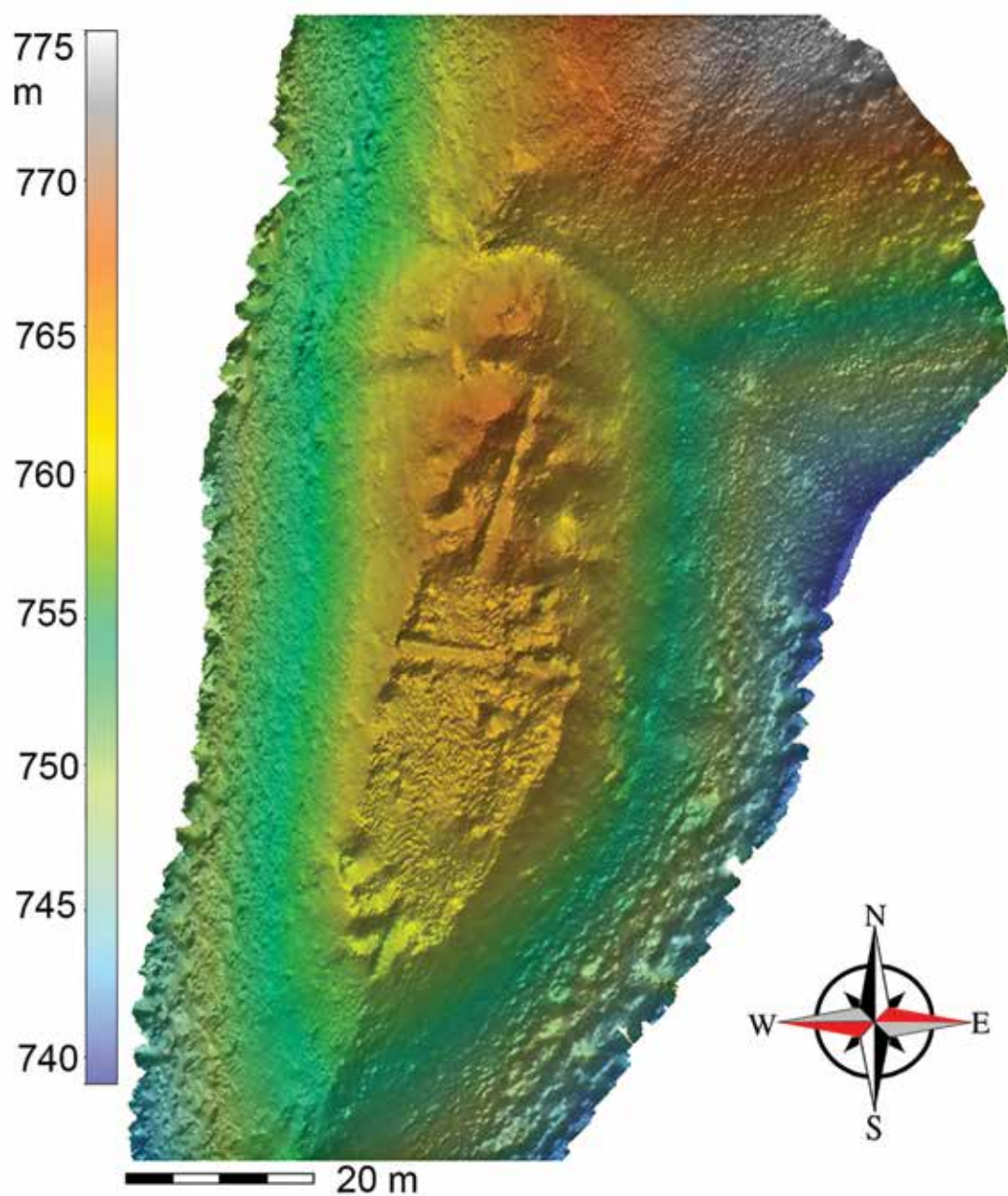

Pl. 7 Imagini generale din sit: a - linia de fortificare V2 secționată de Székely, văzută dinspre sud; b – linia de fortificare Z1 secționată de Székely, văzută dinspre nord.
Pl. 7 General views in situ: a – fortification line V2 cut through by Székely, seen from south; b - fortification line Z1 cut through by Székely, seen from north.

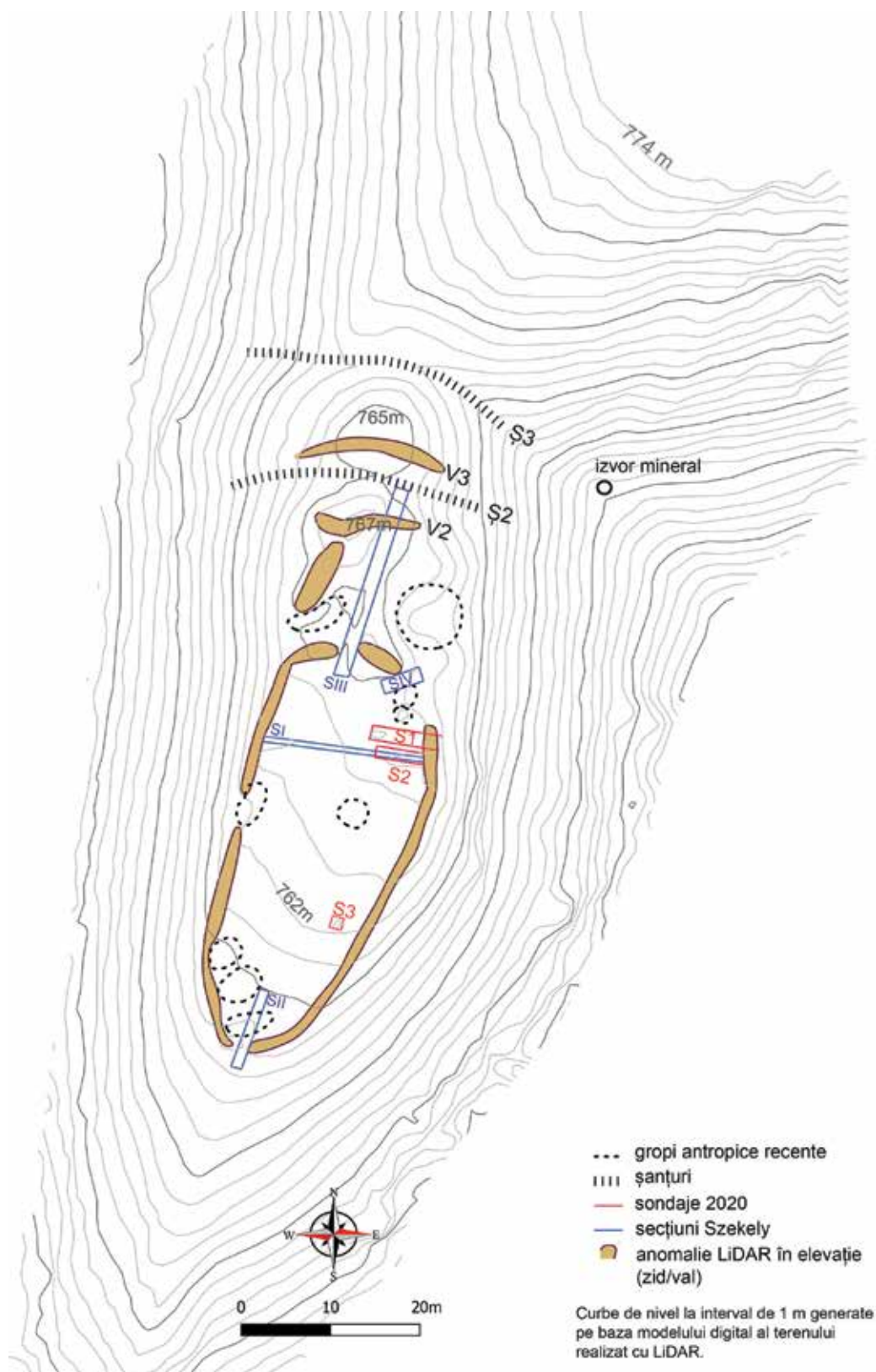
Pl. 8 a, c – Profile altimetrice (N-S) generate pe baza modelului digital al terenului obținut cu LiDAR portabil (b); d – imagine din sit, liniile de fortificare nordice, vedere spre vest.

*Pl. 8 a, c – Elevation profiles on LiDAR derived DEM;
d – the northern fortification lines seen towards west.*

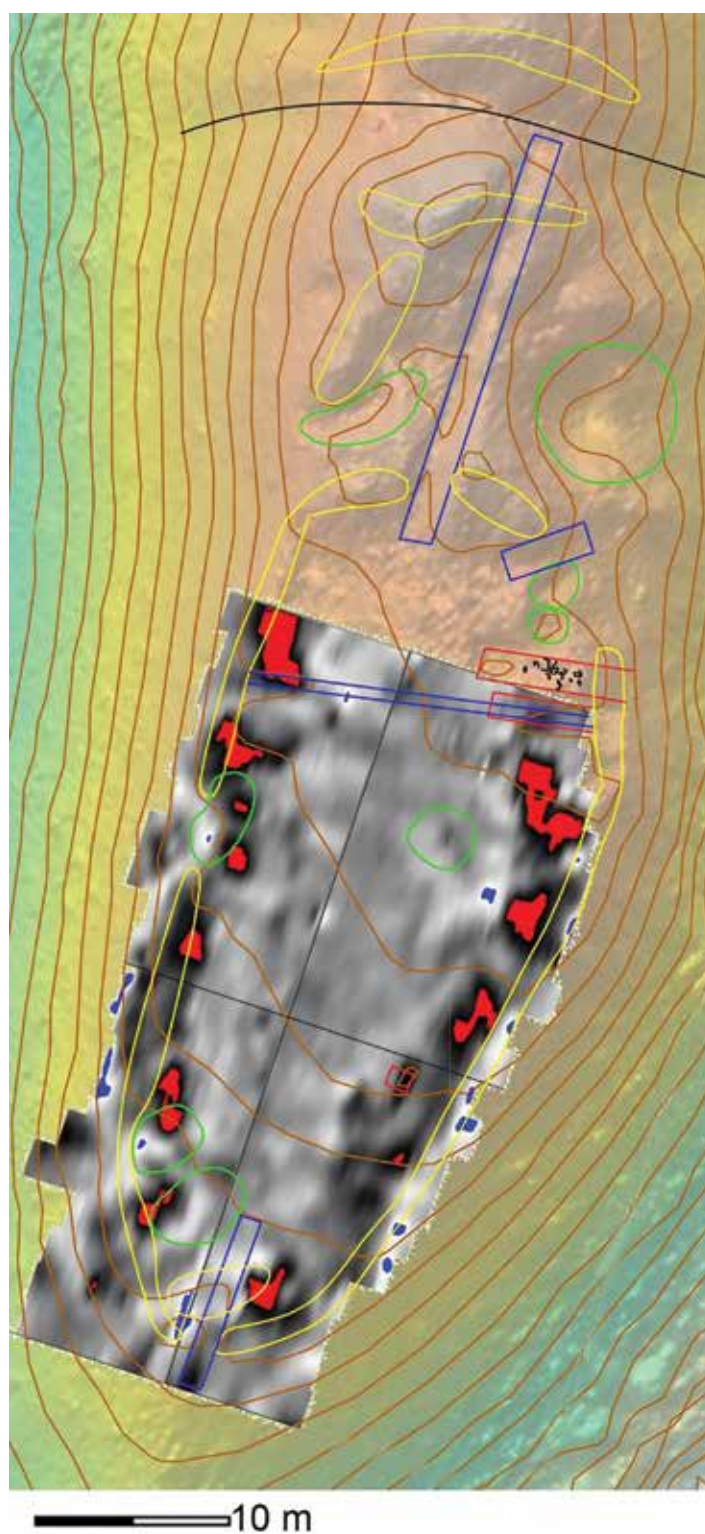

Pl. 9 Modelul digital al terenului în situl de la Sînzieni Cece
obținut cu ajutorul LiDAR-ului portabil.

Pl. 9 Sînzieni Cece - digital model of the terrain (DEM) based on portable LiDAR scanning.

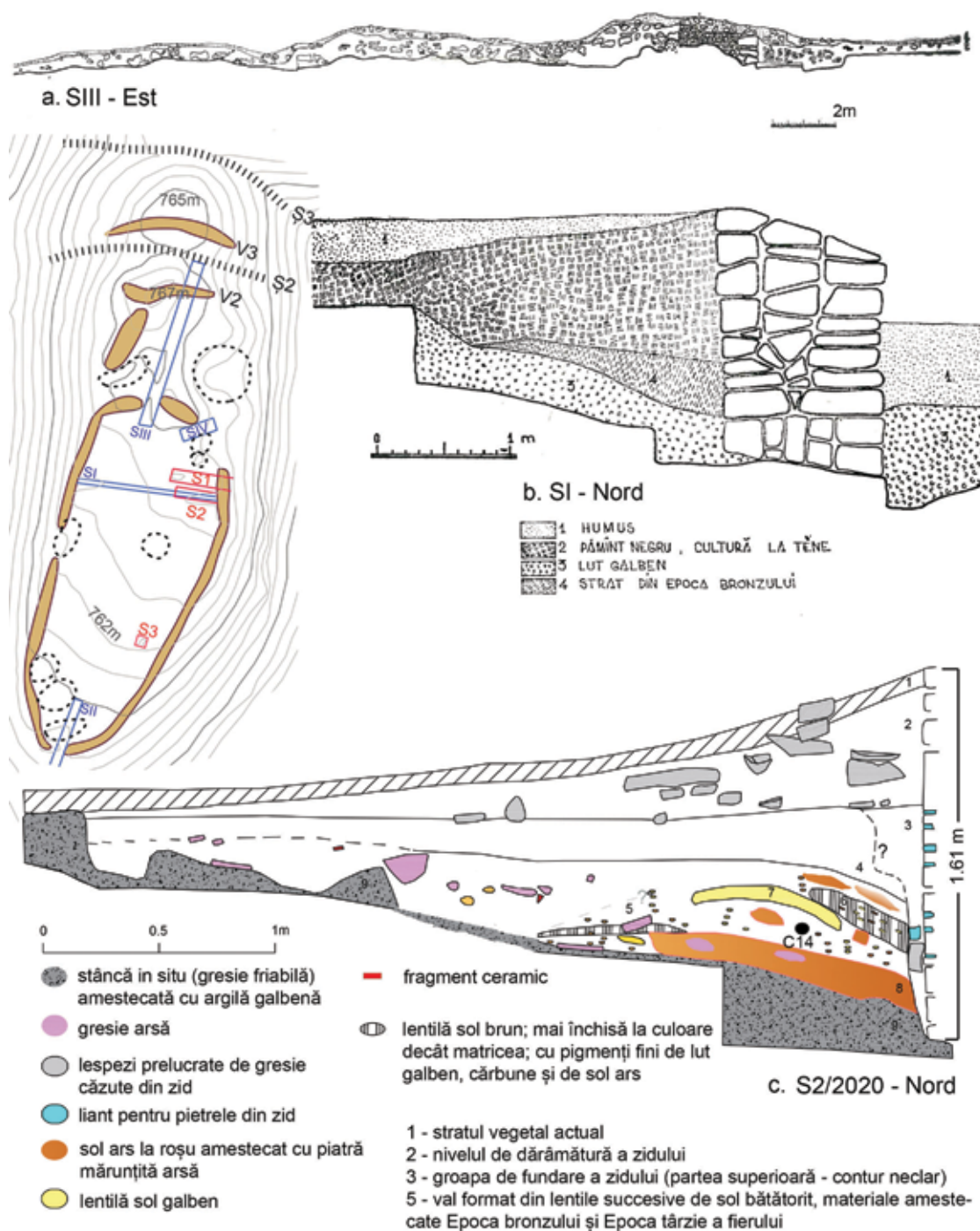

Pl. 10 Planul sitului Sînzieni Cece bazat pe modelul digital al terenului obținut cu LiDAR.
Pl. 10 Sînzieni Cece site plan based on the LiDAR derived DEM.

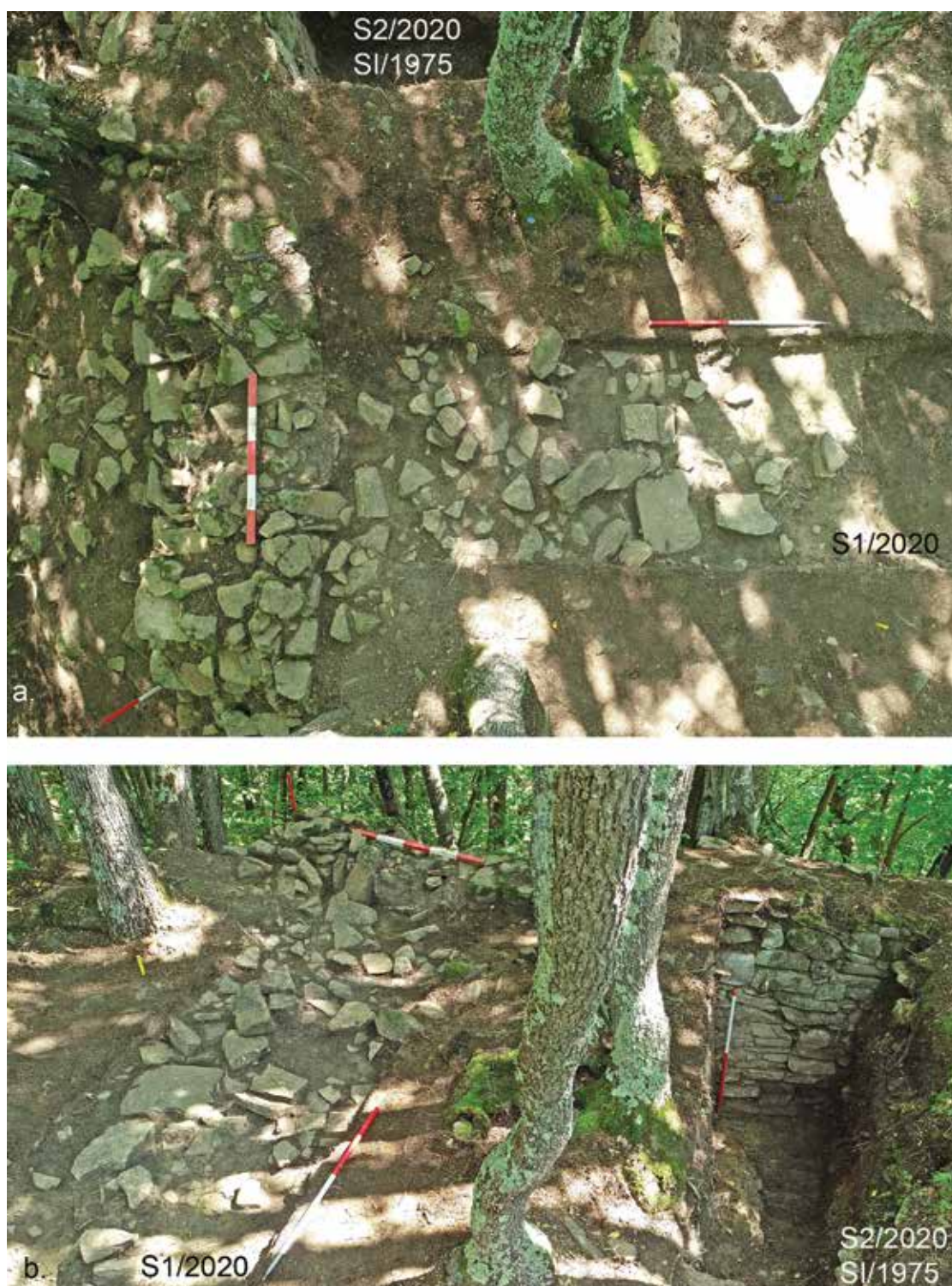
Pl. 11 Rezultatele cercetării geofizice prin metoda magnetică
(roșu/negru – intens magnetic, albastru/alb – nemagnetic)

Pl. 11 Geophysical survey, magnetic method
(red/black – intense magnetic, blue/white – non magnetic).

Pl. 12 Sînzieni Cece – profile arheologice; a-b după Székely 1981: 24, Pl. 2, 5.

Pl. 12 Sînzieni Cece – archaeological sections; a-b after Székely 1981: 24, Pl. 2, 5.

Pl. 13 Sînzieni Cece, imagini generale ale sondajelor din 2020.
***Pl. 13** Sînzieni Cece, general views of the 2020 trenches.*

Pl. 14 Sînzieni Cece: a – zidul de pe latura estică a sitului, vedere spre sud; zidul este tăiat probabil de șanțul IV al lui Székely; b – fața exterioară a zidului, vedere spre vest.

Pl. 14 Sînzieni Cece: a - the wall on the site's eastern side, facing south; the wall is probably cut by Székely's ditch IV; b - the outer face of the wall, view towards west.

PI. 15 Sînzieni Cece, platoul principal, colț NE, vederi aeriene.
***PI. 15** Sînzieni Cece, main plateau, NE corner, aerial views.*

Pl. 16 Sînzieni Cece, S2/2020, profil estic; fața interioară a zidului.

Pl. 16 Sînzieni Cece, S2/2020, eastern profile; inner wall face.

Pl. 17 Sînzieni Cece, S2/2020, profil nordic.
Pl. 17 Sînzieni Cece, S2/2020, northern profile.

Pl. 18 Sînzieni Cece, detaliu cu liantul folosit în zid (fața interioară). S2/2020.

Pl. 18 Sînzieni Cece, Sînzieni Cece, detail of the stone wall binding. S2/2020, inner wall face.

Pl. 19 Localizarea sitului de la Sînzieni Cece pe Planul director de tragere (sc. 1: 20000).

Pl. 19 The localisation of the site at Sînzieni Cece on the Romanian Military Map
(scale 1: 20000).

O nouă *figlina* privată din Dacia romană

A new private figlina from Roman Dacia

Sorin COCIȘ¹

Dan MATEI²

Cuvinte cheie: ștampile tegulare civile, *figlinae*, materiale de construcție ceramice, tegula *mammata*, Napoca, Chinteni, provincia romană Dacia

Keywords: civilian brick stamps, *figlinae*, ceramic construction materials, tegula *mammata*, Napoca, Chinteni, Roman province of Dacia

ABSTRACT

The authors analyse a number of six stamps with the inscription VAL CAT (---) printed on ceramic construction material. Based on the analysis of the pieces discovered until today, it results that their distribution includes only the territory of Napoca. Chronologically, the pieces were discovered in archaeological contexts dating to the end of the 2nd century – 3rd century. Although civilian manufacturers are also known for the ceramic building materials used by the army, the range of this type of stamp shows that it was a local manufacturer who probably had a workshop around Napoca as well as other local *figlinae* from Dacia.

Ștampilele civile identificate pe materialele ceramice de construcție au constituit obiectul a destul de numeroase studii de sinteză sau articole dedicate unor *figlinae* locale din Dacia³. Descoperirea unor noi materiale de construcție ștampilate în cadrul unor cercetări arheologice preventive din cuprinsul și teritoriul orașului roman Napoca⁴, ne-a permis reluarea discuției cu privire la ștampila VAL CAT(---).

Prima ștampilă de acest tip (*tegula mammata*) provenind dintr-o *villa rustica*⁵

de pe dealul „Puzstafalu”/„Pustafalău”, comuna Chinteni (pl.1/1), a fost publicată de Alexandru Matei⁶ (cat. nr. 1, pl. 6/2). Autorul mai menționează recuperarea unei țigle ștampilate prezentând un număr de cinci litere din punctul „Puzstafalu”, puțini ani înainte de 1974-1974, din partea unui locuitor al Chinteniului; faptul că „*s-au pierdut*” țigla în speță, alături de alte două materiale, ac de păr (os), respectiv mone-dă, ne privează de posibilitatea de a atribui cu certitudine și acest produs tegular lui Val(erius) Cat (---), deși cele cinci litere ce trebuie să fi fost văzute de locuitor, constituie un bun indiciu în acest sens, pentru el ligatura VA apărând firesc ca o singură literă⁷. Mai aflăm și despre recuperarea prin același localnic (1975), a încă unui produs tegular ștampilat, pe care autorul

¹ Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca; scocis@yahoo.com.

² Muzeul de Istorie Turda; danmatei_mail@yahoo.com

³ IDR II; IDR III/1; IDR III/2; IDR III/3; IDR III/4; IDR III/6; ILD I; ILD II; IDR App. I; IDR App. II; IDR App. III; Branga 1994-1995; 1988; Piso 1996 = Piso 2005; Țentea, Rațiu 2014.

⁴ Cociș et alii 2010, 567; 573, fig. 15; Rusu-Bolindeț, Popescu 2012, 241-241, 249, nr. 26; 281, pl. XXIX.3; Cociș et alii 2017, 174.

⁵ Mitrofan 1965, 666; Mitrofan 1974, 42.

⁶ Matei 1974-1975, 300; 301-302, fig. 2-4.

⁷ Matei 1974-1975, 299, n. 2.

il desemnează cu rezervă drept țiglă. Se cunoaște faptul că piesa a ajuns la Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei Cluj-Napoca prin achiziție⁸.

Revenind la piesa în discuție autorul consideră că este vorba de o șampilă privată cu dezlegarea *VAL(erius) CAT(ullinus)*, având în vedere o echivalare a celui căruia îi apare numele pe șampilă cu un procurator financiar din perioada de domnie a împăratului Commodus, atestat epigrafic la Napoca⁹. Autorul nu exclude și alte interpretări cu privire la cel ce îi apare numele abreviat pe respectiva șampilă și anume deținător de *figlina* tegulară, *figlinarius* de material tegular; cea de-a treia variantă interpretativă – deținător de *figlina* tegulară și de *villa rustica*, fiind avansată cu rezervă¹⁰, pe bună dreptate. Căci un deținător de *figlina* putea să vândă unor proprietari de *villae rusticae*, dar el să nu fie proprietarul uneia, iar dacă era, nu putea să fi produs doar pentru necesitatea proprie.

Cu ocazia săpăturilor într-un context arheologic, databil între sfârșitul sec. II-începutul sec. III., din *villa rustica* de pe dealul Lomb, a fost descoperită o *tegula mammata*, Piesa are imprimată șampilă *VAL(erius) C[AT] (---)*¹¹ (cat nr. 2, pl.1/2; pl. 5).

A treia piesă provine din săpăturile arheologice preventive din interiorului orașului roman *Napoca* (zona de nord-est), azi strada Regele Ferdinand nr. 29¹². Este vorba tot de o *tegula mammata*, al cărei context de găsim nu a fost precizat în articolul în care a fost prezentată, dar despre care știm că provine din faza a III-a, cu debutul la început de secol III¹³.

Șampilă, deși păstrată numai în parte, date fiind celelalte atestări, poate fi atribuită aceluiași personaj *Val(erius) Cat(---)* printr-o facilă analogie¹⁴ (cat. nr. 3, pl. 6/1).

Următoarele trei piese (una dublu șampilată), provin din săpăturile arheologice preventive din interiorului orașului roman *Napoca* (tot zona de nord-est), Piața Muzeului nr. 4 (curtea palatului Mikes)¹⁵. Cu prilejul cercetării arheologice a fost identificată o porțiune dintr-o stradă a orașului roman (pe toată lățimea acesteia, cu trotuar și canalizare sub ea) și parțial o clădire cu curte interioară tot din aceeași perioadă. Din clădirea romană s-au evidențiat zidul de incintă al proprietății de lângă stradă, parțial două camere și o curte interioară pavată cu dale de piatră. Partea de pe latura sudică a curții interioare pavate era relativ bine păstrată, identificându-se o antecameră și o cameră cu sistem de încălzire în podea și parțial pe perete. Cele trei piese au fost descoperite în această din urmă cameră, una dintre piese fiind prinsă cu mortar pe peretele ei nordic. Cronologic, construcția poate fi datată la sfârșitul sec II-primele decenii ale sec III. Cele trei ștampe sunt identice: *VAL(erius) CAT(---)* (cat nr. 4-6, pl. 2-4).

După publicarea piesei de la Chinteni, o serie de cercetători – N. Branga¹⁶, I. I. Rusu¹⁷, C. C. Petolescu¹⁸ – au atribuit această șampilă procuratorului financiar al Daciei *Porolissensis*, *Valerius Catullinus*. I. Piso combate această idee susținând că șampilă este una privată¹⁹. În ceea ce privește procuratela financiară în *Dacia Porolissensis* a lui *Valerius Catullinus*, I. Piso avansează patru variante de plasare temporală: în intervalul anilor 169-177, primii ani ulteriori lui 180, primii ani de domnie

⁸ Matei 1974-1975, 300, n. 5.

⁹ Matei 1974-1975, 300. – Epigrafa: CIL III 857. – A. Matei menționează consultarea cu I. I. Rusu.

¹⁰ Matei 1974-1975, 300.

¹¹ Cociș et alii 2010, 567; 573, fig. 15.

¹² Rusu-Bolindeț, Popescu 2012, 241-242, 249, nr. 26; 281, pl. XXIX.3.

¹³ Mulțumim și pe această cale doamnei dr. Viorica Rusu-Bolindeț (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei), pentru bunăvoința de a ne oferi verbal informația. Pentru faza în speță vezi Rusu-Bolindeț, Popescu 2012, 242; 253, pl. I.1.

¹⁴ ILD II 974.

¹⁵ Cociș et alii 2017.

¹⁶ Branga 1980, 142, nr. 2.

¹⁷ IDR III/2, ad 568.

¹⁸ Petolescu 1986, 903, nr. 75. – Tustrei citați la PISO 2013, 274, n. 7; IDR App. II, ad CLXIII.

¹⁹ Piso 1996, 160 cu n. 29 = Piso 2005, 302 cu n. 29; Piso 2013, 274.

ai lui Septimius Severus respectiv în sec. III²⁰. Un alt argument adus mai recent de specialist împotriva identificării individului cu numele abreviat pe ștampila privată *VAL(erius) CAT(---)* cu procuratorul Valerius Catullinus, îl constituie absența prezentării funcției, de exclus în cazul unui asemenea funcționar de rang înalt. Personajul al cărui nume apare pe ștampilă și al cărui cognomen poate fi întregit în mai multe feluri, de exemplu Cat(ulus), Cat(ullus), Cat(ullinus), ar fi un deținător de pământ în teritoriul napocens²¹.

Din analiza pieselor descoperite până astăzi, rezultă că distribuția acestora cuprinde numai teritoriul orașului *Napoca* (pl. 1). Cronologic, piesele au fost descoperite în contexte arheologice datate către sfârșitul sec. II și în sec. III. Trebuie scoasă din discuție situația în care ștampilele prezentate mai sus să se refere la procuratorul financiar al Daciei Porolissensis sau proprietarul unei *villa* ori proprietarul unui teren de unde se extrăgea lut. Deși sunt cunoscuți și producători civili pentru materiale de construcție ceramice necesare armatei²², aria de răspândire a acestui tip de ștampilă ne sugerează faptul că este vorba de un producător local, care deținea un atelier undeva în jurul orașului *Napoca*, așa cum este cunoscut și în cazul altor *figlinae* locale din Dacia²³.

CATALOG

1. Chinteni – „Puzstafalu”/„Pustafalău”

De pe cuprinsul unei *villa rustica* ori așezare restrânsă, o parte dintr-o *tegula mammata*²⁴ sau cărămidă de *suspensura*²⁵, 39 × 30 × 3,5 cm grosime originală²⁶, 39 × 32 ×

2,4 cm²⁷; mărime cartuş dreptunghiular: 10,5 × 3 cm²⁸, 10,5 × 3,1 cm²⁹; înălțime litere: 2,5 cm³⁰, 2,9 cm³¹; V și A în ligatură (hasta orizontală este absentă pentru A), L, C, A (de asemenea cu hasta orizontală absentă).

Literatură: Matei 1974-1975, 300; 301 sq., fig. 2-4; Branga 1980, 142, nr. 2; IDR III/2, ad 567; Petolescu 1986, 903, nr. 75; Piso 2013, 274, IDR App. II, CLXIII.

Deținător: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, nr. inv. V 64230 (după IDR App. II). (pl. 6.2)

2. Cluj-Napoca – „Dealul Lomb”/„Dealul Lombii”/„Dealul Popești”

Din cuprinsul unei probabile *villa rustica*, în „Spațiul C”, o porțiune a unei cărămizi ștampilate, 3,5 cm grosime (20 × 20 cm); mărime cartuş dreptunghiular: 6 (L. păstrată) × 3 cm; V și A în ligatură (hasta orizontală este absentă pentru A), L, C (C nu a fost observat de primii editori).

Literatură: Cociș et alii 2010, 567; 573, fig. 15; IDR App. II, ad CLXIII.

Deținător: Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, fără nr. inv. (pl. 5)

3. Cluj-Napoca, str. Regele Ferdinand, nr. 29.

Porțiune dintr-o țiglă – după primii editori, tegula *mammata* credem noi –, cu ștampilă; 14,5 × 11,5 × 2,8 cm grosime a porțiunii respective; mărime cartuş dreptunghiular: 9 (L. păstrată) × +3 cm; V și A în ligatură (hasta orizontală este absentă pentru A), L, C, A, T.

Literatură: Rusu-Bolindeț, Popescu 2012, 241 sq.; 249, nr. 26; 281, pl. XXIX.3 (dezlegând doar parțial literele); ILD 974.

Deținător: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, nr. inv. V 61040. (pl. 6.1)

4. Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4. *Tegula mammata*, lipsește un colț, 55,5 × 40,5 × cca. 3,5 cm, grosime maximă la una

²⁰ Piso 2013, 274.

²¹ IDR App. II, ad CLXII.

²² Kurzmann 2005.

²³ Țentea, Rațiu 2014; Piso 2021, 191, menționând că „Innerhalb der Stadt wurden bislang keine privat fabrizierten Ziegel gefunden”.

²⁴ Matei 1974-1975, 300 (și în rezumatul englez).

²⁵ IDR App. II, CLXIII.

²⁶ Matei 1974-1975, 300.

²⁷ IDR App. II, CLXIII.

²⁸ Matei 1974-1975, 300.

²⁹ IDR App. II, CLXIII.

³⁰ Matei 1974-1975, 300.

³¹ IDR App. II, CLXIII.

dintre excrescențe: 9,7 cm; prezintă urme de mortar, ardere reușită, la roșu, ca degresant s-au utilizat și pietricele (unele de mai mari dimensiuni), semn ansiform cu degetul, puțin adânc; prezintă două ștampile: a) dimensiuni cartuș dreptunghiular: 10,7 × 3,2 cm; înălțime maximă litere: 2,7 cm; V și A în ligatură (hasta orizontală este absentă pentru A), L, C, A (de asemenea cu hasta orizontală absentă), T: VAL(erii) CAT(--); b) o parte dintr-o a doua ștampilă, slab aplicată (mai adânc către partea superioară a literelor), se găsește nu chiar perpendicular pe prima prezentată, în dreptul A și T ale acesteia (această ștampilă b) a fost cea dintâi aplicată, cartușul bine imprimat al ștampilei a) ștergând orice urmă a unei părți din ea); cartușul dreptunghiular păstrat pe 7,5 cm lungime conține urmele a patru litere: V, A, L, C (V și A redat identic ca la ștampila a): VAL(erii) C[AT](--).

Literatură: inedită (recuperarea unui număr de cinci porțiuni din *tegulae mammae* ștampilate este simplu amintită: Cociș et alii 2017; de fapt sunt patru porțiuni iar două se lipesc).

Deținător: Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, filiala Cluj-Napoca IAIA, fără nr. inv. (pl. 3)

5. Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4. *Tegula mammata*, două părți care se lipesc, lipsește o bună porțiune cu un colț, 54 × 39 × cca. 3,3 cm (grosimea crește în apropierea excrescențelor), grosime maximă la una dintre excrescențe: 9,5 cm; prezintă urme de mortar, ardere reușită, la roșu (un roșu mai intens decât la cea prezentată anterior), ca degresant s-au utilizat și pietricele (unele de mai mari dimensiuni), semn ansiform cu degetul, pe o bună porțiune puțin adânc; prezintă o ștampilă (mai adânc imprimată către partea inferioară și cu deosebire la colțul stâng), dimensiuni cartuș dreptunghiular: 10,2 × 3,1 cm; înălțime maximă litere: 2,6 cm; V și A în ligatură (hasta orizontală este

absentă pentru A), L, C, A (de asemenea cu hasta orizontală absentă), T: VAL(erii) CAT(--).

Literatură: inedită (vezi *supra* la nr. 4).
Deținător: Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, fără nr. inv. (pl. 4)

6. Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4. Fragment dintr-un produs tegular, 54 × 39 × 2,8-5; prezintă urme de mortar, ardere reușită, la roșu (o nuanță de roșu intermediară față de a celorlalte piese prezentate), ca degresant s-au utilizat și pietricele (unele de mai mari dimensiuni), două semne ansiforme cu degetul (unul suprapus pe o porțiune de cartuș, la semnul în speță o porțiune este puțin adâncă); prezintă o ștampilă (imprimată mai profund în partea superioară), dimensiuni cartuș dreptunghiular: 10,5 × 3,2 cm; înălțime maximă litere: cel puțin 2,5 cm; V și A în ligatură (hasta orizontală este absentă pentru A), L, C, A (de asemenea cu hasta orizontală absentă), T: VAL(erii) CAT(---).

Literatură: inedită (vezi *supra* la nr. 4).

Deținător: Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, fără nr. inv. (pl. 2)

Mulțumiri

Autorii mulțumesc cordial dr. Gabriel Andreica (muzeograf, Muzeul de Istorie Turda), pentru amabilitatea cu care a procesat o parte din fotografii și și-a adus contribuția majoră la întocmirea planșelor 2-6, lui Adrian Țop (profesor la Clubul Copiilor Turda), pentru amabilitatea completării desenelor cu anumite detalii, dr. Vlad Lăzărescu (C.S. II, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, filiala Cluj-Napoca), pentru amabilitatea întocmirii planșei 1, respectiv drd. Teodor Taloș (Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), pentru efectuarea fotografiilor cartușelor de la pl. 2-4 și a fotografiilor de la pl. 6.2.

Bibliografie / Bibliography

Branga N. 1994-1995. Tegule private de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *Sargetia* XI-XII: 81-100.

Branga N. 1980. *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara: Facla, 1980.

Cociș S., Fodorean F., Ursuțiu A., Bârcă V. 2010. *Villa rustica* de pe Dealul Lomb (Chinteni, Cluj-Napoca), în H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică/Local and regional cultural identities in European context. Archaeology and historical anthropology. In memoriam Alexandri V. Matei*. Bibliotheca Musei Porolissensis XIII, Cluj-Napoca: Editura Mega, 2010: 565-574.

Cociș S., Ferencz S., Ursuțiu A., Onofrei C. 2017. [nr.] 100. Cluj-Napoca, mun. Cluj-Napoca, jud. Cluj, Piața Muzeului nr. 4, in Institutul Național al Patrimoniului (ed.), *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2016*. A LI-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, 24-27 Mai 2017, București: 174.

IDR II. Florescu G., Petolescu C. C. (culese, traduse în românește, însoțite de comentarii și indici de), *Inscripțiile Daciei romane* (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor, Seria primă), Vol. II: Oltenia și Muntenia, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977.

IDR III/1. Russu I. I., în colab. cu M. Dušanić, N. Gudea și V. Wollmann (adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de), *Inscripțiile Daciei romane* (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor, Seria primă), Vol. III: Dacia Superior. 1. Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș), București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977.

IDR III/2. Russu I. I., în colab. cu I. Piso și V. Wollmann (adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de), *Inscripțiile Daciei romane* (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor, Seria primă), Vol. III: Dacia Superior. 2. Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa), București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980.

IDR III/3. Russu I. I., în colab. cu O. Floca, V. Wollmann (adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de), *Inscripțiile Daciei romane* (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor, Seria primă), Vol. III: Dacia Superior. 3. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului), București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1984.

IDR III/4. Russu I. I. (adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de), *Inscripțiile Daciei romane* (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor, Seria primă), Vol. III: Dacia Superior. 4. Zona răsăriteană, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988.

IDR III/6. Băluță C. L. (adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de), *Inscripțiile Daciei romane* (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor, Seria primă), Vol. III: Dacia Superior 6. Apulum – instrumentum domesticum. București, 1999.

IDR App. I. Piso I., Deac D., *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix I. Inscriptiones laterum Musei Zilahensis*, Cluj-Napoca: Editura Mega, 2016.

IDR App. II. Piso I., Marcu F., *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix II. Inscriptiones laterum Musei Napocensis*, Cluj-Napoca: Editura Mega, 2016.

IDR App. III. Piso I., Ardeț A., Timoc C., *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix III. Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis*, București: Editura Mega, 2019.

ILD 2005. C. C. Petolescu, *Inscripțiile latine din Dacia I (ILD)*, București.

ILD II 2016. Petolescu C. C., *Inscripțiile latine din Dacia. II*, București.

Kurzmann R. 2005. Soldier, civilian and military brick production, *Oxford Journal of Archaeology*, 24 (4): 405-414.

Matei A. 1974-1975. O așezare rurală romană la Chinteni (jud. Cluj), *Sargetia* XI-XII: 299-302.

Mitrofan I. 1965. Descoperiri arheologice la Cluj și împrejurimi, *Acta Musei Napocensis* II: 657-666.

Mitrofan I. 1974. "Villae rusticae" în Dacia Superioară (II), *Acta Musei Napocensis* XI: 41-58.

Petolescu C. C. 1986. Administrația Daciei romane, *Revista de istorie* 39 (9): 880-903.

Piso I. 1996. Les estampilles téglaires de Sarmizegetusa, *Ephemeris Napocensis* VI: 153-200.

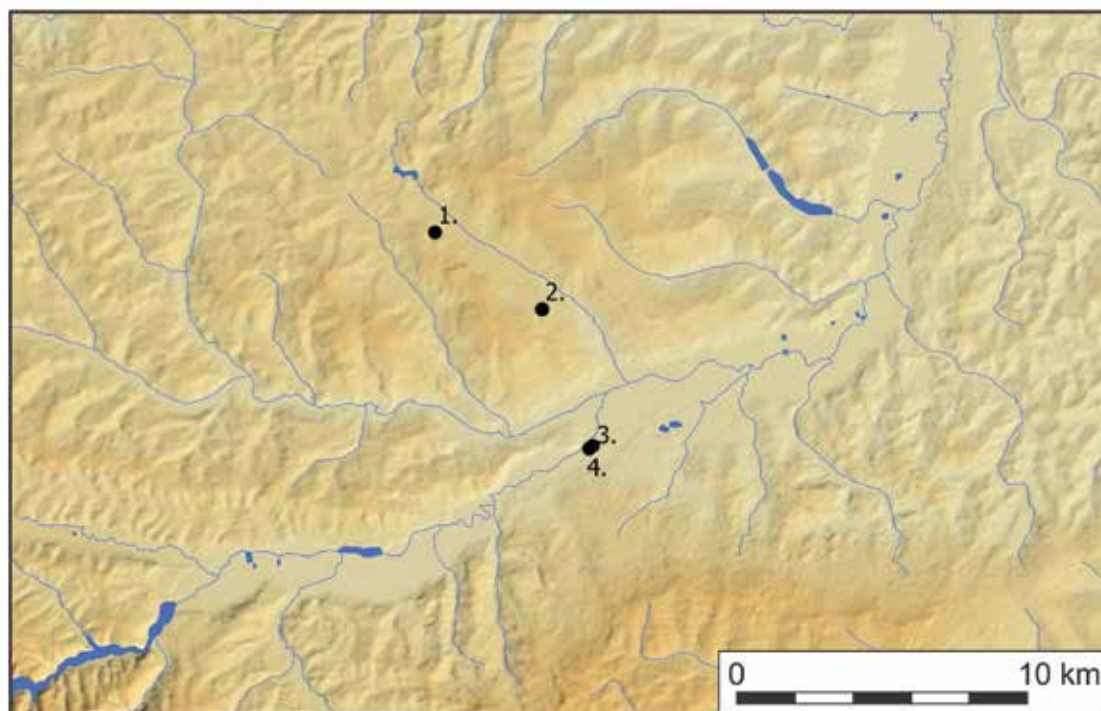
Piso I. 2005. *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972- 2003)*. Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien Bd. 41, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Piso I. 2013. *Fasti provinciae Daciae. II. Die ritterlichen Amtsträger*. Antiquitas, Reihe 1. Abhandlungen zur Alten Geschichte Bd. 60, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Piso I. 2021. Die Ziegelstempel als Quelle für die Geschichte der Provinz Dakien, in F. Mitthof, C. Chianti, L. Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th-14th November 2015*. Tyche Supplement Band 11, Wien: Der Verlag Holzhausen, 2021: 279-295, pl. 41.

Rusu-Bolindeț V., Popescu M-C. 2012. Roman remains discovered in the north-eastern area of Napoca – the rescue excavations at 29 Regele Ferdinand St., *Acta Musei Napocensis* 49/I: 229-282.

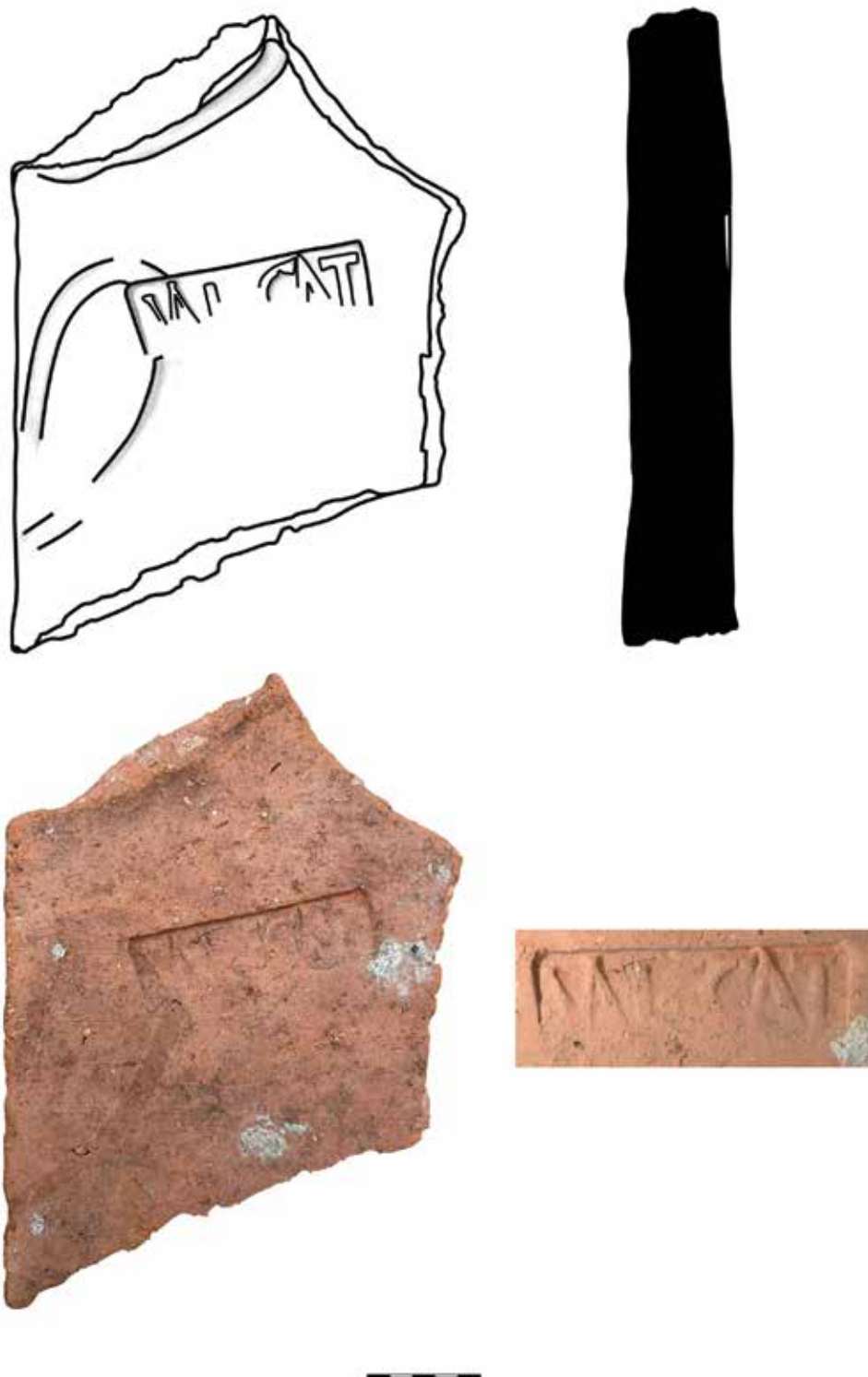
Țentea O., Rațiu A. 2014. Figlinae din Dacia, *Angustia* XVII-XVIII: 217-222.

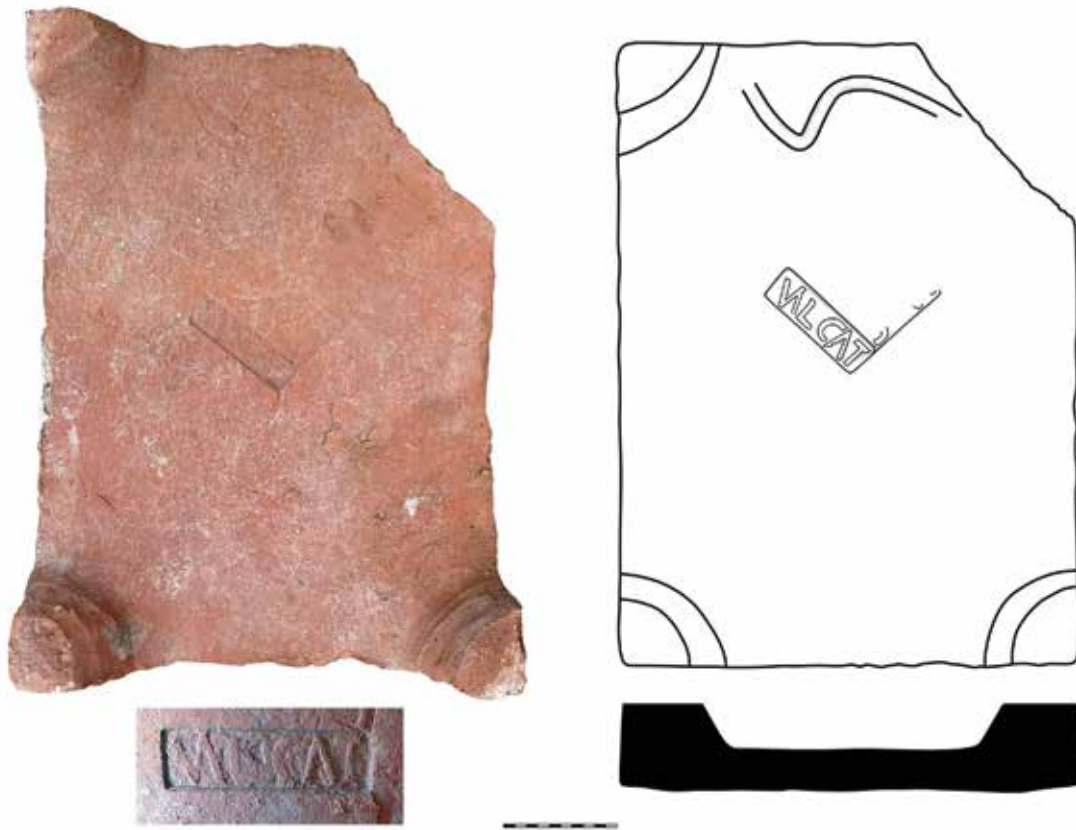
Pl. 1 Aria de răspândire a ștampilei VAL(erius) CAT(---) în teritoriul Napocăi:

1. Chinteni – „Puzstafalu”/„Pustafalău”; 2. Cluj-Napoca – „Dealul Lomb”/ „Dealul Lombii”/„Dealul Popești”; 3. Cluj-Napoca, str. Regele Ferdinand, nr. 29;
4-6. Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4.

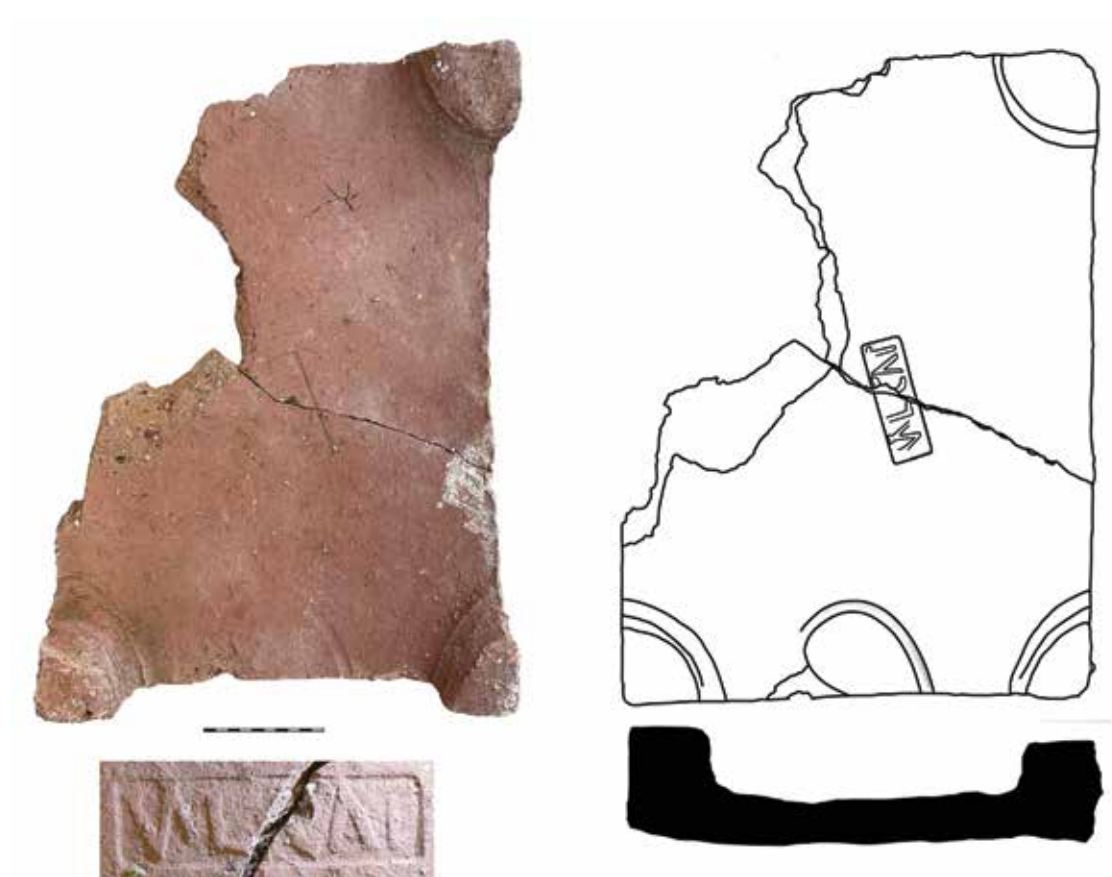
Pl. 1 The geographic spreading area of the VAL(erius) CAT(---) stamp in the territory of Napoca: 1. Chinteni – „Puzstafalu”/„Pustafalău”; 2. Cluj-Napoca – „Dealul Lomb”/ „Dealul Lombii”/„Dealul Popești”; 3. Cluj-Napoca, str. Regele Ferdinand, nr. 29;
4-6. Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4.

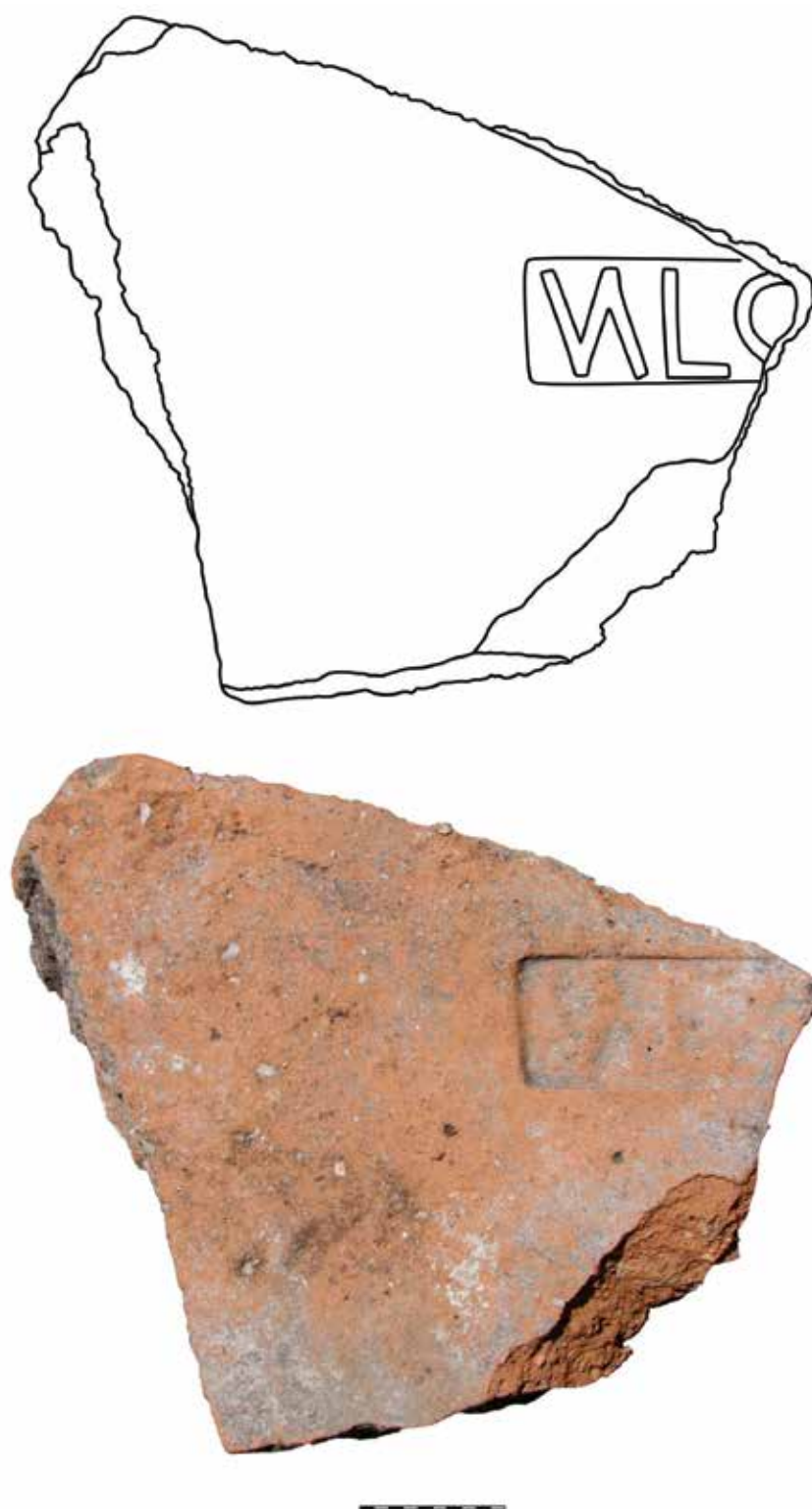
Pl. 2 Fragment produs tegular, Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4 (cat. nr. 6).
Pl. 2 Tegular product fragment, Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4 (cat. nr. 6).

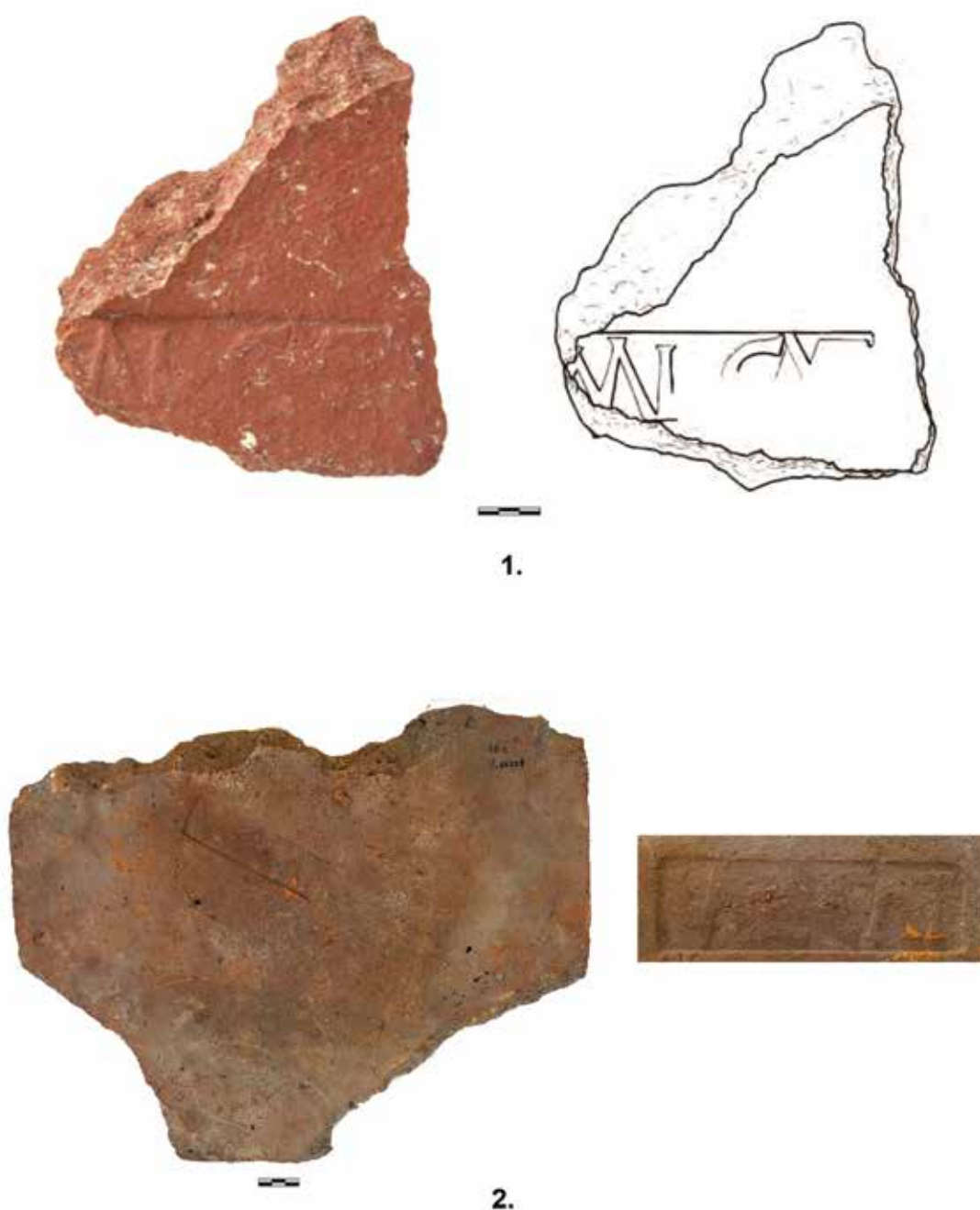
Pl. 3 *Tegula mammata* cu o parte lipsă, Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4 (cat. nr. 4).
Pl. 3 *Tegula mammata* with a missing part, Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4 (cat. nr. 4).

Pl. 4 *Tegula mammata* cu o parte lipsă, Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4 (cat. nr. 5).
Pl. 4 *Tegula mammata* with a missing part, Cluj-Napoca, Piața Muzeului, nr. 4 (cat. nr. 5).

Pl. 5 Porțiune cărămidă din probabila villa Cluj-Napoca, „Dealul Lomb” / „Dealul Lombii”/„Dealul Popești” (cat. nr. 2) (cf. Cociș et alii 2010, 573, fig. 15).
Pl. 5 Fragment of a tile coming from the probable villa Cluj-Napoca, „Dealul Lomb” / „Dealul Lombii”/„Dealul Popești” (cat. nr. 2)(cp. Cociș et alii 2010, 573, fig. 15).

Pl. 6 Ștampile. 1. Porțiune țiglă, după primii editori, tegula mammata credem noi, Cluj-Napoca, str. Regele Ferdinand, nr. 29 (cat. nr. 3) (după Rusu-Bolindeț, Popescu 2012, 281, pl. XXIX.3); 2. Ștampilă tegula mammata sau cărămidă suspensura de la villa – „Puzstafalu”/„Pustafalău” (cat. nr. 1).

Pl. 6 Stamps. 1. Tile, after the first editors, tegula mammata we believe, fragment Cluj-Napoca, str. Regele Ferdinand, nr. 29 (cat. nr. 3) (after Rusu-Bolindeț, Popescu 2012, 281, pl. XXIX.3); 2. Tegula mammata or suspensura tile stamp originating from villa – „Puzstafalu”/„Pustafalău” (cat. nr. 1).

The Castellum at Inlaceni/Énlaka and the Eastern Limes of Dacia

Castrul de la Inlăceni/Énlaka și Limes-ul Răsăritean al Daciei

VISY Zsolt¹

Keywords: building inscription, stone fort, limes, *cohors VIII Raetorum*, *cohors IIII Hispanorum*

Cuvinte cheie: inscripție de construcție, castru de piatră, limes, *cohors VIII Raetorum*, *cohors IIII Hispanorum*

ABSTRACT

The study presents a recently found inscription among the stone debris of the north gate which fell into the fossa of the castellum at Inlăceni/Énlaka, on the eastern Roman Limes. The building inscription was made in the name of Antoninus Pius, and the action took place in AD 149, the year of the 12th renewal of his tribune power. The cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata was the garrison of the Inlaceni/Énlaka fort in the first half of the 2nd century. The earthen camp was built by this troop, but according to the new inscription, they were also the rebuilders of the fort in 149. Since this could hardly have been an earthen camp, it is necessary to think about the construction of the stone fort. According to this, contrary to the previous assumptions, the stone fortress was built not by the cohors IIII Hispanorum, which replaced her in the middle of the century, more likely after the Markomann wars, but by the cohors VIII Raetorum in 149.

REZUMAT

Studiul prezintă o inscripție recent găsită printre resturile de piatră ale porții de nord căzute în șanțul castrului de la Inlăceni/Énlaka, pe Limes-ul roman de est. Inscripția de construire a fost făcută în numele lui Antoninus Pius, iar acțiunea a avut loc în anul 149 d. Chr., anul celei de-a XII-a reinnoiri a sa ca tribun. Cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata a fost garnizoana fortului Inlaceni/Énlaka în prima jumătate a secolului al II-lea. Castrul de pământ a fost construit de această trupă, dar conform noii inscripții, tot Cohors VIII Raetorum a reconstruit fortul în anul 149. Întrucât acesta cu greu ar mai fi putut fi un castru de pământ, apare posibilitatea unui castru de piatră. Potrivit acesteia, contrar ipotezelor anterioare, fortificația de piatră a fost construită nu de cohors IIII Hispanorum, cea care a înlocuit-o pe cohors VIII Raetorum la jumătatea secolului, mai probabil după războaiele Markomanice, ci de cohors VIII Raetorum în 149.

The province Dacia has attracted the interest of many scholars for centuries thanks to its special situation and history. His fabulous gold treasure, the Latin-related language of the Romanians

living partly in Transylvania, served as a breeding ground also for many bold but legendary theories that still influence scientific thought today. The scientific research of the Roman province dates back about 150 years, to the middle of the 19th century, with the participation of Saxon,

¹ Professor emeritus of University Pécs, Department of Archaeology. visy.zsolt@pte.hu.

Hungarian and Romanian researchers. The systematic processing and evaluation of historical sources and inscriptions, as well as the topographical results and finds of archaeological excavations, not only outlined the territory of the province, but also provided important data for its relatively short history. Based on the intensive research of recent decades, Dacia's history and culture are becoming clearer and clearer, in ever finer detail, but there are still two points at which researchers are still at odds.

One is the question of Dacoroman continuity. For Hungarian research, especially since András Alföldi, there has never been any doubt that it is only a legend, but Romanian research has been a follower of this untenable hypothesis since the beginning, and here and there even today. However, since I published a summary study on this topic a few years ago², I will deal with this topic only for the duration of a quote: "The population of Transylvania was radically replaced in the 3rd century AD... Authoritative linguistic research excludes the presence of the ancestors of the Romanian people in Transylvania in the 3rd-6th centuries due to the complete absence of a contemporary Germanic linguistic influence in the Romanian language. The origin of the Romanian people and language should therefore not be sought in Transylvania or north of the Danube, but in an area where they really could not have had contact with the Germans. This area is south of the Danube in the Balkans. By carefully analyzing archaeological and historical sources, several Hungarian and Western researchers, and also some Romanian researchers, have made harsh judgments about the Dacoroman continuity hypothesis, explaining in detail its untenability. It is regrettable that the correct concept of history accepted from the best Romanian researchers

has not yet spread widely and has not passed into the politically influenced public consciousness... The hypothesis of Dacoroman continuity must therefore be definitively referred to in the series of nationalist and at the same time naïve explanations of history. However, it is not enough just to circumvent and ignore the erroneous hypothesis by remaining silent, it is necessary to point out the error and provide credible information about it. This is the task of Romanian and foreign researchers, specialists and publicists."

The other issue is Dacia's territory, its exact boundary. In a previous study³, I presented the 150-year long process that followed the drawing of Dacia's boundary. At first, even the Hungarian Great Plain and Moldavia were considered provincial areas by the research, and the Great Wall of the Hungarian Plain also seemed to play a role in drawing the western border of the province on several occasions. Later, after World War II, the idea of Dacia stretching to the Tisza developed, and as a result of the straining of the majority of Romanian research, it was transferred to international research, so much so that, with a few exceptions, even the Hungarian academic and scientific workshops unsuspectingly adopted it. However, Hungarian research was successful⁴, and after a Romanian researcher, E. Nemeth, not only took over this picture, but also refined it⁵, the question came to a resting point. According to this, Dacia never extended to the Tisza and Szeged, and only during the time of Trajan was the area of the Viminacium/Kostolac-Tibiscum/Zsuppa route part of Dacia in the Banat. According to the latest research, the Bihar mountains did not belong to Dacia, since the border of the province was along the

² Visy 2012, 233-255; Visy 2020/3a, 95-98.

³ Visy 2009a, 115-126.

⁴ Soproni in: TIR L 34; Tóth 1986) 46-106; Visy 2009b, 219-229.

⁵ Nemeth 2005, 184.

Maros from Micia⁶ toward East, and the area in the southeastern corner of the Carpathians did not belong to this province⁷, although the Roman forts there, Barcarozsnyó (Raşnov), Nagyborosnyó (Boroşneu), Mare Bereck (Breţcu) belonged to the army of Dacia inferior. The border of the province here was the river Homorud/Homoród, and from its union with Olt until its mouth in the Danube, it was the Olt.

After such antecedents and in the midst of debates, the research of Dacia's eastern limes was launched by the Department of Archaeology of the University of Pécs and the Pécs Aerial Archaeological Archive together with several museums in Romania in 2007, and in 2017 in the castellum of Inlaceni/Énlaka. The outer walls and several towers of the camp were excavated by Zoltán Székely in 1947⁸, and in 1950 a research group led by Mihael Macrea⁹ continued the work, the actual leaders of which were Zoltán Székely and István Molnár. Then the line of the castellum wall was clarified. They excavated the four gates. In addition to exploring the main building of the *principia* and two other internal buildings, work was also carried out in the bath southwest of the fort. This research was summarized by Nicolai Gudea in 1979¹⁰.

After a long pause, a geophysical survey organized by Alexandru Popa followed. The survey was carried out by DAI and produced a nice result, although the entire area of the fort could not be tested¹¹. A few years later, in 2016, the magnetic survey was repeated, also through DAI. By this time, not only the entire area of the *castellum*, but also most of the mili-

tary *vicus* were examined¹². The surveying and evaluating Rainer Komp defined four phases of the fortress and plotted it on the map he evaluated, which he marked with the first four letters of the Greek Alphabet.

Based on this survey, another *castellum* research was launched in 2017. The aim was to verify the existence and nature of the camps drawn on the basis of the geophysical survey, and to make accurate topographical and chronological observations. This research was carried out by Zsolt Visy within the excavation of Sorin Cocis. First, we clarified the relationship between *principia* and *via principalis*. The main part of the *principia*, the stone structures of the office rooms on both sides of the sanctuary, as well as the *basilica* in front of them have been excavated, but not their continuation, the *alae* and the courtyard with the closure towards the road¹³. However, in the research trench drawn along the southern *ala* line, we found the cross walls of the storerooms with only dry-stone foundations, as well as the western closure of the *principia*, in front of it with the drainage ditch of the *via principalis*¹⁴. Therefore, only the main part of the headquarters was built entirely of stone, the warehouses of the wing buildings, and apparently the military barracks were made up only of wooden structures mounted on dry-stone foundations. The path identified by the drainage ditch points towards the two side gates, so this excavation also contributed to a better understanding of the internal structure of the fortress.

The leader of the later excavations, after the Romanian archaeological inspectorate granted the right to excavate in Romania on the basis of the documents submitted, was already me. Explorations

⁶ Marcu 2016, 4-10; Marcu – Cupcea 2021, 75-79, Fig. 124.

⁷ Visy 2014, 65-68; Visy 2020b, 108-112.

⁸ Székler 1956, 31-40.

⁹ Macrea et alii, 1951, 285-311.

¹⁰ Gudea 1979, 149-273.

¹¹ Popa et alii., 2010, 101-128.

¹² Komp 2017, 249-258, Visy 2017, 229-248.

¹³ Marcu 2009, 140.

¹⁴ Visy 2017, 232-233.

started according to a 5-year research plan in 2019 and continued in 2021 after a forced hiatus due to the COVID pandemic. It is hoped that work will continue uninterruptedly in the future.

During the 2019 research, we cut through the eastern *vallum* of the *castellum* the four fortification lines assumed by R. Komp. The very first one (fort α) soon turned out to be a drainage ditch dug to divert water from the hillside from the *castellum*. The discovery of the innermost system (fort δ) showed that it was the paved surface of the *via sagularis*, which traveled roughly parallel to the main wall. Only the beta and gamma line (forts β , γ) were a stone wall, and in this place one could really observe a renewal phase. The ditch of the early earth fort may be under this wall, but this has not been explored¹⁵.

The next excavation was conducted in the area of the two side gates of the *castellum* between 9 and 28 August 2021¹⁶ (Pl. 1). In these places, according to previous research, there were a pair of gate towers on both sides of the exit road¹⁷.

¹⁵ Visy 2020c, 101-117.

¹⁶ The excavation was carried out on the basis of the 20,000 RON research grant awarded by the Harghita County Council through the positive evaluation of the tender of the Molnár István Museum in Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr. The research was conducted by the Posta Béla Foundation. For the support and implementation of the research, I would like to express my thanks to these organizations and institutions. Before the start of the excavation, an agreement was reached with all the owners concerned to open the research area and then to reburial it after the excavation was complete. The excavated stone material was removed by a local farmer. Archaeology students from Hungarian universities: Ákos Megyesi, Dominika Szabó, Petra Králik Dóra, Zénó Lajos, and Katalin Sidó, a Romanian archaeologist participated in the research. The excavation was visited by Szilámér Pánczél, head of the excavation of the Roman castellum in Călugăreni/Mikháza, István Vári, archaeologist of the Molnár István Múzeum at Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, and Dr. Alexandru Popa, archaeologist of the Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni in Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy. The artefacts and documentation will be owned by the Molnár István Museum in Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr.

¹⁷ Macrea et al. 1951, 304-306; Gudea 1979, 163-165.

The 30 m long and 2 m wide G-H research trench stretched through the western tower of *porta principalis dextra* on the north side of the *castellum*, and the 30 m long and 2 m wide C-D research trench through the western tower of *porta principalis sinistra*. Both sections were based on the geophysical survey conducted in 2016, which, according to R. Komp's interpretation, suggests three periods in each location. The excavation of 1919 did not prove the existence of the outermost and innermost *vallum*. The purpose of this year's exploration was to research and control the two internal suspected periods (stone forts β and γ).

The direction of the G-H research trench was at right angles to the northern wall of the *castellum* and deviated 30° eastwards from the north. After the removal of the humus layer, the Roman layers appeared, and in the northern part of the section their absence appeared (Pl. 2). In the southern part of the section, the western gate tower was found for 6 m long, then after a stone-free lane about 1 m wide, the collapsed ruins of the tower and the wall for again 6 m. Further north, the yellow clay subsoil appeared, into which only small depressions were dug, with a few stone fragments in them and on the surface. The complete lack of artifacts and objects in the northern half of the research trench proves that at this distance from the wall of the *castellum* no longer has to be counted any fortification. There was no β fort here.

The length of the tower is 6 m, the width is 4 m¹⁸ (Pl. 3). Based on the previous excavation, in the extension of the section to the west, we revealed the western wall of the tower in its entire width, as well as the wall of the fortress connected to it from the west. The width of the outer wall of the tower is 1.25-1.30 m, that of the side wall is 1.2 m and that of the rear wall is 1 m, which are essentially the same as

¹⁸ Gudea 1979, 163; Fig. 17.2.

the previously measured values. The trampled surface of the tower proved to be 699,630 m. The mortar-bound ascending wall of the tower has been preserved at a height of 20-60 cm, and the depth of the stone foundation of its back wall, laid in clay, is 110 cm. Its starting level proved to be 698,294 m.

During further work, a 60 cm wide section of the *castellum* wall unfolded on the inner side of the north wall of the tower¹⁹ (Pl. 4-5). This was the first wall of the fort without gate towers, which was demolished during the construction of the towers. The north lane of the wall is under the outer wall of the tower. The top 20 cm thick stone layer was placed in a yellowish mortar, and from the dry foundation placed in clay a 20 cm thick layer could be unfurled without compromising the condition of the tower. Later, the tower protruding from the wall plane was built, thus the southern lane of the former wall became superfluous. The survey and the top view clearly show that the orientation of the tower differs by a few degrees from the orientation of the fort wall. A landslide shows a longitudinal fracture, separation, and a gap more than 10 cm wide has formed between the visible part of the former wall and the part under the tower wall. As a result of the landslide, both walls declined to the north.

On the western edge of the section, a wall observed already in the earlier excavation was found, which starts from the wall of the castellum and heads north. Various ideas have been developed for its purpose²⁰, but only a full exploration of the area can provide a basis for determining this. Its most probable function could be to prevent enemy to reach the gate sideways along the wall.

Inside the tower was found a regular rectangular pit with vertical walls (Pl. 6-7), the horizontal bottom of which was 85 cm deep from the observation level: 697,980 m. Its size is 125 x 185 cm. Its walls fit in a parallel line to the inner walls of the tower, so it was dug after the construction of the tower. Apart from one or two uncharacteristic pieces of pottery, there were no other artifacts in it. Its purpose could not have been determined. Based on the color and hardness of its loading, it may have been Roman, but it is not excluded that it was deepened during the earlier excavation, although there is no data on this in the excavation report.

It was found that the β wall²¹ did not exist, the band believed to be is the collapse of the *castellum* wall and the gate tower. The narrow stripe between them may have been formed by the excavation in 1950, which deepened and cleaned a stripe of about 90 cm on the outside of the tower. Beneath the surface of the stony crumble in front of the tower and 20 cm below and to the north of it brick crumbles lay at a depth of 30-50 cm. This layer continues further north, following the angle of tilt of the protective ditch. The *tegula* fragments come from the *tegula*-covered roof of the tower. Many fragments of *tegulae* and *lateres* were found among the large stone blocks of the wall. There were two *lateres* with shoe prints (Pl. 8). One is a military *caliga*, so the other, but because it has a pointed nose, it may have come from women's shoe. On the eastern edge of the research trench, a stone block with a ledge carved from sandstone was found, which, after being taken out, turned out to represent a Genius relief²². The relief could have been built secondarily into the wall of the tower.

¹⁹ This wall was opened in 1950 in both gate towers: Macrea 1951, e.g. IV, Gudea 1979, fig. 17.2, but it was not evaluated in either case.

²⁰ Macrea 1951, 305: built to prevent landslides; Gudea 1979, 164: zid avea rolul unui contrafort; 216, fig. 5.

²¹ Komp 2017, fig. 257 3.

²² The ceramic, metal, stone, and other artefacts found during the excavation will be evaluated by Katalin Sidó.

In the research section G-H, the protective ditch of the stone-walled fortress was excavated (Pl. 9). The two walls of the fossa close at an angle of 130° to each other, with a width of 650 cm. The distance of its axis from the tower is 4,4 m, where its depth is 697,290 m (Pl. 10-11). The dark filling under the ditch is the ditch of the former earthen camp, but only a small part of it could be explored during the excavation. From the east side of the fossa, a heavy rain washed out a carved stone with the last lines of an inscription visible.

The partial exploration of the porta *principalis dextra* came with several surprises. One is that the object indicated in red on the map of the β fortress assumed by R. Komp does not exist. The reason for this assumption was probably the widely collapsed wall mass. At the same time, the research section passing through the western gate tower showed that in the first phase there were no gate towers of the stone fort, since the lower stone rows of the demolished *castellum* wall were found inside the gate tower and under the tower wall (Pl. 12). In addition, it was observed that the gate tower was built at a slightly oblique angle from that of the wall. The gate towers were therefore built in a later time, by analogy, probably in the era of Caracalla. This phenomenon has been observed in several cases. In Intercisa, the excavation showed exactly this order and arrangement²³, but the demolished wall also appeared under the tower of *porta praetoria* in the *castellum* at Quadrata²⁴. It is true that there were some doubtful opinions, but the phenomenon, which has been proved indisputably, is clearly proved by the excavation in Inlaci/Énlaka. The ditch of the earthen fort appeared as a dark band in front of the tower and partly below it, but this could not be opened here either.

In 2021, the excavation in the *porta principalis sinistra*, which began in 2019, was continued in the C1-D1 research section with trenches drawn through the western tower of the gate. The section was later slightly expanded to the east: section X-Y (Pl. 13-14). During the excavation and cleaning, the northwest corner of the gate tower was found (Pl. 15). The ruined wall shows several cracks caused by a landslide. The southwestern corner of the tower is in a similar state, in a very dilapidated state. The calcareous-stony crumbling found in the western half of the section X-Y shows the line of the eastern wall of the original tower, where modern disturbances, presumably traces of earlier excavation, can be seen²⁵. At 60 cm of it another wall was found. This wall was about 1 m wide, connected by another 60 cm wide weak attachment wall and then by an east-west wall. At the eastern end of the X-Y section, on a surface of 2x2 meters, we clarified the connection between the later tower wall and the east-west wall. The structure of the later tower wall is different from the previous one: larger dark stones were placed on both sides, and smaller stones can be found inside the wall body in a strong lime mortar bandage (Pl. 16-17). The weak extension wall on its eastern side and the narrow wall starting from it to the east are probably closed the gate in the middle of the 3rd century. On the basis of the new observations the tower had two main periods. In the first one it was 5 m wide, and in the second one 7 m²⁶. The first period of the tower can be assigned to the beginning of the 3rd century, quite surely to time Caracalla's rule, the 2nd one some decades later, but before the building of the gate-closure wall. The extension wall on its eastern side and the narrow wall starting

²³ Visy 1977, 12; Visy 2003, 76; Visy 2021, 221-224.

²⁴ Gabler 1977, Abb. 2; Visy 2003, 20.

²⁵ Macrea et. (al) 304; Gudea 1979, 164; Fig. 1, where, however, it is mistakenly listed in the caption as *porta principalis dextra*.

²⁶ Gudea 1979, 179; Fig. 17.2.

from it to the east represents the third period in the middle of the 3rd century. In the area damaged by quarrying, it can only be assumed that the wall and the tower are in the same relation and temporality as on the north side, although during Macrea's excavation the former fortification wall was not found inside this tower.

In the three upper layers of the *fossa*, a large number of fragments of stone and bricks were found. It was not explored to the full depths due to lack of time.

The wall blocking the gate is nothing new at the Dacian fortresses. This phenomenon has already been observed in several places, and it is not the first time that this change has been detected in

Inlaceni/Énlaka. At all three other gates, this phenomenon was observed²⁷, and only a door opening was left in the closures for pedestrian traffic. In the case of the *porta principalis sinistra*, which was also discovered, presumably due to the strong disturbance, this could not be established earlier. The closing of the two side gates, and occasionally the *porta praetoria* and the *porta decumana*, was carried out for protection purposes in the forties of the 3rd century, when Germanic invasions were increasing²⁸ (Table 1). This phenomenon is also known in Pannonian limes, but it was only in the second half of the 4th century that the troops were forced to take this step²⁹.

castellum	Gate closures in the 3 rd century
Dacia Porolissensis	
Resculum (Bologa/Sebesvár)	P.praet., P.dec.
Ilisua/Alsóilosva	P.praet.
Dacia superior	
Inlaceni/Énlaka	P. princ. dextra and sinistra, P. praet., P. dec.
Dacia inferior	
Râșnov	P. dec, P. princ. dextra and sinistra
Bunbești	two gates excavated
Racari (at Jiu)	P. dec, P. princ. dextra and sinistra

Table 1

During the earlier excavation of the *porta principalis dextra*, a small, unfortunately indeterminate fragment of an inscription has already been found, and during the last year's excavation a fragment of the building inscription and a Genius relief have already been found. The most exciting find of the excavation was the fragment of the building inscription found in the stone debris of the north gate falling into the *fossa*³⁰ (Pl. 18a-b). Building and other inscriptions have been found in the

area of the gates before, too, which is explained by the fact that disused blocks with inscriptions were installed either in the gate towers built at the beginning of the 3rd century or in the walls of the gate closures a few decades later. From the closure of the *porta principalis sinistra* came a Hadrian's base and a fragment from the Severus era, two Caracalla inscriptions in the *porta praetoria* area and part of a base

²⁷ Gudea 1979, 179; Figs. 12.1-2; 17.2.

²⁸ Gudea 1997, *14.

²⁹ Visy 2000, p. 105.

³⁰ For a detailed description, see Visy 2022.

from the threshold of the gate erected for Philippus Arabs and his son³¹.

About the last third of the lines of the inscription remained. It was decorated with *tabula ansata*. Luckily enough, all important data can be read or completed: *[Imp(erator) • Caes(ar) • T(itus) • Ael(ius) •] Hadr[ianus • Anton]inus / [Aug(ustus) • Pius • p(ater) • p(atriciae) • p]ontif(ex) / [maxim(us) • trib(unicia) • po]t(estate) • XII / 5 [imp(erator) • II • co(n)s(ul) • II]I • mur(um) / [et • por(tas) • cast(elli) • co]h(ortis) • VIII • Raet(or)um / [c(ivium) • R(omanorum) • eq(uitatae) • tor(quatae) • fec(it)] • per • eand(em) co(ho)rte(m).*

The building inscription was made in the name of Antoninus Pius, and the action took place in AD 149, the year of the 12th renewal of his tribune power. The *cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata* was the garrison of the Inlaceni/Énlaka fort in the first half of the 2nd century³². The earthen camp was built by this troop, but according to the new inscription, he also built a fort in 149. Since this could hardly have been an earthen camp, it is necessary to think about the construction of the stone fort. According to this, contrary to the previous assumptions, the stone fortress was built not by the *cohors IIII Hispanorum*³³, which replaced her in the middle of the century, more likely after the Markomann wars, but by the *cohors VIII Raetorum* in 149. At the end of line 7, there may have been a strong abbreviation for activity of the troop: *per eand(em) co(ho)rte(m)*.

According to the earlier conception, the conversion of the limes forts into stone was generally carried out under Hadrian. However, on the basis of more accurate obser-

vations, building inscriptions and dating finds, it was clear that such a construction campaign carried out on central measures could hardly be expected, the reconstruction was largely carried out over a longer period of time according to local characteristics and conditions, and extended to the age of Antoninus Pius and later time. Examples of this are known from several European provinces³⁴, and several such cases are known from Dacia³⁵. The stone fort in Gherla was built almost simultaneously with the Inlaceni/Énlaka in 143³⁶, confirming the generalization of the construction of stone camps in the age of Antoninus Pius in Dacia. Macrea dated the construction of the stone fort in Inlaceni/Énlaka to the age of Caracalla³⁷, based on the inscription used secondarily in *porta praetoria*. However, this building inscription, made in 214, refers only to the reparation of the fort and to the construction of gate towers. Since in the case of the Intercisa *castellum* it was possible to justify the construction of the gate towers in the Severus period, the new find not only provides further evidence for this, but also shows that it is not an isolated Pannonian phenomenon³⁸. Gudea thought that the stone fort at Inlaceni/Énlaka had been built by the middle of the 2nd century, the time of Hadrian or Antoninus Pius, and assumed that this construction had already been carried out by the *cohors IIII Hispanorum*. The new inscription of the *cohors VIII Raetorum* not only specifies the exact time of construction, but also shows that the builder was this cohort. The transfer of the troop to Teregova and the arrival of the *cohors IIII Hispanorum* to Inlaceni/Énlaka should therefore be

³¹ Russu 1988, Nr. 263, Nr. 265, Nr. 267, Nr. 269.

³² Macrea 1960, 339-352; Gudea 1979, 170-171; Petolescu 2002, 119-120; Beneš 1978, 49-50.

³³ The earliest known inscriptions of the troop were erected in 212 in Inlaceni/Énlaka: AE 1967, 417; AE 1988, 970-971.

³⁴ Kellner 1971, 207-215, Gabler 1980, 644-645.

³⁵ Stone forts built in the era of Antoninus Pius: Gudea 1997, *33: Jupa; *38-39: Micia; *43-44: Largiana; *53-54: Ilișua; *61-62: Olteniș; *68-69: Feldioara; *96-97: Răcari; *100-101: Gilău; *102-103: Gherla 143 AD.

³⁶ AE 1906, 112; HD021920.

³⁷ Macrea 1957, 285-311.

³⁸ Visy 2000, 103-104; Visy 2021, 36-39.

postponed, presumably in the period after the Marcomannic War.

Under Hadrian and Antoninus Pius, four building inscriptions testify to the

conversion of forts in Dacia to stone, and in several cases the research assumes similar construction time (Table 2)³⁹.

castellum	stone fort's construction time
Dacia Porolissensis	
Largiana (Romanasi/Alsóegregy)	Hadrianus/Antoninus Pius
Ilisua/Alsóilosva	Hadrianus.
Orheiul Bistritei/Beszterce	Antoninus Pius
Dacia superior	
Ad Pannonios (Teregova)	middle of 2 nd c.?
Tibiscum (Jupa/Zsupa)	middle of 2 nd c.
Micia/Vecel	160-170
Inlaceni/Énlaka	149 – rep. Caracalla
Olteni/Oltzsem	Hadrianus?
Gilau/Gyalu	Antoninus Pius – reparature middle of 3 rd c.
Gherla/Szamosújvár	143
Dacia inferior	
<i>Cumidava (Rasnov/Barcarozsnyó) – outer fort</i>	<i>Hadrianus/Antoninus Pius?</i>
Feldioara/Földvár	middle of 2 nd c. – rep. beginning of 3 rd c.
Racari – at Zil	Hadrianus
Praetorium II (Racovita)	Hadrianus – rep. beginning of 3 rd c.
Praetorium I (Copaceni) – numerus	138
Arutela (Bivolari) - numerus	138
Campulung Muscel	Hadrianus?

Table 2

After 180, only a few stone fortifications could be built, and during Caracalla there were no longer new constructions, but the repair and modernization of the existing forts. This is mainly referred to by towers protruding from the wall plane with the width of the tower wall. This may seem like a small change, but it is already a consequence of the realization that during a possible siege of the forts it was from these towers easier to fire the enemy who had breached the walls. It was not possible to jump the outer walls of the towers further than this without com-

pletely transforming the existing *fossa* and placing it further away. Therefore, cases where the demolished fort walls can be observed inside the gate towers are evidence of the Caracalla-era reconstruction. In many cases this phenomenon can be observed in the revealed and published plans of the Dacian fortresses⁴⁰ (Table 3), which, of course, also confirms that the first stone phase of these forts was built in the middle of the 2nd century. On the basis of this observation,

³⁹ The table is based on Gudea 1997 compilation

⁴⁰ The table is based on Gudea 1997 compilation.

therefore, the construction of the stone forts of Resculum, Porolissum, and Micia

must be modified to the time of Hadrian or Antoninus Pius.

Earlier wall inside the tower
Dacia Porolissensis
Resculum (Bologa/Sebesvár)
Porolissum (Moigrad)
Dacia superior
Micia/Vecel
Inlăceni/Énlaka
Gilău/Gyalu
Dacia inferior
Praetorium II (Racovița)
Praetorium I (Copăceni) - numerus
Arutela (Bivolari) - numerus
Slăveni
Câmpulung Muscel

Table 3

Bibliografie / Bibliography

Beneš J. 1978, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praha

Gabler D. 1977, Untersuchungen am oberpannonischen Donaulimes, *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Köln-Bonn: 297-312.

Gabler D. 1980, *The Structure of the Pannonian Frontier on the Danube and its Development in the Antonine Period - Some Problems*. *BAR Int. Ser.* 71: 637-654.

Gudea N. 1979, Castrul roman de la Inlăceni (Încercare de monografie), *Acta Mus. Porolissensis* 3: 149-273.

Gudea N. 1977, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44. *1-*113.

Kellner H.-J. 1971, Exercitus Raeticus, *BVBI* 36: 207-215.

Komp R. 2017, Preliminary Field Report on a Geomagnetic Survey of a Roman Auxiliary Camp in the Community of Inlăceni/Énlaka, Romania, 17.10.-20.10.2016, *Ephemeris Napocensis* XXIV: 249-258.

Macrea M. et alii 1951, Despres rezultatele cercetarilor intreprinse de santierul arheologic Sft. Gheorge – Brețcu, 1950, *SCIV* II(1): 285-311.

Macrea M. 1957, Apărarea graniței de vest și nord-vest a Daciei pe timpul împăratului Caracalla, *SCIV* VIII(1-4): 285-311.

Macrea M. 1960, Garnizoanele Cohortei VIII Raetorum în Dacia. In: *Omagiul lui Constantin Daicoviciu*. București: 339-352.

Marcu F. 2009, *The internal planning of Roman Forts of Dacia*, Cluj-Napoca.

Marcu F. 2016, Frontierele Imperiului Roman în România, *Limes* 1: 4-10.

Marcu F., Cupcea G. 2021, *The Roman frontiers of Dacia*, Oxford.

Molnár I. 1977, Az énlaki unitárius műemlék-templom 1976. évi javítása, *Keresztény Magvető* 83: 31-39.

Müller F. 1859, Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien (1856-

1874, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 4: 164.

Nemeth E. 2005, *Die Armee im Südwesten des römischen Dakien* (Timișoara).

Pánczél Sz., Szabó M., Visy Zs. 2011, Dacia superior keleti határának régészeti kutatása. In: Visy Zs., Szabó M., Priskin A., Lóki R. (eds.): *A Danube limes program régészeti kutatása 2008-2011 között. Jelentés a Danube Limes UNESCO World Heritage Site pályázat keretében a PTE BTK Régészeti Tanszékének kutatócsoportja által végzett kutatásokról*. Pécs: 173-180.

Paulovics I. 1944, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett "dák"-ezüstkincsek kérdése*, Kolozsvár.

Petolescu C. 2002, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București.

Popa A., Cociș S., Klein Ch., Gaiu C., Man N. 2010, Geophysikalische Prospektionen in Ostsiebenbürgen. Ein Deutsch-Rumänisch-Moldavisches Forschungsprojekt an der Ostgrenze der Römischen Provinz Dacia, *Ephemeris Napocensis* XX: 101-128.

Russu I. I. (ed.) 1988, *Inscriptiones Daciae Romanae*, III-4, București.

Székely Z. 1956, Raport despre cercetările arheologice executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe între anii 1945–1955, Inlaceni, *Almanah* (Sepsiszentgyörgy): 31–40.

TIR L 34. 1968, *Tabula imperii Romani*, L-34, *Aquincum - Sarmizegetusa – Sirmium*, Budapest (S. Soproni).

Tóth E. 1986, Dacia római tartomány. In: *Erdély története I*, Budapest: 46-106.

Visy Zs. 1977, *Intercisa. Dunaújváros in the Roman Period*, Budapest.

Visy Zs. 2008, Dacia limese mint lehetséges világörökségi helyszín. In: Visy Zs. (ed.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról*, Énlaka – Pécs: 159-173.

Visy Zs. 2009a, The Mapping of the South Western Limes of Dacia. In: Hanson, W.S. (ed.), *The Army and Frontiers of Rome, Journal of Roman Archaeology, Supplementary series*, Portsmouth, Rhode Island: 115-126.

Visy Zs. 2009b, Römische Machtpolitik im Vorfeld der Provinzen Pannonia und Dacia, *Specimina nova* XIII: 219-229.

Visy Zs. 2009c, Régészeti kutatások Dacia superior keleti határán, *Molnár István Múzeum Kiadványai* 1: 107-115.

Visy Zs. 2009d, Archäologische Forschungen an der östlichen Grenze von Dacia Superior. In: Biró, Sz. (Hrsg.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*, Győr: 587-597.

Visy Zs. 2012, „Dacia ... diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta”. Alföldi András és a daciai kontinuitás, *Ant. Tan.* LVI: 233–255.

Visy Zs. 2014, Some notes on the Eastern corner of the province Dacia. S. Cociș (ed.), *Archäologische Beiträge - Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca: Mega: 65-68.

Visy Zs. 2017, Inlaceni/Énlaka During The Roman Period. *Ephemeris Napocensis* 27: 229-248.

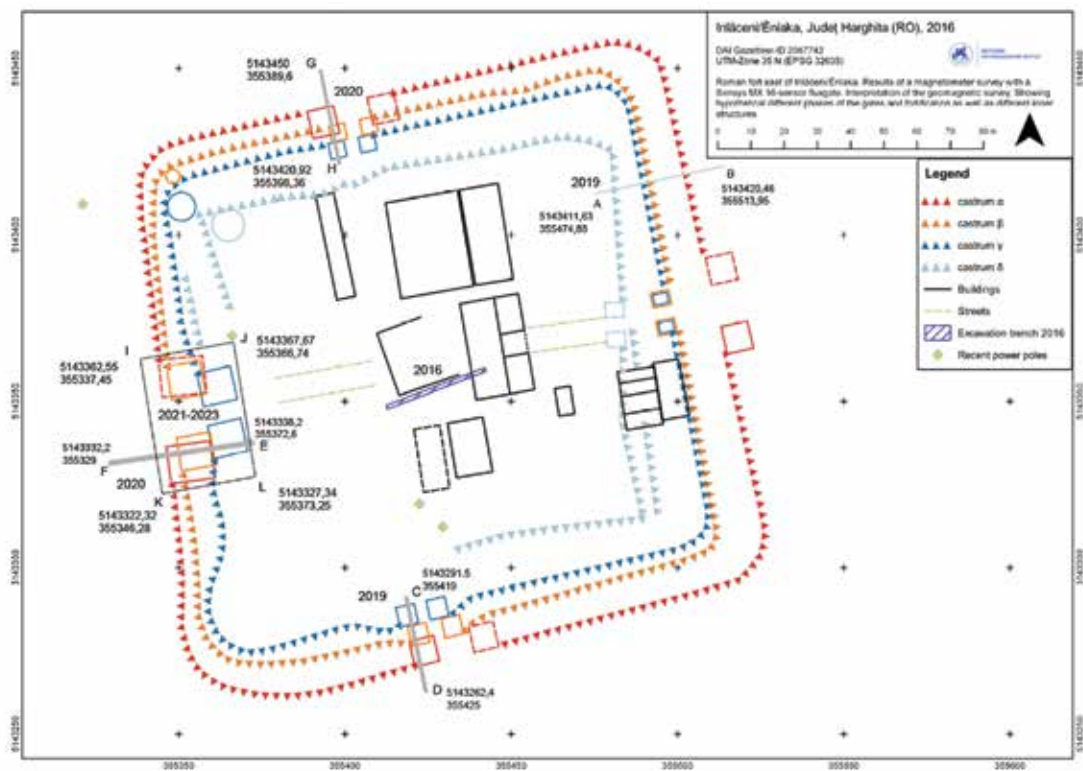
Visy Zs. 2020/3a, A dáko-román kontinuitás. Legenda vagy valóság?, *Ókor*: 95-98.

Visy Zs. 2020/3b, Dacia provincia határa, *Ókor*: 108-112.

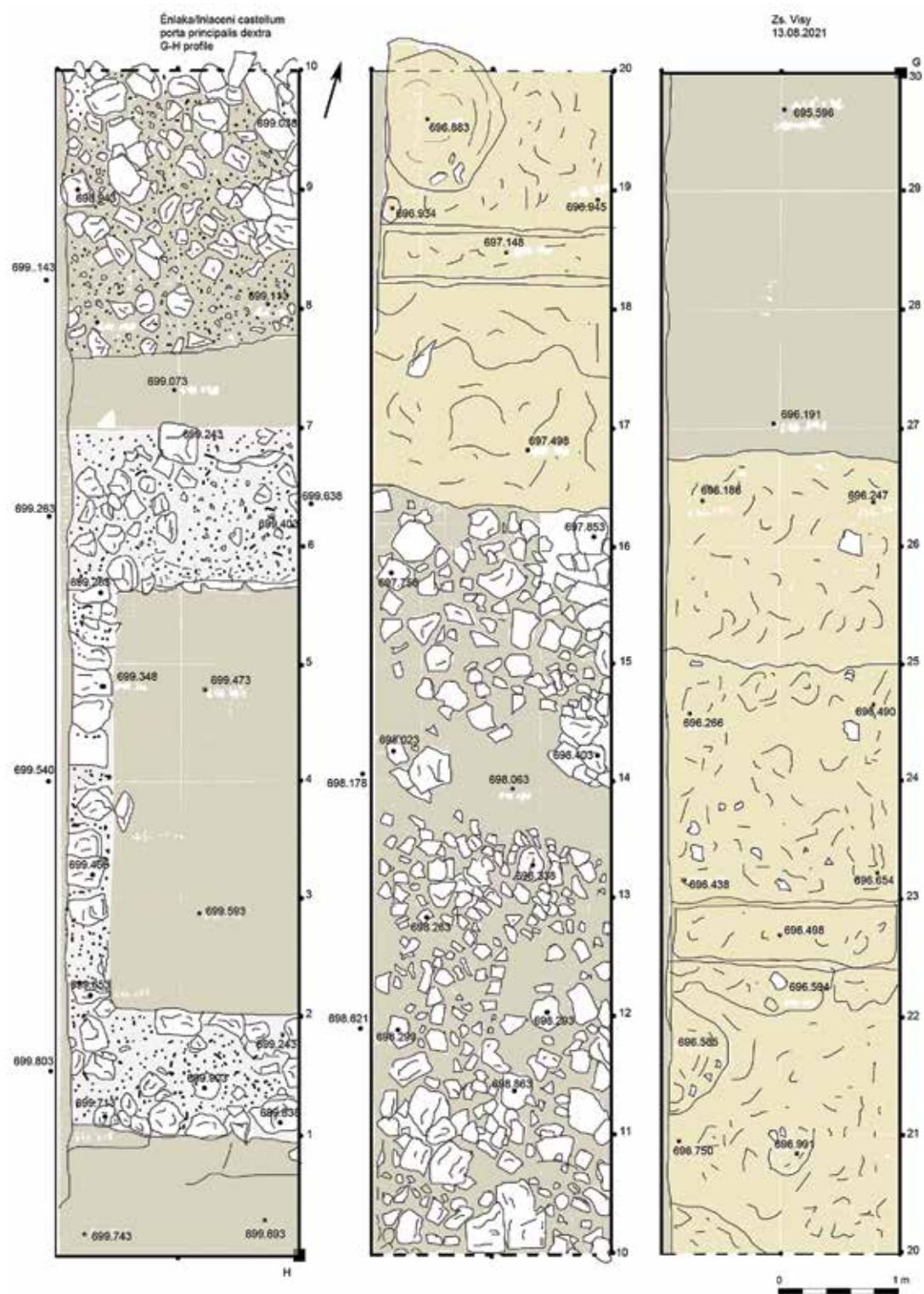
Visy Zs. 2020c, Preliminary Report about the Investigation in the Énlaka/Inlaceni castellum in 2019, *Angustia* 24: 101-117.

Visy Zs. 2021, Újabb kutatások Intercisa castellumban és az INT-5 őrtoronyban, *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 5: 24-49.

Visy Zs. 2022, A cohors VIII Raetorum újabb felirata Énlakáról, *Studia Epigraphica Pannonica*, s.a.

PI. 1 Five-year research plan of *castellum* in Inlaceni/Énlaka on the map of R. Komp.
PI. 1 Planul cercetărilor din ultimii cinci ani în castrul de la Inlaceni/Énlaka pe harta lui R. Komp.

Pl. 2 The G-H research section.
Pl. 2 Secțiunea arheologică G-H.

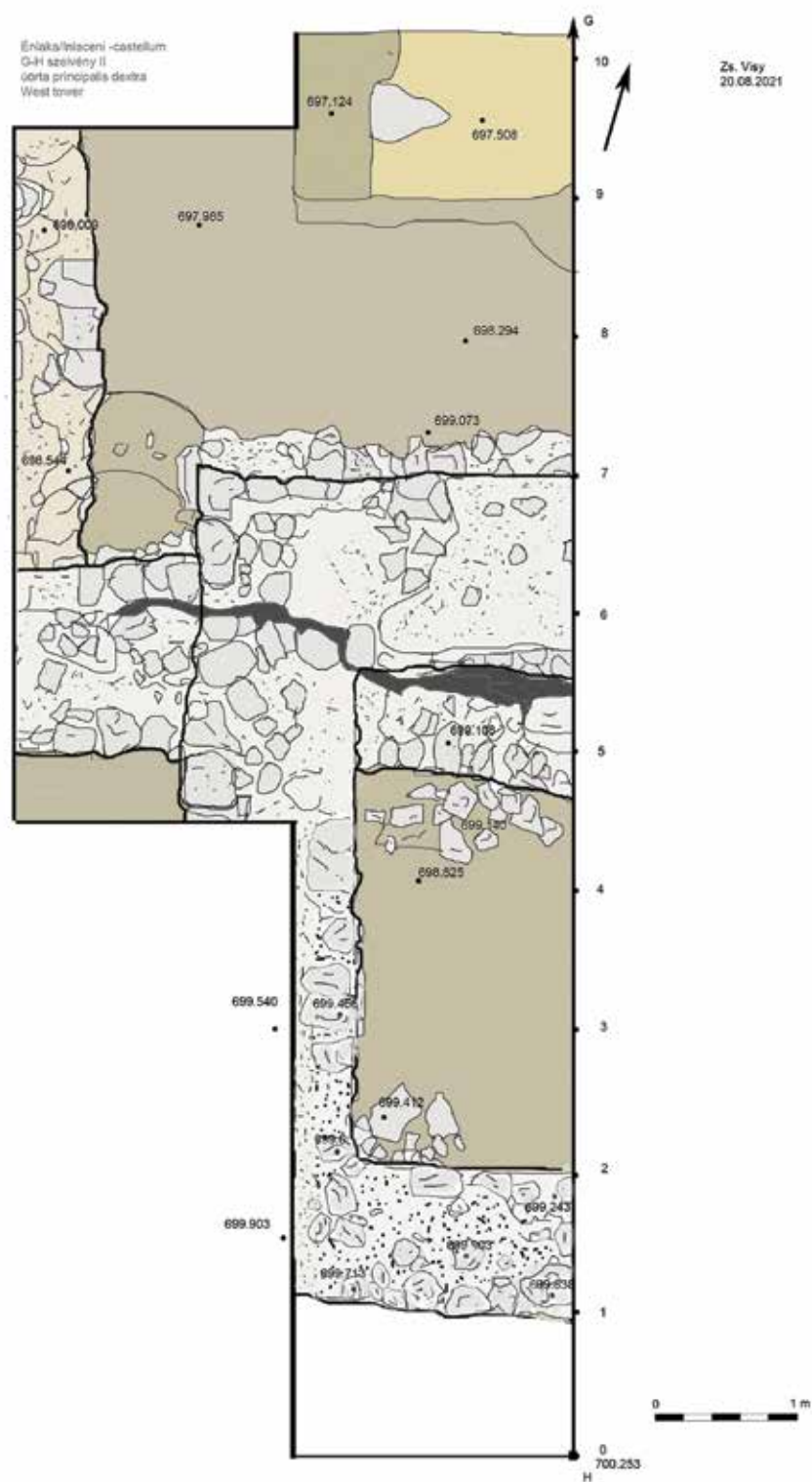

PI. 3 The profile of the south wall of the western gate tower and the pit 1.
PI. 3 Profilul de sud al zidului turnului de vest al porții și groapa 1.

Pl. 4 The western gate tower of the *porta principalis dextra* at the southern end of the G-H research section from the southeast.

Pl. 4 Turnul vestic al porții *principalis dextra* la capătul de sud al secțiunii G-H, văzut dinspre sud-est.

Pl. 5 The western gate tower of the *porta principalis dextra* and the additional wall starting from the wall of the *castellum* in the G-H research section.

Pl. 5 Turnul vestic al porții principale dextra și zidul adiacent ce pornește din fortificația castrului în secțiunea G-H.

Pl. 6 Pit 1 inside the western gate tower of the *porta principalis dextra*.
Pl. 6 Groapa 1 în turnul vestic al porții principale dextra.

Pl. 7 Pit 1 inside the western gate tower of the *porta principalis dextra*
from the southwest.
Pl. 7 Groapa 1 în turnul vestic al porții principale dextra dinspre sud-vest.

Pl. 8 The genius relief and shoe-printed tegula fragments in the fossa.
Pl. 8 Relieful cu geniu și fragmentele de tegula cu amprenta de încălțăminte descoperite în șanț.

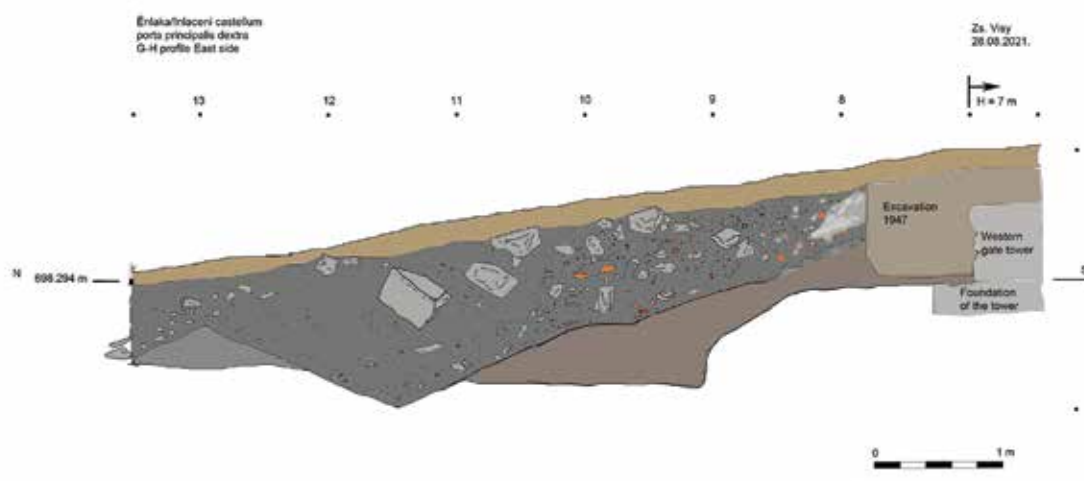

Pl. 9 The fossa of the castellum in section G-H during excavation from the north.
Pl. 9 Șanțul castrului în secțiunea G-H în timpul săpăturilor, văzut dinspre nord.

Pl. 10 *The fossa of the castellum in the eastern profile of the G-H section.*

Pl. 10 Șanțul castrului în profilul estic al secțiunii G-H.

Pl. 11 *The fossa of the castellum in section G-H.*

Pl. 11 Șanțul castrului în secțiunea G-H.

Pl. 12 The stone wall of the *castellum*, the western tower of the *porta principalis dextra* and the additional wall starting from the *castellum* in the G-H research section.

Pl. 12 Zidul castrului, turnul vestic al porții principale dextra și zidul de legătură în secțiunea G-H.

Pl. 13 Research section C1-D1 with X-Y section.

Pl. 13 Secțiunea arheologică C1-D1 și extensia X-Y.

Pl. 14 The C1-D1 research section, expanded with the X-Y section, with periods I and II of the western tower of the *porta principalis sinistra*, as well as gate closure. The drawing of the gate in the lower right corner is according to Macrea's exploration (Gudea 1979, 227. Pl. 1 [with incorrect caption]).
Pl. 14 Secțiunea C1-D1 și extensia X-Y, cu fazele I și II ale turnului vestic al porții principale sinistra, și închiderea porții. Desenul porții din colțul drept de jos este conform cercetării lui Macrea (Gudea 1979, 227. Pl. 1 [cu descriere greșită]).

Pl. 15 The northwest corner of the western tower of *porta principalis sinistra* and the strip of its western wall in the C1-D1 research section from the north.

Pl. 15 Colțul de nord-vest al turnului de vest al porții principale sinistra și fâșia zidului său de vest în secțiunea C1-D1 văzută dinspre nord.

Pl. 16 The eastern wall of the western tower of *porta principalis sinistra* in the second period with the wall connecting from the east and the start of the gate closure in section X-Y from the south.

Pl. 16 Zidul estic al turnului vestic al portii principalis sinistra în faza II, cu zidul de legătura dinspre est și începutul închiderii portii în secțiunea X-Y, văzută dinspre sud.

Pl. 17 The eastern wall of the western tower of *porta principalis sinistra* in period II with the wall connecting from the east and the opening of the gate closure in section X-Y, and the eastern, crumbling wall remnant of the gate tower in period I from the northeast.

Pl. 17 Zidul estic al turnului de vest al portii principalis sinistra în faza II cu zidul de legătură dinspre est și deschiderea porții în secțiunea X-Y; restul de zid estic, prăbușit, al turnului porții în faza I dinspre nord-est.

Pl. 18a-b Fragment of the building inscription in the *fossa* excavated in the G-H research section.

Pl. 18a-b Fragment al inscripției de construcție în șanțul castrului cercetat în secțiunea G-H.

Monumente sculpturale de epocă romană din Muzeul Haáz Rezső, Odorheiul Secuiesc, jud. Harghita

Roman sculptural monuments from the Haáz Rezső Museum, Odorheiul Secuiesc, Harghita County

Radu ZĂGREANU¹

NYARADI Zsolt²

Cuvinte cheie: statueta, leu funerar, inscripție, Silvanus, epocă romană

Keywords: statuette, funerary lion, inscription, Silvanus, Roman period

ABSTRACT

In the collection of the Haáz Rezső museum from Odorheiul Secuiesc / Székelyudvarhely there are some Roman sculptural monuments that we discuss in this article. The first monument is a fragmentary marble statuette depicting a goddess (Pl. I, Fig. 1 a-c), most likely the goddess Victoria, with an unknown provenance. The material from which it is carved is a very good quality marble. The statuette has been preserved fragmentarily, its arms, head and the lower part of the legs missing. Ichnographically, it could be related to the Nike of Antioch type, the statuette being without wings and holding a shield with an inscription or a imago clipeata above its head. The second monument is a fragmentary funerary lion (Pl. II, Fig. 1), which comes from the area of the Roman fort from Sânpaul / Homoródszentpál, (Mártiniş, Harghita county). It is preserved in two pieces: a fragment from the head's area and a fragment from the back of the animal being the first known funerary lion from the military forts located in the central-eastern part of the province of Dacia. The third monument is a fragment of an entablature (Pl. II, Fig. 2 a-c), possibly from a Roman era building, which was found reused during the Migrations period at Odorheiul Secuiesc. The upper part, which still has little of its frieze preserved, contains the edge of a concentric circular decoration, resembling a pulvinum, followed by a triangular decoration with some representation inside, possibly a ceramic vessel. The fourth monument is a fragment of a votive altar (Pl. II, Fig. 3), recently discovered in 2018, in Odorheiul Secuiesc, within an archaeological research, reused during the medieval period. The inscription reads: Silvano/ Dom(estico) M(arcus?)/ Gem[---]/ [---]. It is the first epigraphic mention of the cult of Silvanus in this part of Dacia.

În colecția muzeului Haáz Rezső din localitatea Odorheiul Secuiesc/Székelyudvarhely se află câteva monumente sculpturale de epocă romană pe care dorim să le prezentăm în cadrul acestui articol.

Primul monument este o statueta de marmură fragmentară, cu reprezentarea

unei zeițe, cel mai probabil zeița Victoria (Pl. I, Fig. 1a-c). Locul de proveniență al acesteia este unul controversat. Fișele de inventar ale muzeului menționează existența a două numere de inventar pentru această piesă: nr. 4608 în inventarul general și II/3095 în inventarul de specialitate (arheologie). La primul număr de inventar avem notat faptul că piesa a fost donată muzeului de către profesorul

¹ Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, Bistrița. Județul Bistrița-Năsăud, raduzagreanu@gmail.com.

² Muzeul Haáz Rezső, Odorheiul Secuiesc/ Székelyudvarhely, Județul Harghita, nyaradi_zsolt@yahoo.com.

Ferenczi István la data de 20.06.1962. Cel de al doilea număr de inventar atestă faptul că monumentul are loc de proveniență orașul Târgu Mureș, főtér (Piața Principală). În *Repertoriul arheologic al județului Mureș* nu se menționează nimic în legătură cu această descoperire³. Monumentul a mai fost publicat sumar în *Fasti Archaeologici*, nr.16 din anul 1964⁴, unde se precizează faptul că a fost descoperită întâmplător în anul 1961, în centrul orașului Târgu Mureș, la adâncimea de 2,50 – 3 m. Din păcate alte informații privind locul de descoperire al acesteia nu am mai identificat. Dimensiunile piesei sunt următoarele: h – 30 cm, L – 11 cm, l – 8 cm. Materialul din care este sculptată este o marmură de foarte bună calitate.

Statueta s-a păstrat fragmentară, îi lipsesc brațele, capul și partea inferioară a picioarelor. Trupul zvelt al zeiței, reprezentat extrem de reușit se profilează printre cutele de la *chiton*-ul simplu, de tip doric, redând admirabil formele voluptuoase ale acesteia. Se remarcă modelajul senzual ce redă carnația juvenilă și drapajul complex al personajului feminin. Feminitatea este sugerată suav prin faldurile *chiton*-ului ce converg paralele spre coapsele și abdomenul zeiței, acestea fiind extrem de delicat sugerate, încât creează senzația de goliciune. Materialitatea diafană a veșmântului este extrem de bine redată și în marmura inertă. Drapajul foarte fin reliefează musculatura coapselor feminine și a abdomenului. Ombilicul este sugerat superficial, iar cutele *chiton*-ului formează bucle paralele deasupra zonei genitale. Piciorul stâng este adus în față iar cel drept flexat puțin spre interior. Partea superioară a *chiton*ului este foarte bine sugerată, trecerea acestuia peste abdomen fiind marcată de marginea acestuia redată sub forma unei bande cu pliuri. Sâniile bombați ai zeiței sunt redați sugestiv sub pliurile

hainei, gulerul larg urcând pe umerii statuetei. Pe sânul drept marmura prezintă o serie de depuneri de oxizi de fier, probabil provenind de la condițiile locului de descoperire. Spatele statuii (Pl. I, Fig. 1b) are cutele și faldurile adânci, uneori acestea părând în special în partea din spate superioară a *chiton*-ului ceva mai profunde decât în realitate, cea ce creează senzația de liniaritate și schematism a acestei zone ale statuetei. În schimb, drapajul părții inferioare este redat natural prin incizii paralele ce curg organic și sugerează materialitatea veșmântului. Se observă și butucul de sprijin al postamentului statuetei. Curbele adânci și manufactura de bună calitate a statuetei se observă și mai bine când aceasta este privită din lateral (Pl. I, Fig. 1c).

Statueta de la Tg. Mureș este foarte probabil o Victoria - Nike, lipsită de aripi și care ținea deasupra capului un scut cu inscripție sau o *imago clipeata*⁵ (Pl. I, Fig. 4). Poza ei, destul de dinamică, se inspire într-adevăr dintr-un model de sec. IV a.Chr., cum ar fi Nike a lui Timotheos⁶, de la Epidaur sau o acroteră a templului Ateinei Alea din Tegeea⁷, datată între 350-330 a. Chr. Ea are însă torsul răsucit spre stânga și poziția membrelor superioare este mult mai agitată. Și drapajul este mai flamboiant. Există numeroase analogii de epocă romană, care arată cum a evoluat modelul, spre exemplu „Diana din Ostrov”, de fapt Victoria din Sarmizegetusa⁸. Alte analogii sugestive sunt în special cele de tipul Nike din Antiohia, acroteră datată în perioada lui Augustus⁹ sau o

³ Lazăr 2005, 255-260.

⁴ Ferenczi, Ferenczi 1964, 225, fig. 52.

⁵ Asemănător unei reprezentări de pe pilastrul de la Augusta Raurica (Augst, Elveția), azi în Muzeul Römermuseum Augst, nr. Inv. 2352 vezi CSIR Schweiz. III, 1992, 57-60, taf. 24-26.

⁶ Muzeul Național de Arheologie din Atena, nr. Inv. 155; Kaltsas 2002, 179, no. 161.

⁷ Muzeul de Arheologie din Tegea, nr. Inv. 59; Norman 1984, 179; Karapanagiotou 2017, 69.

⁸ D'Andria 1972, 341-342.

⁹ Muzeul de Arheologie din Afyonkarahisar, nr. Inv. 1894; LIMC VIII/1 s.v. Victoria, Vollkomer 248, nr. 120.

statuetă ce provine de la Roma¹⁰ datată între 180-210 d. Chr.

În Dacia cultul Victoriei este unul bine reprezentat prin inscripții, statuete de bronz sau reprezentări pe gemă¹¹, însă extrem de rar sub formă de statueta din piatră, existând un singur monument ce provine de la Potaissa¹². E posibil ca și statueta de marmură de la Târgu Mureș să provină dintr-un spațiu sacralizat special amenajat, însă nu putem exclude faptul ca aceasta să fi făcut parte dintr-un ansamblu sculptural ce includea divinități cu caracter războinic sau legate de cultul imperial. Piesa, deși aflată într-o stare fragmentară, este o realizare de excepție pentru Dacia romană, fiind probabil după cum bănuiau și frații Ferenczi¹³ un produs al unui atelier de sculptură important, posibil Apulum sau Sarmisegetuza.

Apariția ei în zona orașului Târgu Mureș poate fi pusă pe seama presupusei așezări de epocă romană din zonă¹⁴, ce a fost surprinsă în momentul în care s-au făcut cercetări la cetatea medievală, locul presupus de descoperire al acesteia nefiind foarte departe zona cetății. Datarea acesteia se poate face prezumtiv în perioada secolului al II-lea d. Chr.

Al doilea monument este un leu funerar fragmentar (Pl. II, Fig. 1), ce provine de pe teritoriul localității Sânpaul/Homoródszentpál, comuna Mărtiniș, jud. Harghita. Materialul din care este realizat este tuf vulcanic. Piesa este neinventariată. S-au păstrat două fragmente din aceasta: unul din zona capului și unul din partea din spate a animalului. Primul fragment are dimensiunile de 21 x 18 x 12 cm și păstrează capul animalului, deteriorat, din care se păstrează botul redat grosolan, ochii exoftalmici, sculptați adânc. De

asemenea, se mai disting câteva șuvițe din coama animalului și puțin din urechea stângă a acestuia. Partea inferioară a leului are dimensiunile păstrate de 44 x 41 x 18 cm, fiind ruptă în două bucăți ce se completează perfect. Acest fragment prezintă o plintă de susținere cu înălțimea de circa 5 cm. Se disting labele cu ghearele piciorului din spate, bine reprezentate, iar pe coapsa animalului apare coada șerpuită a acestuia. Degetele cu gheare sunt sculptate extrem de naiv, fără a se respecta proporțiile.

Despre locul de descoperire informațiile din jurnalul de săpătură păstrat în custodia muzeului Haáz Rezső, se menționează faptul că cel de al doilea fragment provine din săpăturile arheologice efectuate la castrul roman din Sânpaul de către frații Ferenczi,¹⁵ din anul 1958, iar capul animalului¹⁶ a fost identificat în pământul aruncat în poziție secundară de la o săpătură efectuată pentru amenajarea unei gospodării. Materialul identic, locul de descoperire comun, ne fac să credem că cele două fragmente fac parte din același monument. Sculptura este una modestă ce se încadrează în tiparele artei provinciale, fizionomia animalului fiind una extrem de pueril redată. Monumentul trebuie să fi fost coronamentul unei stele funerare de mari dimensiuni. Analogii sunt numeroase pe întreg teritoriul Daciei, astfel menționarea unor analogii este, în acest caz, superfluă. Este primul fragment de leu funerar cunoscut până acum din zona castrilor militare din zona central-estică a provinciei Dacia.

Cel de al treilea monument este un fragment al unui antablament (Pl. II, Fig.

¹⁵ Ferenczi, Ferenczi 1960, 401-406.

¹⁶ Se precizează faptul că acesta a fost găsit în anul 1955, în parte nordică a satului, pe pământul lui Fazekas István, într-unul dintre șanțurile făcute de proprietar pentru o amenajare a gospodăriei personale. Ulterior în acest punct G. Ferenczi și Ist. Ferenczi vor efectua un nou sondaj în anul 1958 când vor găsi cea de a doua bucată, partea inferioară a monumentului.

¹⁰ Palazzo Massimo, Roma, nr. Inv. XX; LIMC VIII 1 s.v. Victoria, Vollkomer 248, nr. 122.

¹¹ Bărbulescu 1984, 163-164.

¹² Bărbulescu 1977, 281, fig. 4.

¹³ Ferenczi, Ferenczi 1964, 226.

¹⁴ Bogdan 1967, 80.

2a-c), posibil de la o clădire, ce a fost găsit refolosit pe teritoriul orașului Odorheiul Secuiesc, în punctul Kadicsfalvi rét/Alsó-Lok. A fost descoperit în cadrul cercetărilor arheologice efectuate de muzeul local Haáz Rezső în anul 2008¹⁷, nr. Inv.: 2911. Materialul din care este sculptat este tuf vulcanic. Dimensiunile acestuia sunt de 32 x 22 x 25 cm. Partea superioară ce păstrează puțin din friza acestuia cuprindea marginea unui decor circular concentric, asemănător unui *pulvinium*, urmată de un decor triunghiular cu o reprezentare pe interior ce nu poate fi identificată în momentul de față, posibil un vas ceramic, dar care nu s-a mai păstrat decât parțial (Pl. II, Fig. 2b). Architrava din partea inferioară prezenta un listel simplu de 3 cm, decorat cu striuri paralele, urmată de două muluri simple ce încadrează o bandă cu decor cu perle și piruete de dimensiuni egale de 4 cm. Registrul respectiv cu acel decor mai puțin obișnuit pentru altare, are circa 9 cm înălțime. Arhitrava se continua cu încă un registru inferior, care din păcate nu s-a mai păstrat. Cel mai probabil este vorba de antablamentul unei construcții impunătoare, cu o arhitravă și friză decorate cu motive geometrice. Decorul frizei este asemănător cu cel al unui alt altar votiv având coronamentul cu un fronton triunghiular și *pulvini*, descoperit tot la Sânpaul¹⁸ (Pl. II, Fig. 2c).

Al patrulea monument este un fragment de altar votiv (Pl. II, Fig. 3), descoperit recent, în anul 2018, în localitatea Odorheiul Secuiesc, în cadrul unei cercetări arheologice preventive efectuate pe Str. Tompa László, la nr. 2¹⁹. Fragmentul a fost descoperit în secțiunea 6, Complexul 29, la adâncimea de 2,3 m, în poziție se-

cundară. Nr. inv.: 16467. Este un fragment de altar sculptat în calcar moale, având trei laturi netezite și prelucrate, partea de jos și de sus fiind rupte. Dimensiunile piesei sunt de 22,5 x 18 x 15 cm. Partea din spate este deteriorată puternic.

Text:

Silvano/

Dom(estico) (hedera) M(arcus?)/

Gem[---]/

[---]

Inscripția păstrează trei rânduri, frumos redată și liniată, distanța dintre ele fiind de 2 cm. Ligaturi: în r. 2: *DO*. Înălțime litere: r. 1– 5,5 cm, litera *V* – 2,5 cm; r. 2– 5,5 cm, litera *O* – 2 cm, *hedera* – 2 cm; r. 3– 5,5 cm. Chiar dacă scrierea este una de bună calitate, se observă totuși faptul că lapicidul a încercat să îngheșue literele în spațiul relativ redus al câmpului inscripției, iar la unele litere, după cum este cazul literei *M* din r. 2. lățimea diferă de la un cuvânt la altul. Această literă reprezintă abrevierea *praenomen*-ului. În r. 3 avem păstrate literele ce compun numele dedicantului, un *nomen* posibil latin din care se distinge *Gem(...)*. Socotind după spațiul redus rămas din câmpul inscripției ar putea fi unul scurt, fie *Geminus*, *Gemius*, *Gemnius*²⁰.

Starea fragmentară a monumentului nu permite comentarii detaliate. Avem de-a face cu prima mențiune epigrafică a cultului lui Silvanus în această parte a Daciei. Cultul zeului Silvanus este răspândit în special în zona panonică și apare cu epitetul *Domesticus* în *Dacia doar în zona nord-vestică a acesteia*²¹. Din datele de care dispunem la momentul actual, nu se pot avansa ipoteze concrete privind datarea exactă a acestui altar. Putem însă observa abrevierea *praenomen*-ului și apariția unui *nomen* mai puțin întâlnit în comparație cu obișnuitul Aurelius din

¹⁷ Körösfői, Nyárádi, Sófalvi 2010, 61, nr. 104.

¹⁸ Aflat acum la Muzeul Haáz Rezső-Odorheiul Secuiesc, nr. Inv. 4607; IDR III/4 247, 194.

¹⁹ Cercetarea respectivă a identificat în acel punct 62 de complexe arheologice, dintre care 17 de epocă romană. Materialele se află în curs de prelucrare și urmează a fi publicate.

²⁰ Solin, Salomies 1994, 87.

²¹ Deac 2018, 150.

secolul al III-lea, ceea ce ne îndreptățește să propunem o datare mai degrabă în primul secol al stăpânirii romane în Dacia.

Cele câteva monumente sculpturale analizate mai sus îmbogățesc repertoriul sculptural al acestei zone ale Daciei romane, unul cu descoperiri nu foarte numeroase. De la piese de excepție cum este

statueta zeiței Victoria, un produs cel mai probabil al unui atelier important al Daciei romane, la fragmentele ce atestă existența unor ateliere locale ce funcționau în zona castrelor de pe limes-ul estic (Sânpaul, Odorheiu Secuiesc), se pot surprinde astfel momente de viață romană „intensă”, și în acest areal geografic al Daciei.

Bibliografie / Bibliography

Bărbulescu M. 1977. Personificările în religia romană din Dacia, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XX, 1977: 269-288.

Bogdan Al. 1967. Date noi privind ansamblul cetății din Țirgu Mureș, *Studii și materiale Țirgu Mureș* 2, 1967: 79–91.

CSIR Schweiz III 1992. C. Bossert-Radtke, *Corpus signorum imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt. Schweiz*, 3. Die figürlichen Rundskulpturen und Reliefs aus Augst und Kaiser-augst, *Forschungen in Augst* 16, Augst.

D’Andria F. 1972. Un applique di Bronzo dorato da Milano, *Archeologia Classica*, 24 (2), 1972: 334-345.

Deac D. 2018. Materialitatea religioasă la Porolissum. Studiu de caz: cultul lui Silvanus, în *100 de ani de cercetări arheologice în Sălaj (1918-2018)*, Cluj-Napoca, 2018: 147-160.

Ferenczi G., Ferenczi Ist. 1960. Săpăturile de salvare din 1957-1958 de la Sânpaul, *Materiale și Cercetări Arheologice*, VII, 1960: 401-406.

G. Ferenczi, Ist. Ferenczi 1964. Statueta di Nike di tradizione greca, *Fasti Archaeologici*, 16, (3174), 1964: Fig 52.

Karapanagiotou A. 2017. *Archaeological Museum of Tegea – Guide*, Adam Atena: Hellenic Reproduction Saic, 2017.

Kaltas N. 2002. *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens – Catalogue*, Atena: Getty Publications, 2002.

Körösfői Zs., Nyárádi Zs., Sófalvi A. 2010. *Bronzkori Népek és Vizigótok Székelyudvarhely Határában*, Székelyudvarhely: Nemzeti Kulturális Alap, 2010.

IDR III/4. Inscriptiile Daciei Romane. volumul III: Dacia Superior 4, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988.

Lazăr V. 1995. *Repertoriul Arheologic al Județului Mureș*, Țirgu Mureș: Casa de Editură Mures, 1995.

LIMC VIII/1 s.v. Victoria. R. Vollkomer, *Victoria, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae: Thespiades - Zodiacus*, Volume VIII/1, Zürich und Düsseldorf: Artemis Verlag, 1997: 237-269.

Norman J. 1984. The temple of Athena Alea at Tegea, *American Journal of Archaeology*, 88, 1984: 169-194.

Solin H., Salomies O. 1994. *Repertorium nomen gentium et cognominum Latinorum*, Hildesheim: Georg Olms Verlag AG, 1994.

Fig. 1a

Fig. 1b

Fig. 1c

Fig. 2

Pl. I.

Fig. 1

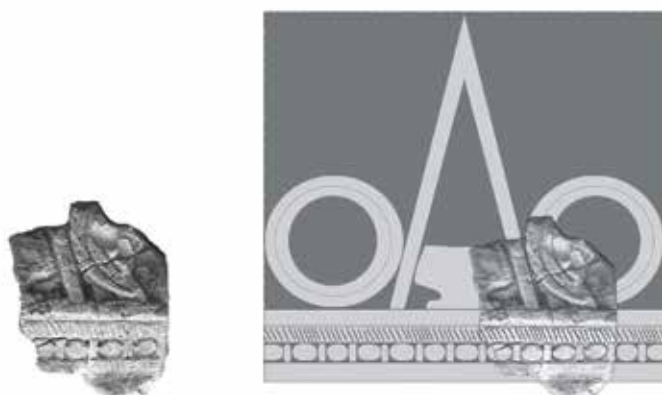

Fig. 2a

Fig. 2b

Fig. 2c

Fig. 3

Din nou despre pieptenii din cadrul culturii Sântana de Mureș – Černjachov. O descoperire din aşezarea Olteni-Cariera de nisip A, Bodoc, jud. Covasna

Again about the Sântana de Mureș – Chernyakhov combs. A discovery made in the settlement from Olteni-Cariera de nisip A, Bodoc, Covasna County

Sergiu MUSTEAȚĂ¹

Alexandru POPA²

Dan BUZEA³

Cuvinte cheie: Epoca Migrațiilor timpurii, România, Transilvania, aşezare, pieptene
Keywords: Early Migration Period, Romania, Transylvania, settlement, comb

ABSTRACT

The article analyses a comb discovered in the archaeological site Olteni-Cariera de nisip A, Bodoc commune, Covasna County, Romania, which is a representative cultural good for the Sântana de Mureș - Chernyakhov Culture. The paper debates briefly the issue related to the raw material - antler or bone. At the same time, some analogies, typological and chronological frameworks are discussed too. Thus, the comb from Olteni falls into the type of pieces made of three rows of antler or bone, with the bell-shaped handle with turned heads that mimics an animal's head. From a chronological point of view, such objects circulated in the late phase of the Sântana de Mureș - Chernyakhov Culture, from the second half of the 4th c. and 5th c. The article ends with some conclusions, including the need for closer collaboration between archaeologists and archaeozoologists, which would facilitate better analysis and right assessment of osteological findings.

Introducere

Cu ocazia săpăturilor preventive din situl arheologic Olteni-Cariera de nisip A⁴, (Fig. 1), în campania din anul 2004 au fost descoperite fragmente ale unui pieptene specific Epocii Migrațiilor. Resturile puternic fragmentate ale piesei se păstrează în

colecțiile Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe (MNCR)⁵ (Fig. 3).

Condițiile descoperirii⁶

Piesa a fost descoperită în cadrul Complexului nr. 7⁷, mai precis în Groapa nr.

¹ Universitatea Valahia din Târgoviște, sergiu_musteata@yahoo.com.

² Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe, alex.popa@mncr.ro.

³ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe, buzealuci@yahoo.com.

⁴ Sat Olteni, comuna Bodoc, județul Covasna, cod RAN 63919.03.

⁵ Nr. inv. MNCR 11835.

⁶ Săpăturile preventive au fost realizate de V. Kavruk și D. Buzea, fișa analitică de evidență nr. 11835 a fost întocmită de Radu Zăgreanu.

⁷ Acesta a fost notat în jurnalul de săpătură drept Cmp. 7 sau Cx. 7.

10⁸ (Fig. 2). Aceasta s-a conturat la adâncimea de 0,4 - 0,6 m de la suprafața modernă de călcare. Umplutura ei neuniformă era alcătuită pe alocuri din pământ negru tasat, pământ brun afânat, precum și resturi de cenușă albicioasă și lut galben-verzui nears. Pe acest nivel superior din cadrul complexului nr. 7 s-au observat resturi de chirpic, lut ars, oase de animale, obiecte din piatră, precum și fragmente ceramice, lucrate manual și la roată.

Groapa nr. 10, s-a observat inițial drept o pată neagră de pământ de formă alungită, orientată cu laturile lungi pe direcția SE-NV. Dimensiunile măsurate erau de circa 2 m lungime și 1,3 m lățime, având pereții oblici. Umplutura gropii era foarte tasată, respectiv - greu de excavat, și conținea numeroase fragmente ceramice, aparținând Epocii Migrațiilor. Fundul gropii a fost atins aproximativ la adâncimea de 30 cm și avea formă rotunjită. În partea de vest, la adâncimea de circa 20-30 cm, apărea un strat de pământ negru, cu lățimea de circa 10 cm și amestecat în partea superioară cu pământ galben nisipos, foarte tasat. Anume în partea superioară a acestei structuri au apărut fragmentele pieptenului ce face obiectul acestui studiu de caz.

Materia primă

Pieptenele a fost înregistrat în cartea de inventar ca fiind confecționat din corn de cerb, așa după cum tradițional se califică astfel de piese din Epoca Migrațiilor. Greutatea, porozitatea și calitatea suprafețelor piesei ne-au dat însă senzația că ele ar fi fost confecționate dintr-un alt material decât cornul de cerb. Choyke consideră că, la fel ca și alte artefacte arheologice, artefactele din materii osoase și coarne

au „*agende ascunse*”, iar pentru cercetarea lor avem nevoie de o abordare multidisciplinară, care ne-ar oferi posibilitatea de a cunoaște mai bine trăsăturile materiei prime și tehnicile de confecționare a pieselor⁹. Astfel, analiza artefactelor din materie dură osoasă trebuie să fie făcută într-un parteneriat strâns cu specialiștii arheozoologi, întrucât pot exista deseori confuzii cu privire la materia primă din care au fost confecționate aceste obiecte. În experimentele sale, Barbier demonstrează că pieptenii, considerați de regulă, ca fiind fabricați din coarne de cerb, ar fi putut fi confecționați și din oase de bovine¹⁰. Totodată, confuzia în determinarea provenienței osului, poate apărea și atunci când se discută specia de cerb din ale căror coarne ar fi fost confecționați pieptenii¹¹.

Pentru o determinare mai precisă, respectiv pentru eliminare dubiilor cu privire la materia primă folosită, am apelat la expertiza colegei Imola Kelemen de la *Muzeul Secuiesc al Ciucului* și, respectiv, a colegului Mike Buckley de la *Manchester Interdisciplinary Biocentre* (GB)¹². Nevoia apelării la expertiza acestora, a fost dictată de faptul că în ultimii ani Buckley a folosit cu succes analizele speciale ale colagenului în identificarea speciilor de animale¹³. Pe baza mostrelor trimise din pieptenul de la Olteni, s-a putut afirma că artefactul a fost executat din rămășițe de cerb¹⁴. Acest rezultat, nu este suficient pentru a da un răspuns explicit la întrebarea noas-

⁹ Choyke 2013.

¹⁰ Barbier 2016.

¹¹ Vezi discuția despre asemănările dintre scheletele căprioarelor și cerbului care provoacă probleme de identificare, pe baza rămășițelor din așezare romană de la Monkton, Kent (Ashby 2013; Benderey 2003).

¹² Mulțumim colegilor și pe această cale pentru ajutorul acordat în evaluarea originii pieptenului de la Olteni.

¹³ Buckley et alii 2009; Buckley, Whitcher Kansa 2011; Buckley et alii 2010.

¹⁴ Comunicarea a fost primită prin intermediul Imolei Kelemen.

⁸ Este de menționat faptul că în Cmp. 7 au fost identificate în total 12 gropi de diferite forme și dimensiuni, numerotate de la est la vest, unele fiind atribuite locuirii din perioada finală a epocii bronzului (Cultura Noua), Epocii Fierului (sec. V-IV a. Chr) și majoritatea – Epocii Migrațiilor.

tră despre tipul exact al materiei dure folosite pentru confecționare pieptenului (os sau corn?). Asta pentru că familia Cervidelor este una foarte diversă, în natură există peste 40 de specii de cerb, fiecare având trăsături caracteristice în ceea ce privește calitățile coarnelor. Dintre care cele mai răspândite specii în Europa sunt: căprioara (*Capreolus capreolus*), cerbul (*Cervus elaphus*), cerbul lopătar (*Dama dama*), elanul european (*Alces alces*) și renul (*Rangifer tarandus*). Totuși, cel mai cunoscut din antichitate și până în prezent este cerbul (*Cervus elaphus*) care a devenit un fel de simbol al multor culturi europene. De notat este faptul că doar masculii din specia *Cervus elaphus* au coarne cu ramificații mai complexe decât ale altor specii, iar dimensiunile coarnelor sunt un indicator al vârstei cerbului. Coarnele devin masive pe măsură ce masculul ajunge la maturitate și odată cu vârsta, dimensiunea lor scade, iar brațele devin mai groase. Cerbul își lasă anual coarnele, undeva la finele iernii – începutul primăverii¹⁵.

Descoperirea unei cantități impresionante de artefacte, semifabricate, resturi de producție și alte fragmente din corn de cerb în unele așezări ale Epocii Migrațiilor sugerează existența meșteșugarilor specializați în confecționarea obiectelor la scară largă. Materia primă necesară practicării acestui meșteșug ar fi putut proveni atât din vânatoare, cât și din culeșul coarnelor de pe suprafețele populate de această specie.

Prezența numerică a pieptenilor în mormintele și așezările Epocii Migrațiilor ne indică, pe de o parte, rolul important al pieptenilor în viața de zi cu zi și, respectiv - ilustrează atitudinea oamenilor față de igiena părului. Pe de altă parte, datorită numărului impozant de descoperiri, pieptenii au devenit una dintre categoriile de artefacte determinante pentru Epoca Mi-

grațiilor, în special pentru cultura Sântana de Mureș – Černjachov¹⁶. Datorită descoperirii pieptenului prezentat aici, complexul gropii în care acesta a fost descoperit, au fost atribuite epocii migrațiilor¹⁷.

Particularitățile piesei

Din punct de vedere tipologic, fragmentele descoperite (Fig. 4) reprezintă resturile unui pieptene confecționat din trei rânduri de plăcuțe. Părțile laterale ale piesei, executate dintr-o singură bucată, au fiecare o grosime de 2 mm, sunt foarte bine șlefuite și decorate cu două rânduri de cercuri incizate de-a lungul marginii. Mânerul pieptenului are forma unui clopot cu capetele laterale întoarse spre exterior. În partea de mijloc piesa atinge lățimea de 6,5 cm și lungimea de 5,8 cm. Din păcate ambele capete au fost deteriorate, ceea ce nu ne permite să stabilim nici lungimea totală a piesei și nici forma capetelor acestora. Grosimea piesei, însumând toate cele trei rânduri de plăcuțe, atinge în partea superioară de circa 1,3 cm. În partea inferioară, în zona unde încep dinții pieptenului, grosimea piesei scade la circa 0,9 cm. Constatăm că partea superioară a mânerului este mai groasă pentru a putea fi mai ușor stăpânită la folosire, iar partea lucrătoare, cea a dinților - era mai subțire. Lipsa dinților la exemplarul discutat de noi, ne face să presupunem că partea de jos, fiind subțire și mult mai fragilă, se defecta cel mai repede.

Plăcuțele pentru mâner erau ajustate cu ajutorul unui șablon, care permitea marcarea dimensiunilor și forma lor, așa cum putem observa în cazul materialelor descoperite în atelierele din așezarea Bârlad-Valea Seacă, județul Bârlad, România. La fel erau ajustate și plăcuțele rectangulare destinate pentru dinții pieptenilor,

¹⁵ Beglane 2010, 146-147; Geist 1998, 170; Goss 1983, 122-123; MacGregor 1985, 175.

¹⁶ Musteață 2016; 2017; Musteață, Popa 2009; 2010; Nikitina 1969; Thomas 1960.

¹⁷ Buzea 2006.

deoarece acestea trebuiau să coincidă ca mărime și grosime¹⁸.

Între plăcile laterale erau încastrate alte plăcuțe rectangulare, în care în partea lor de jos se tăiau dinții pieptenului. Plăcuța semicirculară din partea de sus avea menirea de a fortifica mânerul. Partea superioară a plăcuței semicirculare, fixate între fațetele mânerului, are grosimea în partea de sus de 0,9 cm, iar în partea inferioară de 0,6 cm. În profil aceasta amintește forma unui trapez cu dimensiunile de 1,7 x 3,7 cm. În partea centrală se observă un orificiu sub formă de pâlnie, cu diametrul maxim de 0,3 cm și cel minim de 0,15 cm.

S-au păstrat doar patru fragmente ale plăcuțelor, din care erau confecționați dinții pieptenului, două mai mari și două mai mici. Suprafețele acestora erau foarte bine șlefuite. Grosimea celor mai mari este, în partea sus este de 0,5 cm, iar în partea de jos de 0,3 cm, lățimea lor este de 2,0 cm, iar lungimea maximă păstrată este de 3,7 cm. Dinții din partea inferioară a plăcuțelor nu s-au păstrat. Cu toate acestea, pe baza urmelor păstrate ale dinților, putem observa că aceștia aveau o grosime de 0,1 cm, fiind dispuși unul de altul la aceeași distanță. Pe baza analogiilor cunoscute, putem estima faptul că și capătul dinților, respectiv al plăcuțelor, s-a subțiat până la grosimea de 0,1 cm. Marginea de sus a uneia dintre plăcuțele de dimensiuni mai mari mai păstrează o urma de la fierăstrăul (lățimea de 0,1 cm) folosit la confecționarea pieptenului. Aceiași plăcuță cu urme de dinți are și un orificiu cu diametrul de 0,3 cm, în care s-au păstrat resturile unui nit. A doua plăcuță de dimensiuni mari poartă urmele unui orificiu cu diametrul de 0,4 cm. Celelalte două plăcuțe, mai mici, au lungimea de 2,0 și 1,8 cm. Grosimea lor atinge în partea de sus 0,5-0,6 cm, respectiv în partea de jos de 0,4 cm.

Rândurile de plăcuțe din structura pieptenului erau prinse între ele cu nituri. Perforarea era una din cele mai complicate proceduri la confecționarea pieptenilor, deoarece trebuiau străpunse toate trei rânduri de plăcuțe, găurile trebuiau să capete forme și dimensiuni exacte, astfel încât nitul să se plieze cât mai precis și să asigure o prindere cât mai eficientă a tuturor părților componente. MacGregor presupune că pentru perforare era folosit un sfredel special¹⁹. Palade, la rândul lui, considera că pentru găurirea plăcuțelor de piepten meșterii foloseau un cui înfierbântat²⁰. Indiferent de metoda de perforare, pentru a asigura exactitatea spargerii celor trei rânduri de plăcuțe, era necesară fixarea acestora, eventual într-o menghină sau într-un stativ special.

Numărul niturilor folosite la confecționarea unui piepten, variază în dependență de dimensiunile pieptenului la fel ca și de numărul plăcuțelor din care este alcătuit. De cele mai dese ori, unei plăcuțe rectangulare îi revine cel puțin un nit. Găurile pentru nituri au diametrul de 0,3-0,4 cm, iar niturile atingeau grosimea de 0,2-0,3 cm. Pieptenele de la Olteni păstrează urmele de la doar două nituri. Acestea au fost confecționate dintr-o tijă de fier, de la care pe suprafețele plăcuțelor pieptenului se mai observă urme de oxidare. La fixarea definitivă a părților structurale ale pieptenului, capetele niturilor au fost aplatizate prin ciocănire. Majoritatea pieptenilor de acest tip au fost asamblați cu nituri de bronz - material mai moale și mai ușor de modelat în procesul de fixare a plăcuțelor de corn. Cu toate acestea cunoaștem și numeroase exemplare de piepteni cu nituri de fier²¹.

Orificiile pentru nituri la exteriorul plăcilor pieptenului de la Olteni aveau dimensiuni diferite. Pe una din fețe, orificiul era

¹⁸ Astfel de instrumente au fost descoperite în atelierele nr. 3, 5, 7, 10, 11 (Palade 1969, 239, fig. 3/5, 4/2; 1981, fig. 10/5, 17, 28/1).

¹⁹ MacGregor 1985, 59-60.

²⁰ Palade 1966, 274.

²¹ Musteață 2016; Musteață, Popa 2010.

mai mare decât pe cealaltă, astfel încât în secțiune orificiile pentru nituri au formă de pâlnie. Putem presupune că aceasta se datorează folosirii unui perforator cu vârful conic. Observațiile noastre asupra pieptei de la Olteni arată că toate plăcuțele, atât cele laterale, cât și cele pentru dinți, sunt fisurate pornind din zona orificiilor spre capetele lor. În această situație, putem presupune că fisurile ar fi fost provocate la momentul fixării niturilor, când ciocănirea capetelor niturilor ar fi putut provoca deteriorarea plăcuțelor de corn. Cu toate acestea, nu excludem nici posibilitatea ca deteriorarea pieptenului în zonele din jurul perforațiilor pentru nituri să fi intervenit deja în timpul folosirii pieptenilor.

Decorul fragmentelor de piepten de la Olteni a fost realizat pe ambele părți ale plăcilor de mâner. De-a lungul marginii plăcilor exterioare au fost amplasate două șiruri de cercuri concentrice cu diametrul de circa 0,2 cm. Acest tip de decor este destul de des atestat în arealul de răspândire a pieptenilor din epoca migrațiilor și, cel mai probabil, era realizat cu ajutorul unei unelte asemănătoare compasului. În sprijinul acestei afirmații menționăm faptul că în partea centrală a cercului este un punct ce indică poziția de fixare a brațului central al compasului, iar cu ajutorul celui-lalt s-a incizat cercul, ce are în toate cazurile raza de 0,1 cm. În literatura de specialitate, această tehnică de decor este cunoscută sub termenul „*Zirkelstichel*”²².

La finalul procesului de confecționare, pieptenii din corn sau os de cerb erau șlefuiți și lustruiți. Datorită calităților mai ales a cornului de cerb, după șlefuire și lustruire piesele obțineau o suprafață netedă și lucioasă²³. Examinând cu atenție suprafețele piesei de la Olteni, putem observa faptul că după asamblare și decorare,

pieptenele a fost șlefuit pe ambele părți, pentru a se înlătura diferențele de dimensiuni la marginile plăcuțelor, urmând apoi netezirea uniformă a suprafeței și, într-un final, realizarea unui luciu specific pe ambele fețe ale pieptenului.

Analogii, tipologie, cronologie

De la mijlocul sec. XX-lea și până astăzi au fost realizate mai multe lucrări privind clasificarea tipologică a pieptenilor din os și corn, caracteristice perioadei migrațiilor. Dintre lucrările de referință am putea aminti mai ales pe semnate de Thomas (1960) și Nikitina (1969). Pieptenele de la Olteni se încadrează în categoria pieptenilor compuși din trei rânduri de plăcute și mânerul semicircular. Această formă este caracteristică arealului de răspândire a culturii Sântana de Mureș – Černjachov. Pe baza capetelor sale bine pronunțate, pieptenele de la Olteni, apare drept versiune evoluată a tipului III, varianta 2 după Thomas și tipul III, varianta B2b după Nikitina²⁴. Din păcate deteriorarea ambelor capete ale piesei analizate în acest studiu nu ne permite să reconstituim integral forma și decorul piesei. În baza analogiilor cunoscute din literatura de specialitate, capetele întoarse sunt caracteristice așa numiților „piepteni zoomorfi”. După tipologia propusă de Šarygina, descoperirea de la Olteni s-ar putea încadra în tipul B, cu capetele în formă de cap de cal, răspândite în arealul Culturii Sântana de Mureș – Černjachov cu precădere în a doua jumătate a sec. IV.²⁵ Ambrosiani observa că, la modul general, pieptenii au o perioadă de funcționare foarte redusă, situație care îi face să fie un indicator

²² Așa-numitele „*Zirkelstichel*” sunt atestate într-un șir de așezări antice târzii (Tempel 1969, 37, Abb. 14-15).

²³ MacGregor 1985, 58.

²⁴ Nikitina consideră că tipul III este caracteristic sec. IV p. Chr., menționând faptul că anumite variante se întâlnesc până în sec. V, însă doar în regiunile Europei centrale și de vest. Thomas apreciază tipul III, varianta 2, drept formă târzie ce a circulat în sec. V p. Chr. (Nikitina 1969, 159; Thomas 1960, 112-113).

²⁵ Šarygina 2006, 257.

cultural-cronologic important²⁶. Acest fapt este valabil și pentru perioada migrațiilor, când pieptenii din corn de cerb sunt foarte bine reprezentați și constituie un element distinct pentru anumite spații culturale.

Concluzii

Pieptenele fragmentat descoperit în anul 2004, cu ocazia săpăturilor de la Olteni–*Cariera de nisip A*, se încadrează fără dificultăți în tipologia pieselor ce au aparținut Epocii Migrațiilor, în special purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjachov. Din punct de vedere tipologic, piesa este cunoscută atât în regiunile Europei de est, cât și în cele ale Europei centrale și de vest. Cu toate acestea ea face parte dintr-un tip mai rar întâlnit. Judecând situația pe baza formei și decorului, astfel de piepteni se pare că au circulat din a doua jumătate a

sec. IV până în sec. V. Împreună cu întreg contextul așezării de la Olteni – *Cariera de nisip A*, pieptenele prezentat aparține unei faze târzii din perioada de existență a culturii Sântana de Mureș – Černjachov, probabil a doua jumătate a sec. IV și prima jumătate a sec. V p. Chr.

Suntem nevoiți să recunoaștem faptul că aplicarea tehnologiilor moderne de analiză, nu a putut răspunde la întrebarea cu care am pornit studiul nostru – adică dacă pieptenele a fost executat din corn de cerb sau nu. Răspunsul livrat de analizele de laborator nu exclude nici situația când piesa ar fi fost confecționată din os de cerb. Cu toate acestea, studiu nostru vine să atragă atenția încă o dată asupra necesității unei colaborări cât mai strânse între arheologia modernă și științele conexe. Dintre acestea arheozoologia ocupă un loc aparte.

Bibliografie / Bibliography

Ambrosiani K. 1969. *Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe, Stockholm Studies in Archaeology 2*, Stockholm: Amsterdams Historisch Museum

Ashby S. P. 2013. Some Comments on the Identification of Cervid Species in Worked Antler, în A. Choyke, S. O'Connor (eds.), *From These Bare Bones. Raw Materials and the Study of Worked Osseous Objects. Proceedings of the Raw Materials Session at the 11th ICAZ Conference, Paris 2010*, Oxford and Oakville: Oxbow Books: 208-222.

Barbier M. 2016. *L'artisanat De L'os à l'époque Gallo-Romaine. De l'ostéologie à l'archéologie expérimentale*, Archaeopress Roman Archaeology 16, Oxbow: Archaeopress Publishing Ltd.

Beglane F. 2010. Deer in Medieval Ireland: Preliminary Evidence from Kiltasheen, Co. Roscommon, în T. Finan (ed.), *Medieval Lough Cé. History, Archaeology and Landscape*, Dublin: Four Courts Press: 145-158.

Benderrey R. 2003. The Identification of Fallow Deer (Dama Dama) Remains from Roman Monkton, the Isle of Thanet, Kent, în I. Riddler (ed.), *Materials of Manufacture. The Choice of Materials in the Working of Bone and Antler in Northern and Central Europe During the First Millennium AD*, Oxford: Archaeopress: 15-18.

Buckley M., Collins M., Thomas-Oates J., Wilson J. C. 2009. Species identification by analysis of bone collagen using matrix-assisted laser desorption/ionisation time-of-flight mass spectrometry, *Rapid Communications in Mass Spectrometry* 23: 3843-3854.

Buckley M., Whitcher Kansa S. 2011. Collagen fingerprinting of archaeological bone and teeth remains from Domuztepe, south eastern Turkey, *Archaeological and Anthropological Sciences* 3: 271-280.

Buckley M., Whitcher Kansa Sarah, Howard S., Campbell S., Thomas-Oates J., Collins M. 2010. Distinguishing between archaeological sheep and goat bones using a single colla-

²⁶ Ambrosiani 1969, 15, 55.

gen peptides, *Journal of Archaeological Science* 37: 13-20.

Buzea D. 2006. Descoperirile arheologice de la Olteni, jud. Covasna, *Corviniana* 10: 67-122.

Choyke A. 2013. Hidden Agendas: Ancient Raw Material Choice for Worked Osseous Objects in Central Europe and Beyond, în în A. Choyke, S. O'Connor (eds.), *From These Bare Bones. Raw Materials and the Study of Worked Osseous Objects. Proceedings of the Raw Materials Session at the 11th ICAZ Conference, Paris, 2010*, Oxford and Oakville: Oxbow Books: 1-11.

Geist V. 1998. *Geist, Valerius. Deer of the World: Their Evolution, Behaviour, and Ecology.* Mechanicsburg: Stackpole Books.

Goss R. J. 1983. *Deer Antlers: Regeneration, Function, and Evolution.* New York, Academic Press.

MacGregor A.G. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials since The Roman Period: Croom Helm*, London: Sydney, New Jersey, Barnes & Noble Books Totowa.

Musteață S. 2016. Producerea pieptenilor din corn de cerb în arealul Culturii Sântana De Mureș – Černjachov, *Acta Musei Tutovens* XII (2): 168-182.

Musteață S. 2017. Antler Manufacturing in the Central and Eastern Europe During Late Antiquity, în A. Rubel (ed.), *Die Barbaren Roms. Inclusion. Excursion Unde Identität im Römischen Reich Und Im Barbaricum (1.-3. Jahrhundert N. Chr.)*, Konstanz: 199-237.

Musteață S., Popa A. 2009. Antler Manufacturing in Moldova in Sântana de Mureș-Černjachov Culture, în K. Myzgin (ed.) *Ostrogothica. Археология Центральной И Восточной Европы Позднеримского Времени И Эпохи Великого Переселения Народов, Сборник Научных*

Трудов К 10-Летию Германно-Славянской Экспедиции Харьковского Национального Университета Имени В.Н. Карамзина, Harkov: 34-50.

Musteață S., Popa A. 2010. Antler Manufacturing in the Eastern Carpathian Regions in the Time of Sântana de Mureș-Černjachov Culture (Late Roman Period), în A. Legrand-Pineau, I. Sidéra (eds.), *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia: Cultural, technological and functional signature*, Oxford: 159-170.

Nikitina G. F. 1969. Grebni Černjachovskoj Kul'tury, *Sovetskaja Archeologija* (1): 147-159.

Palade V. 1966. Ateliere pentru lucrat piepteni din os din sec. IV e.n. de la Birlad-Valea Seacă, *Arheologia Moldovei* 4: 261-277.

Palade V. 1969. Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea e.n. la Valea Seacă-Birlad: *Carpica* 2: 233-252.

Palade V. 1981. Centrul meșteșugăresc de prelucrare a cornului de cerb de la Birlad-Valea Seacă, datând din secolul al IV-lea e.n., *Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România* 1: 179-215.

Šarygina M. V. 2006. K voprosu o proischoždenii zoomorfnich grebenj epochi velikogo pereselenija narodov v Evrope, *Arheologičeskie Vesti (Sankt-Peterburg)* 13: 254-263.

Tempel W.-D. 1969. *Die Dreilagenkaemme aus Haithabu: Studien zu den Kaemmen der Wikingerzeit im Nordseekuestengebiet und Skandinavien, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen.*

Thomas S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaserzeit, *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 8: 54-215.

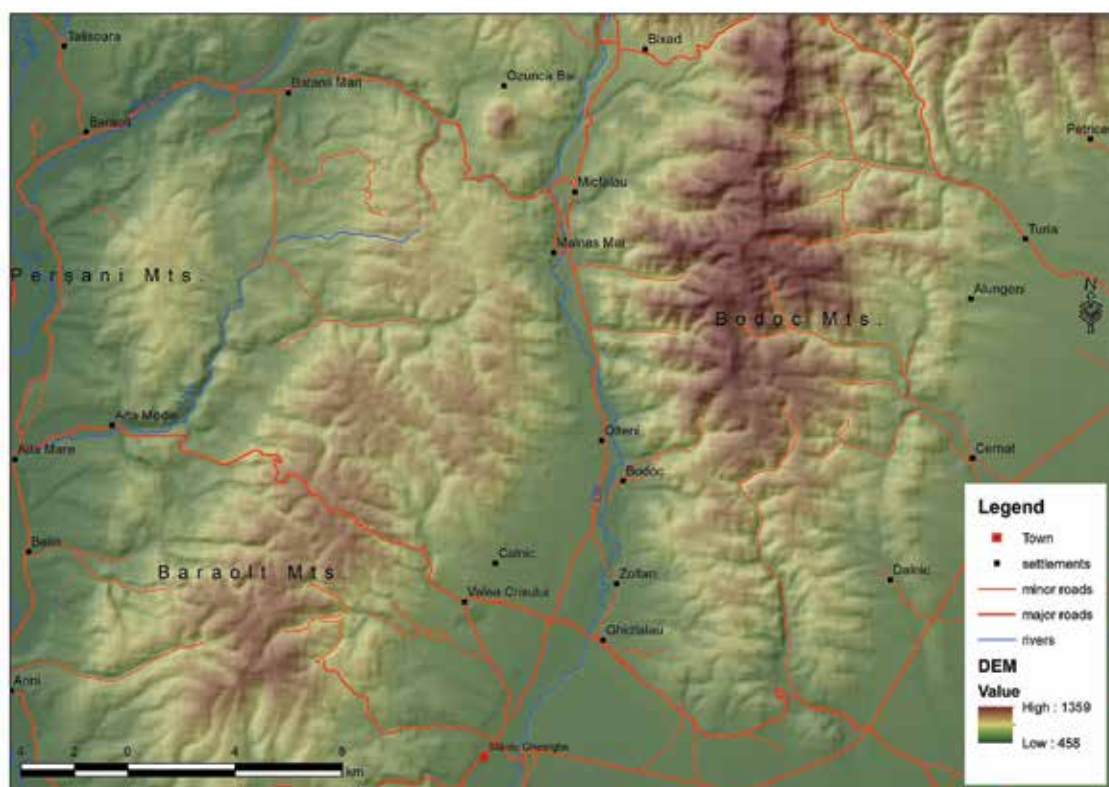

Fig. 1 Olteni. Localizare pe harta României.
Fig. 1. Olteni. The site position on Romania's Map.

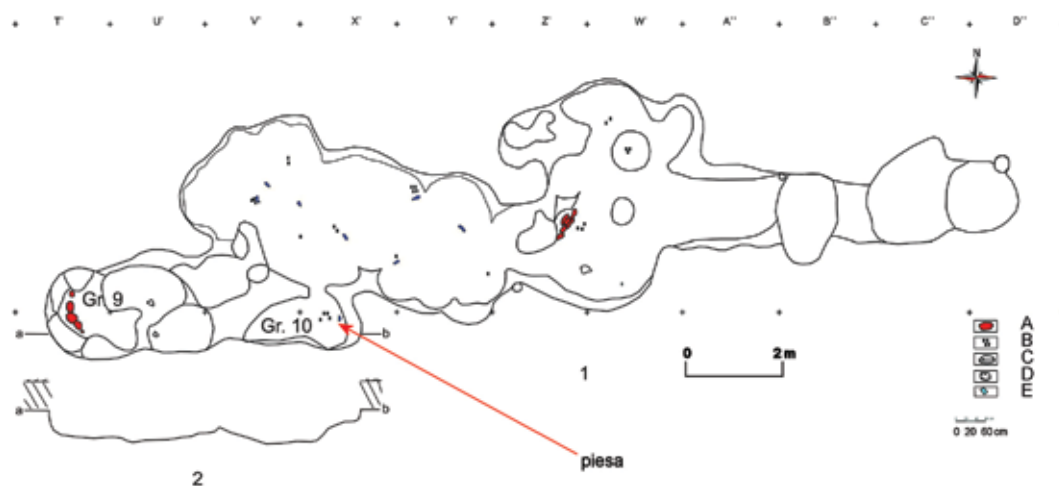

Fig. 2 Olteni. Planul și profilul parțial al complexului 7
 (procesare computerizată D. Buzea).
Fig. 2 Olteni. Feature 7 – plan and profile (digitized version by D. Buzea).

Fig. 3 Olteni. Fragmentele pieptenului descoperit: a - față, b - verso (foto P. Palamar).
Fig. 3 Olteni. Fragments of the discovered comb: a – face; b – verso (photo by P. Palamar).

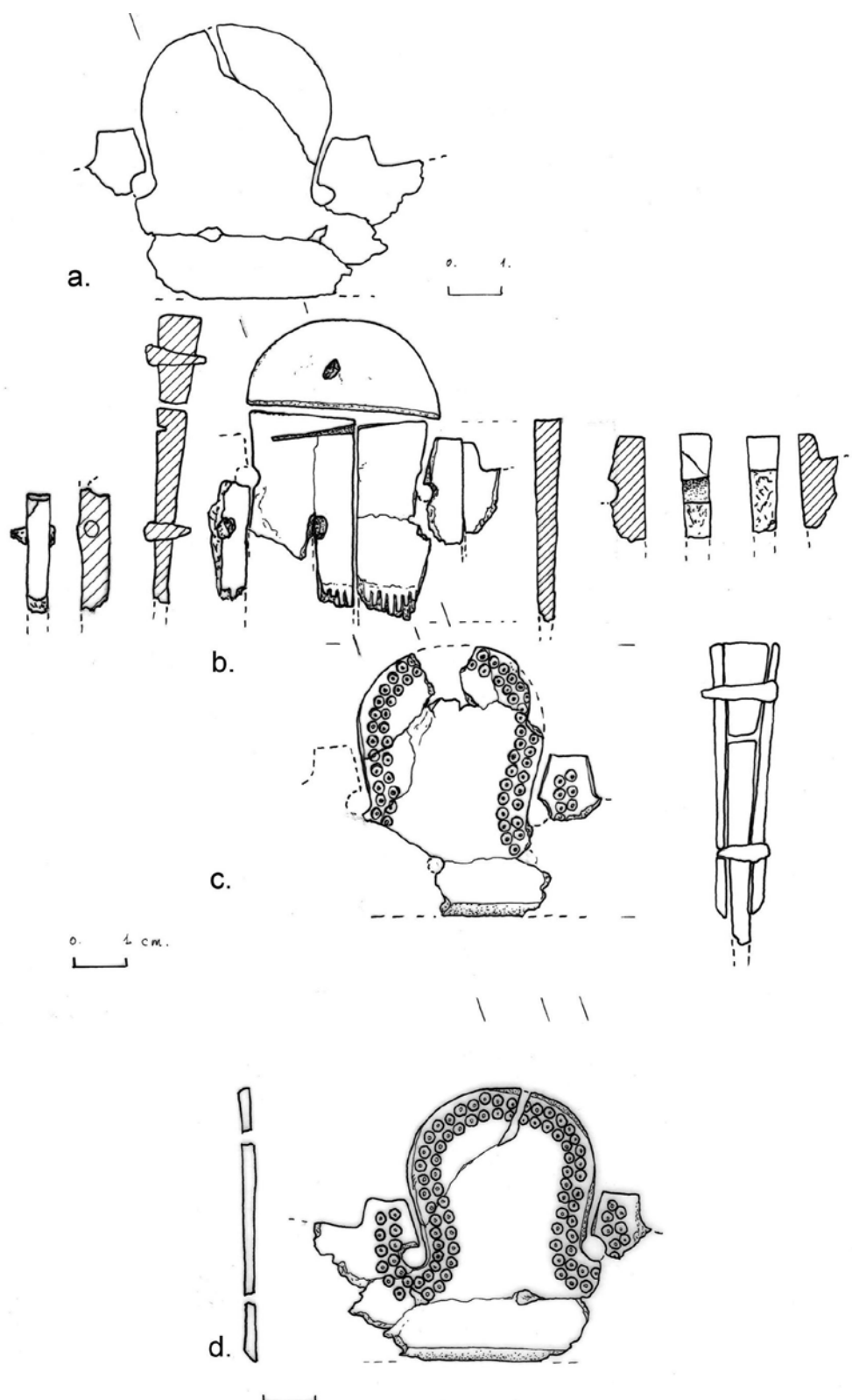

Fig. 4 Olteni. Fragmentele pieptenului descoperit în complexul 7 (desen E. Delczeg).
Fig. 4 Olteni. The fragments of the discussed comb discovered in feature 7 (drawing E. Delczeg).

Studii de istorie și etnografie

History and ethnography studies

Însemnări de pe frontul Primului Război Mondial ale unui tânăr băcelean din Trei Scaune¹

Notes from the World War One frontlines of a young man from Trei Scaune County²

Ana DOBREANU³

Dan BUZEA⁴

Florin HERȚEG⁵

Cuvinte cheie: Primul Război Mondial, Ioan Roșca, Băcel, însemnări, înrolare, drumul către front, pe frontul din Bucovina, întoarcerea la Carpați

Keywords: World War I, journal, enlistment, road to the frontlines, Bucovina front, return to the Carpathians

ABSTRACT

The article is based on an original manuscript by Ioan Roșca from Băcel, one of the young people enlisted in the Austro-Hungarian army in 1914, from Trei Scaune County. Maybe today, Ioan Roșca is just a name, but his story is one of an entire generation, of interest for a better knowledge and understanding of the times to which the document belongs. His notes, made in a notebook with blank pages, started on the 8th of 1916, but also referred to a previous period, starting with his mobilization and enlistment in Brașov. He describes the road to the front in Bukovina, the scene of confrontations between the armies of the Central Powers and those of the Tsarist Empire, the military actions in which he took part, the Russian counteroffensive in June 1916 and the road back to the Carpathians. Although the period specified at the beginning is „1914-1915-1916”, the last two notes were made in January 1917. His wish, stated at the end, was that these notes should reach his wife in case something happened, also noting the address to which they should be sent. Ioan Roșca, however, was among the lucky ones who were able to return to his family in his native village.

¹ Prezentul articol are la bază manuscrisul original al însemnărilor lui Ioan Roșca din Băcel, înrolat în armata austro-ungară, pus la dispoziția noastră prin bunăvoința unui strănepot. Satul Băcel aparține azi comunei Chichiș și este situat la confluența râurilor Târlung și Negru, la intrarea dinspre Brașov în județul Covasna

² The current article is based on the original manuscript of Ioan Roșca of Băcel, enrolled in the Austro-Hungarian Army, made available to us by his grand-grandson. Today, the village of Băcel belongs to the Chichiș commune and is located at the confluence of the Târlung and Negru rivers, at the entrance from Brașov to Covasna County.

³ Cercetător independent; anadobreanu@gmail.com.

⁴ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; buzealuci@yahoo.com; Cercetările care stau la baza acestui studiu au fost posibile în baza unui grant al Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS – UEFISCDI, proiect 19/2018, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090/This work was supported by a grant of Ministry of Research and Innovation, CNCS - UEFISCDI, project number 19/2018, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, within PNCDI III.

⁵ Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; hertegflorin@yahoo.com.

Într-o Europă ce se confrunta cu o multitudine de probleme, care puteau deveni oricând factori generatori de conflicte, precum unele dispute anterioare nerezolvate, militarismul și cursa înarmărilor, sincope în comunicările guvernamentale, unele cauze de natură economică, dar mai ales refuzul imperiilor multinaționale de a acorda populațiilor lor dreptul la autodeterminare, atentatul de la Sarajevo din 28 iunie 1914, în care au fost uciși arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Imperiului Austro-Ungar, și soția sa Sophie, ducesa de Hohenberg, de către sârbul Gavrilo Princip, a fost scânteia declanșatoare. Urmarea a fost o confruntare militară care a fost fără precedent în istoria omenirii ca amploare, ca arie de desfășurare și durată. S-au confruntat două mari alianțe politico-militare, Antanta (Franța, Anglia, Rusia) și Puterile Centrale (Germania, Austro-Ungaria, Turcia), fiecare cu aliații săi. Au murit pe câmpurile de luptă milioane de combatanți, peste nouă milioane, la care se adaugă cei care și-au pierdut viața în spatele liniilor frontului. De asemenea, au rămas în urmă imense pierderi materiale. Războiul, numit și „Marele Război” sau „Războiul Națiunilor”, s-a încheiat prin înfrângerea Puterilor Centrale și a aliaților săi și a avut ca efect major dispariția imperiilor Austro-Ungar, Țarist, German și Otoman și reconfigurarea hărții Europei prin apariția unui număr mare de state naționale.

Mobilizarea în Transilvania

„Gazeta Transilvaniei”⁶ din 17 (30) iunie 1914 alocă mult spațiu în paginile sale evenimentului tragic ce a devenit pretextul declanșării primei conflagrații mondiale. Astfel, pe întreaga primă pagină, sub

titlul „Francisc Ferdinand e mort”, se relatează despre asasinarea moștenitorului tronului. În următoarele pagini sunt prezentate date biografice ale Arhiducelui Frantz Ferdinand și soției sale și în alte două articole „Atentatul de la Sarajevo. Cum s’a comis atentatul?” și „Vestea atentatului în Brașov” se aduc precizări cu privire la modul cum a avut loc tragicul eveniment și cum a fost primită vestea. În ultimul articol menționat se aduc și precizări cu privire la modul cum s-a aflat vestea în urbe și ce măsuri s-au luat imediat. Mai întâi se relatează cum, în zi de duminică, a ajuns prima veste prin „firul telegrafic” de la Budapesta pe la „3 p.m.” și cum încă nu se cunoșteau multe amănunte „fantezia căuta să întregească, să-și înfripe un tablou compact al fioroasei crime din Sarajevo”. Apoi se menționează măsurile imediate luate de autoritățile orașului care „...în semn de doliu au dat imediat ordin, ca toate spectacolele publice să fie oprite și s’a interzis ca muzicile să mai cânte prin cafenele.” De asemenea au fost arborate drapele de doliu pe frontispiciul instituțiilor publice și s-a dispus ca în ziua înmormântării „toate prăvăliile” să fie închise „iar felinarele de pe străzi vor arde, îmbrăcate în zăbranic negru.” Rubrica „Ultime știri și telegrame” din același număr al periodicului se concentrează tot pe asasinat prezentând știri sosite și relatări ale unor martori precum și primele reacții la București și Viena⁷.

Asasinatul de la Sarajevo a declanșat o criză diplomatică între Austro-Ungaria și Serbia. „Gazeta Transilvaniei” în numărul său din 12 (25) iulie publică în paginile sale, sub titlul „Ultimatumul Monarhiei către Serbia. Serbia trebuie să răspundă în 48 de ore” textul notei remis guvernului Serbiei în data de 24 iulie, concluzionându-se că „Prin această notă-ultimat

⁶ A apărut la Brașov în 1838, fiind primul ziar politic și informativ al românilor din Transilvania. S-a numit la început „Gazeta de Transilvania”, o scurtă perioadă „Gazeta transilvană”, iar apoi de la finele anului 1849 „Gazeta Transilvaniei”.

⁷ Gazeta Transilvaniei, nr.131/1914, 1-3 (în continuare GT).

conflictul austro sârb a intrat într-o fază decisivă⁸. Numărul următor al periodicei, din 13 (26) iulie, chiar pe prima pagină abordează din nou problema ultimatumului și a interesului cu care se aștepta răspunsul Serbiei căci „Răspunsul sau nerăspunsul ei poate însemna și una și alta: pace sau război”⁹. Considerând că răspunsul primit „e ținut numai în termeni generali și conține asigurări care sunt departe de a satisface cererile categorice ale Monarhiei”¹⁰ el a fost refuzat, legăturile diplomatice s-au întrerupt și inevitabilul s-a produs. La 28 iulie 1914 Austro-Ungaria a declarat război Serbiei. Gazeta brașoveană, din 18 (30) iulie, pe prima pagină anunță „S’a declarat războiul. Alea jacta est!”. Vorbindu-se de declarația de război remisă guvernului Serbiei se menționează că de acum înainte „vor vorbi prin urmare gurile tunurilor și poate în momentele când apar aceste rânduri armata austro-ungară a trecut în Sârbia și s’au dat primele lupte.”¹¹ Urmare a alianțelor existente, în scurt timp, marile puteri se aflau în război.

Imperiului Austro-Ungar a decretat mobilizare generală fiind chemați sub arme toate națiile din monarhie. Sub titlul „Mobilizarea generală a armatei” în numărul său de duminică, 20 iulie (2 august), „Gazeta Transilvaniei” publică textul telegrammei despre „ordonarea mobilizării generale sosite la „orele 6 ¼”, ziua precedentă, la magistratul orașului Brașov, „secția pentru afacerile militare”. Telegrama, se menționează, că a fost prezentată imediat primarului și avea următorul cuprins: „Maj. Sa a ordonat mobilizarea generală și chemarea în serviciu a gloatelor. Prima zi de mobilizare este ziua de Marți, 4 August. Cercurile pretoriale și orașele le-am încunoștiințat telegrafic. Primirea

acestei încunoștiințări este a se notifica telegrafic ministrului de honvezi”¹².

Știrea mobilizării a creat multă îngrijorare. La început zvonurile despre ordinul de mobilizare generală „...începeau însă se se comunique din gură în gură producând o viuă consternare. Unde priveai, vedeai numai fețe serioase și îngrijate.”¹³ Iată cum a exprimat prin versuri acest moment un recrutar din zona Bistriței: „Frunză verde de secară,/Vine poruncă-ntr-o seară/Toți cari pușcă au purtat/La arme au de intrat./Părăuț cu apă rece,/În anul patrusprezece/Poruncă aspră a venit:/Înlăuntru de pornit!”¹⁴

Din Transilvania au plecat pe câmpul de luptă peste 900000 de soldați și ofițeri din care o parte au luptat în prima linie în bătălia contra sârbilor (1914-1915), pe frontul italo-austro-ungar (1915) și mai ales pe frontul din Galiția (1914-1917).¹⁵

Dimensiunea și consecințele mobilizării, dincolo de cifre și statistici, sunt ilustrativ exprimate prin versurile unuia dintre cei mulți plecați pe front: „Codru prinde-a înfrunza/Și cucu prinde a cânta/N-are cine-l asculta/Că satu îi pustiit/Și de bărbați părăsiți,/Nu mai vezi oameni voinici/Decât muieri, copii mici,/Și toți plâng ei cu bănat/Că trebe mers la arat./ Da cine-a prinde boii-n jug/ Și cine a ține de plug/ Maica-i slabă și nu poate/ Am o soră, dar ea-i fată.....”¹⁶. Războiul a schimbat viața nu numai a celor plecați pe front ci și a celor rămași acasă. Și unii și alții aveau de dus o luptă, ce-i drept, pe fronturi diferite și cu adversați diferiți. Cei rămași pe „frontul de acasă” aveau de înfruntat neajunsurile, greul gospodăriei, lipsa forței de muncă etc.

Printre sutele de mii plecați pe front, din Transilvania, s-au aflat și mulți tineri

⁸ GT, 152/1914, 3.

⁹ GT, 153/1914, 1.

¹⁰ GT, 154/1914, 1.

¹¹ GT, 156/1914, 1.

¹² GT, 159/1914, 1.

¹³ GT, 159/1914, 1.

¹⁴ Acu, 57-70.

¹⁵ Muntean, Mitu, 2014, 16.

¹⁶ Hulpe, 11.

din Comitatul Trei Scaune¹⁷, unul dintre ei fiind și tânărul de 27 de ani, Ioan Roșca¹⁸, din Băcel¹⁹.

În spatele fiecărui bărbat plecat la război se ascunde o dublă poveste. Pe de o parte, povestea sa de soldat, încercat de simțul datoriei dar și de griji apăsătoare pentru viața sa și a celor dragi lăsați acasă, pe de altă parte, povestea celor rămași acasă, părinți, frați, soții, copii ș.a.m.d., cu temerile lor pentru viața celui plecat la război, împovărați de griji și „lupta lor” de zi cu zi cu probleme nu puține. Toate acestea sunt exprimate mai explicit sau implicit în rândurile așternute, în răgazurile de pe front, pentru cei de acasă sau invers de cei de acasă, scrise cu dor și îngrijorare, către cei plecați la datorie în bătaia puștii.

Unii și-au exprimat ce au gândit și simțit și prin poezii, jurnale zilnice sau prin însemnări sporadice. Pentru aceștia carnețelul, cărticica sau cum și-or fi numit fiecare însemnările, le-a fost „scump tovarăș”²⁰ sau prieten.

„Cărticica” lui Ioan Roșca

Poate că azi, Ioan Roșca este doar un nume, dar povestea lui raportată la întreaga sa generație prezintă interes pentru o mai bună cunoaștere și înțelegere a vremurilor cărora îi aparține documentul.

Însemnările sale făcute cu creionul, excepție făcând primele două file unde s-a folosit cerneala neagră, într-un carnețel cu dimensiunile de 20/15 cm,

¹⁷ Comitatul Trei Scaune s-a înființat în 1876 când a fost schimbată structura administrativă a Transilvaniei, au fost desființate vechile structuri scăunale. După 1918 când comitatele ardelenne au fost integrate în sistemul administrativ românesc, sub denumirea de județe, a avut denumirea de județul Trei Scaune, iar după organizarea administrativ-teritorială din 1968 cea mai mare parte a fostului comitat, se regăsește în județul Covasna.

¹⁸ Ioan Roșca s-a născut în 1887 la Băcel și a decedat în 1976, fiind înmormântat în cimitirul din satul natal.

¹⁹ Satul Băcel aparține azi comunei Chichiș și este situat la confluența râurilor Târlung și Negru, la intrarea dinspre Brașov în județul Covasna.

²⁰ Bulbeș (II), 15.

cu foi veline și coperte cartonate, pornesc din 8 aprilie 1916, dar fac referire și la perioada anterioară, de la mobilizarea făcută după ce „au declarat Austria și Ungaria resbel Serbiei” arătând că apoi țările au declarat una la alta război până când „au ajuns mai toată Europa în război” (Ioan Roșca, f.2). Menționează că, atunci când s-a apucat de scris mai erau neutre România și Grecia.

Povestește mai departe ce s-a întâmplat începând cu luna martie a anului 1916, când a plecat, din Brașov, pe frontul din Bucovina. Deși perioada specificată la început este „1914-1915-1916”, ultimele două consemnări au fost făcute în ianuarie 1917. Atunci, notează că, pe când era la Vișeu de Sus, a primit 80 de coroane de la socrul său care se afla în Drișca, Comitatul Bihor (azi Derecske, în Ungaria). În ultima consemnare vorbește despre „poștala” și „cartea închisă” primite de acasă din care a aflat „cum că au răposat betu nașu meu din cununie” (Ioan Roșca, f.14).

Înrolarea

Potrivit însemnărilor sale, atunci când s-a început mobilizarea era bolnav. „Cînd am ruculit înăuntru (n.n. am fost înrolat) am ruculit foarte bolnav de mau dus în spital în Brașov și am stat în spital 2 săptămîni.” A rămas în Brașov 18 luni în cadrul „Feldkanoneregiment Nr. 34” (n.n. Regiment de artilerie), „la kănțalarie în Litografie” până când în 1916 a venit „purunca de la Ministeriu că cei care nau fost pe locu de luptă trebuie să meargă.” (Ioan Roșca, f.2).

Drumul către front

Pe 12 martie 1916, în urma ordinului primit, a fost „komăndărit” la Sibiu, la regimentul „Gebirgs Reg. Nr.12” (n.n. Vânători de munte), unde „s-a făcut batterie cu numele Batterie rus în numele unui Maior” (Ioan Roșca, f. 2v) și de unde pe 23 au plecat la Arad. De aici, în seara zilei de 12 mai, la ora 20, cu trenul, au pornit spre frontul

din Bucovina²¹ cu speranța ca „bunul și milostivul Dizeu (n.n. Dumnezeu) de ne ar ajuta să vin înapoi...” (Ioan Roșca, f.3). În drum spre front, după cum consemnează, când nu a dormit a notat satele prin care au trecut. Menționează și ce au primit de mâncare, în unele dintre staționări, ca de exemplu cafea dimineața și gulaș la prânz la „Össipusztá-Nagyvárod” (n.n. loșia, azi Oradea de Vest) sau ceai la „Kiaralyháza” (n.n. Koreleve, în Ucraina). Drumul cel mai lung l-au făcut „în susu Tisei” și după ce au trecut Carpații după o staționare de patru zile într-o localitate din zona Cernăuțiului, „Zasztavna” (n.n. Zastavna, în Ucraina) au pornit spre zona tearelor de operațiuni (Ioan Roșca, f.3v- 4).

Pe frontul din Bucovina

După cele patru zile de staționare s-au deplasat 26 de km într-o zonă de siguranță fiind la o distanță de 10 km de „fuorstellung” (n.n. Feuerstellung- poziția de foc) într-un sat „cu numele Dobronocz” (n.n. Dobronăuți, regiunea Cernăuți, Ucraina) lângă el fiind o pădure mare în care se aflau obuziere și tunuri de câmp și multă infanterie precum și tranșee. Depărtarea de dușman era de 3 km. Așezarea în teren este prezentată printr-o schiță (Ioan Roșca, f.4) (Fig. 1). După descrierea unor atacuri sporadice de o parte și de alta și a pericolului prin care a trecut, în 29 mai, când un obuz a explodat foarte aproape de ei în timp ce ducea cu încă „un om” bannii „pentru feciori” într-un sat, povestește despre atacul puternic al rușilor început

la 4 iunie (Ioan Roșca, f.6). În „Sfinta duminică înaintea Rusaliilor” dimineața la 5, consemnează el, a început „un foc nemaipomenit în satul Dobronocz” și au bătut muscalii 2 ore, „poate și mai mult”, pe câmpul de lângă Nistru, unde se afla „cea dintîi sfoaram linie” cu obuze de acel loc din „verde și frumos de bucate” arăta după ca o arătură și din a rămas „numai trupul lor amestecat cu țărână.” Satul s-a aprins și civilii au fugit „țipând și plângând cu merisoara în spinare” iar pe el prințându-l „focul acela mare” acolo a crezut că nu mai iese viu „din el că altceva nu auzeam decît șuerin granaturile și pămîntul tremurînd de ecspodarea lor” (Ioan Roșca, f. 6v-7). Notează în continuare cum bateria la care se afla, după ce au stat „în așa foc” de dimineața până la orele 15 când a venit ordin ca să plece și în timp ce ei plecau din sat pe o parte „pe alta se băga muscalu cu cazaci”, șuierînd gloanțele din puștile inamicului pe la capul lor, de „tot așteptam numai să cădem dară....”. Au intrat în pădure unde „nu ne au mai văzut să dea după noi.” După ora 16 când au venit întăriri, infanterie, tunuri și muniție, au atacat și „pînă sara tot ai noștri au ajuns în satu acela de unde au eșit”. Notează că ofițerii spuneau că așa luptă mare nu a mai fost în Bucovina „decînd cu începutul resbelului” (Ioan Roșca, f.7-8).

Potrivit buletinului oficial pe ziua de 4 iunie (Comunicatul Höfer), în nordul monarhiei „Dușmanul și-a pus azi-dimineață în activitate artileria sa, contra întregului front nord-ostic. Focul tunurilor dușmane a crescut la o violență mai mare la Nistru, la Strypa de jos, la nord-est de la Tarnopol și Wolhynia. Armata arhiducelui Iosif Ferdinand se află la Osyka, pe o parte din front de o lungime de 25 kilom. sub foc întezit al artileriei rusești. Un atac rusesc cu gazuri pe Nistru s-a terminat fără pagube pentru noi. În tot locul se observă semne ale unui apropiat atac de infanterie”²². În

²¹ În timpul Primului Război Mondial, Bucovina făcea parte din Imperiul Austro-Ungar. Provincie a fost afectată de război, fiind teatru de confruntări între armatele Puterilor Centrale și cele al Imperiului Țarist. Acțiunile militare de aici au avut ca țintă ocuparea de linii de teren, căi de comunicație și localități cu rol strategic în mersul războiului. În perioada 1914-1918 Bucovina a fost pierdută și reocupată de armatele combatante de 3 ori. Trupele ruse au reușit să pună stăpânire pe teritoriu în perioadele: septembrie - octombrie 1914, noiembrie 1914 - februarie 1915; iunie 1916 - august 1917 (Olaru 2015).

²² GT, 110/1916, 2.

8 iunie, conform aceluiași comunicat, „Luptele în nord-ost, continuă pe aproape tot frontul lung de 350 de kilometric cu o violență neschimbată...”²³. După „Ruskoie Slova”, consemnează aceeași publicație, această ofensivă rusească ar fi avut „mai mare însemnătate decât numai simpla desrădăcinare a aliaților. Noua ofensivă este începutul unei ofensive generale a entantei (n.n. Antantei), plănuită de lung timp”²⁴.

Întoarcerea până la Carpați

În vâltoarea evenimentelor ce se precipitau ca urmare a contraofensivei rusești, Ioan Roșca consemnează că, duminică, cu o săptămână înainte de Rusalii „am venit cu căruța de vale la tren depărtare de linia de foc 13 km și de acolo auzeam cum bubuie tunurile” și noaptea a mai fost „un Engrif (n.n. atac) de eau mînat pe ai noștri înapoi sau făcut foer stelunger (n.n. poziție de foc) în Pădure...” (Ioan Roșca, f.9). După scurte staționări în două sate, din al treilea, „Sztaraloszoka... am pornit drumu către karpați că muscalu neau bătut tare înapoi începund de la 1 Iunie sfintele Rosali leam făcut tot călătorind pe drum începînd din Sîmbăta Rosalilor noaptea la 12 ore nam avut tihnă și odihnă nici ziua nici noaptea în drumu acesta mare” și „întral 19 lea am ajuns în karpați întrun sat cu numele Kosov” (Ioan Roșca, f. 9v-10), la o depărtare de 20 de km. de front. De aici au plecat, după cum notează, „întral 22 lea adica în sfînta duminica sam intrat tot în karpați tot pe drum de țară și niște munți așa de înalți de nu le zăreai vîrfu și întoate zilele tot ploi și aveam marșu în toate zilele dimineața la 5 ore pînă la 11 ore de la 11 pînă la 2 pauze după acea iar plecam pînă la 6 ore...” (Ioan Roșca, f. 10v) și au mers așa parcurgînd „pe zi mai mult de 50 km” pînă la Sighetu Marmăției, unde au ajuns în 2 iulie, unde au stat cu bateria 3 săptămâni

și cu trenul, el și un cadet șase săptămâni. A executat misiuni cu trenul mergînd la Borșa, Vișeu de Sus, Poenile de sub munte și Kopilar. După cum consemnează el „Kopilar este un vîrf de deal foarte foarte înalt și pe el este un drum ca cel de țară” de unde „mam dus mai departe tot de vale întro vale adîncă și munți înalți și tare foarte frig în luna lui august cînd am auzit de mibilizarea României am fost la Kopilar veneam către Felsőviso (n.n. Vișeu de Sus)...” (Ioan Roșca, f. 11v). Aici a stat patru săptămâni după care „a venit telegrama de am plecat mai departe și am venit la Borșa trei zile am tot venit pînă acolo la Borșa am dat de celălalt tren cel mare și am plecat la Wiso (Vișeu)...” (Ioan Roșca, f.12). De acolo au plecat în munte de unde după patru zile s-au întors la Vișeu, de aici au mers la Bradu ca apoi să ajungă în prima linie la Bott, apoi la Plevian și după alte deplasări între câteva localități menționate, de unde au venit la Lutz unde au staționat două luni la o depărtare de „sfoaram linie de 1 k.” (Ioan Roșca, f.12). Aici a prins Crăciunul Ioan Roșca și camarazii săi. De Crăciun, notează el, au primit „...de cînte un plaivas mașină de bendzin de aprins țigarete un stiuc de slănină și cîrnat undeți de rom ojumătate de liter vin la unu nouă cat undeți de rom și atuncea neam făcut și un pui de mămăligă sam fript slănină ca în țivilie am mîncat...” (Ioan Roșca, f.12v). Menționează că era „...o zăpadă de doi metri decînd dădeam din cărare afară nebăgam pînă în brîu în zăpada și în toate zilele ninge și bate vîntu un timp ce prin Karpați ne mai pomenit”. În ceea ce privește masa de prînz din ziua de Crăciun spune că au primit „mazere cu linte amestecata cu carne de vită de care în țivilie nas fi pus pe masă dar somănînc în ziua de Nașterea domnului.” (Ioan Roșca, f.13).

În seara de anul nou, la pragul dintre anii 1916 și 1917, cu gândul la familia lui roagă „pe bunu Dumnezeu” ca „începînd

²³ GT, 112/1916, 2.

²⁴ GT, 119/1916, 2.

cu zi de anu nouo adecă marele mucenic vasile cel mare casăm ajute pînă la zile de bătrînețe casăm aduc aminte decele întîmplate în timpu acesta greu și sal pot lauda și mări cu nevasta și cu pruncu meu împreună pînă la zi de bătrînețe” (Ioan Roșca, f.13v).

Dorința lui privind „cärticica”

Dorința lui a fost ca aceste însemnări să ajungă la soția sa în cazul în care ar pății ceva, după cum chiar el scrie în încheiere, „Cine va găsi această carte mă rog ao trimite pe adresa Roska Janosné (n.n. soția lui Roșca Ioan) Bastelec (n.n. Băcel) Háromszek Megye (n.n. Comitatul Treiscaune) u.p. Bikfalva (n.n. Bicfalău)” (Ioan Roșca, f.17v), pentru a ști cei de acasă pe unde l-a purtat războiul și ce a pățit însoțit în suflet de dorința de a se întoarce

„înapoi la draga mea nevastă și la dragu meu băiat” (Ioan Roșca, f.3).

Însemnările au ajuns acasă chiar prin intermediul autorului lor. Ioan Roșca s-a întors în satul său natal la finele războiului. El a fost printre cei norocoși care au putut revenii la vatră, la familie. Alții, cum a fost și învățătorul din sat, Ioan Dragoș, au căzut pe front.

După reîntoarcerea acasă și-a reluat în-deletnicirile agricole, a mai lucrat și la pădure îngrijindu-se împreună cu soția sa, Ana, de gospodărie și de copiii lor²⁵.

A trăit până la frumoasa vârstă de 89 de ani și după cum își amintesc urmașii le povestea adesea nepoților amintirile din Italia și călătoria cu vaporul la întoarcere, ceea ce înseamnă că a fost combatant și pe frontal din Italia, după întoarcerea din Bucovina.

Bibliografie / Bibliography

Acu I. 1920. *Cântarea războiului/ 1. Întâia știre în sat, mobilizarea, în Dr. Emil Precup, Dor și jale. Patimi și suferințe – Poezii culese din războiu. Aranjate și publicate pentru popor*, Gherla: Tiparul Tipografiei Diocezan, 1920.

Bulbeș I. 1916-1918, *Jurnal de front: 1916-1918.* <https://www.istorielocala.ro/index.php/biblioteca-judetana-antim-ivireanul-valcea/item/1694-jurnal-de-front-1916-1918-%c3%aenv-ion-bulbe%c5%9f-ii.html> (vizitat la data de 10.12.2021).

GT. *Gazeta Transilvaniei, Brașov*; nr. 131/1914; 152/1914; 153/1914; 154/1914; 156/1914; 110/1916.

Hulpe T. 1920. *Cântarea războiului/ 1. Întâia știre în sat, mobilizarea, în Dr. Emil Precup, Dor și jale. Patimi și suferințe – Poezii culese din războiu. Aranjate și publicate pentru popor*, Gherla: Tiparul Tipografiei Diocezan, 1920.

Muntean O., Mitu M. 2014. *Rememorând Marele Război 1914-2014*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2014.

Olaru M. 2015. *Bucovina în timpul Primului război Mondial. Câteva considerații, Analele Bucovinei Rădăuți-București*, 1/2015: 5-19

Roșca I. 1914-1915-1916. *Cärticică pentru mersu rezelului în anii 1914-1915-1916*, manuscris.

²⁵ Familia Ioan și Ana Roșca au avut patru copii din care doar doi au ajuns la vârsta maturității. Băiatul de care vorbește în consemnările de pe front a decedat la vârsta de 11 ani.

**Cărtică²⁶ pentru
Mersu rezbelului în anii
1914-1915-1916**

Scrisă de mine
Ioan Roșca
la
Gebirgs kanonebateri Rus
Retablerungs staczion
în
Arad

Descrierea rezbelului

În anul 1914 sau făcut mobilizarea în luna lui August în 2 în care au declarat Austria și Ungaria resboi Serbiei în 23 August au declarat Rusia resbel Monarchiei noastre și așa mai departe au declarat țările resbel una la alta pînă cînd au ajuns mai toată Europa în resbel care în timpu acesta cînd mam apucat de scris în anul 1916 Apri. 8 sara pela 10 ore fiind în slujbă ca voach kam. au mai rămas țări neutre România și cu Grecia care voi mai scrie mai departe cese va întîmpla dacă voi mai trăi.

+ sfîntă cruce ajutăm să scriu pînă la vreme de pace

Dară la timpul mobilizării eu care scriu această carte cînd am ruculit înăuntru (n.n. încorporat) am ruculit foarte bolnav de mau dus în spital în Brașov și am stat în Spital 2 săptămîni și mam dus la kadăr la Fldkanonereregiment (n.n. Regiment de tunuri de câmp) Nr.34 și la kader am rămas 18 luni depe locu de luptă nuam fost am rămas la kănțalarie în Litografie în anul 1916 au venit purunca dela Ministeriu căcei care nau fost pe locu de luptă trebuie să meargă și în acest an adecă 1916 Martie în 12 mau komăndărit la Gebirgs Reg. (n.n. Regiment de munte) Nr.12 în Sibiu și de acolo sau făcut baterie cu numele Batterie rus în nume-

le unui Maior în Arad. din Sibiu am plecat la Arad în 23 Martie.

În arad am stat pînă în Mai întral 12 și vinerea la 4 ore după amiază am plecat cu mare frumusețe o Batterie cu trei gesituri.

Înainte de plecare cu ozi am umblat după Flori în Kisszent Miklos în Ui Arad (n.n. Sănnicolaul Mic și Aradul Nou, cartiere azi în Arad) de am gătit gesiturile numai în flori și în frunză de ștejar și la tot geșitu cîte douo steaguri micuțe puse tot pe geșit și fără de acea trei steaguri dele mari scrise pe ele cu litere de sic galben și acelea duse înaintea Bateriei cu mare frumusețe am plecat numai bunul și milostivul Dizeu (n.n. Dumnezeu) de near ajuta iar cu frumusețe să viu înapoi la draga mea nevastă și la dragu meu băiat

Din Arad am plecat întral 12 Mai la 8 ore seara neam pus pe tren și am plecat la Bucovina la front în mersu drumului pînă la front cînd nam dormit pe tren am scris multe sate și în care sat am căpătat mîncare satu dintai Ōsipüßta, Nagy Warod (n.n. Ōssipuszta-Nagyvárod: loșia, azi Oradea de Vest) aicea am ajuns dimineața la 5 ore am căpătat kafe și am stat pînă la minaja la amiază am căpătat gulas după mîncare am plecat mai departe am ajuns în KiralyHáza (n.n. Koreleve, în Ucraina) Dumineca la 6 ore aicea am căpătat teia și curînd am plecat și am ajuns la Wisóvölgy (n.n. Valea Vișeului) Ráhó (n.n. Rahó, în ucraineană Rahiv) Tiszaborkut (n.n. în ucraineană Kvaszi), Havasalja (n.n. în ucraineană Tibava) și drumul cel mai lung lam făcut în susu Tisei denu era mai mare ca Tărlungiu Dupăce am trecut carpați în Bucovina am stat în tren sat cu numele Zasztavna (n.n. în regiunea Cernăuți) 4 zile după acea am plecat către sforam linie (n.n. linie de siguranță) și neam dus cam 26 de km și neam oprit iar întrun sat cu numele Gurkovacz noi cu trenu am rămas aicea și geșiturile sau mai dus încă 10 km pînă la fuoerstelunk (n.n. poziția de foc) întrun sat cu numele Dobronocz (n.n. Dobronăuți) lîngă sat o pădure mare intra-

²⁶ În transcrierea manuscrisului s-a respectat grafia autorului, iar în ceea ce privesc anumiți termeni și denumiri am adus unele lămuriri semnalând intervenția noastră între paranteze în cuprinsul textului.

cea pădure era Feldhaubitz (n.n. obuzier de câmp) N° 30 era Feldkanone (n.n. tunuri de camp) 36 era sfer haubitz (n.n. obuziere) și infanterie foarte multă decungiurile (n.n. tranșeele) noastre la geșit era (Fig. 1).

Depărtare de dușman 3-km impusca pe dăpărtare 28-30 distanță când ar început întâi ai nostri a înpușca au dat cîte 3 șusuri (n.n. împușcături) un gesitz dusmanu iau lu-oat la ochi foarte cumplit sau găsit distanțea când au dat muscanu (n.n. rușii) la ai nostri au căzut granatu (n.n. grenadă) numai de 15 pași dedeaparte de geșituri atunci ai noștri nau mai înpușcat și sau cătat altă sfoaram linie (n.n. linie de siguranță) mai devale cum va merge voi vedea și stînd aicea în sfoarăm linie (n.n. linie de siguranță) căpătăm 4 insi un komes și întro zi carne și întro zi konzser-va și carne la 40 oameni numai 8 kile și zupa lîngă ea intral 28 lea Mai înainte de amiază au venit pe deasupra noastră un Aeroplan Muscălesc mam uitat după el cu dinokănu (n.n. binoclu) era la o înălțime foarte mare și cu geșiturile noastre adecă Feldhaubitz (n.n. obuzier de câmp) au înpuscat după el dar înzadar și cei din aeroplan sau uitat jos unde este cătăniea noastră și sau luat distanță după cesau slobozit jos la muscal și după ce mîncasem de amiază ne pomenim că vine granate (n.n. grenade) și srapnele (n.n. proiectile) pedeeasupra noastră dela muscal și escplodau dar nudeparte de noi și tot înoaptea acea au făcut Engrif (n.n. atac) adecă întilnire sfoaram linie (n.n. linie de siguranță) a noastră cu a muscalului a muscalului au venit la a noastră dară nau putut înainta de loc aceasta sau întîmplat în 27 spre 28, 1916 noaptea – În luna lui Maiu 29 am venit la Batterie în Sfoarăm linie (n.n. linie de siguranță) cu lădița cu bani de la Bateria komandant de au luat bani afară pentru feciori și ducîndumă dela oberlainatul la kăntălarie încă cu un om și muscalu înpușca cu granate (n.n. grenade) și srapnele (n.n. proiectile) în satu acela și un granat au escplodat întro grădină lîngă noi cel mai mult 4 pasi dela noi și spărgîndusă glonțu trecea pe

lîngă noi ștucuri (n.n. fragmente) din el cel mai mare stuc cese numește ținder au trecut prin gard în drum departe de mine nau fost nici deun metru și sau băgat în pămînt. În luna lui Iunie în 4 tocmai în Sfînta dumineca înaintea Rusalilor sau început dimineața pela 5 ore un foc nemaipomenit în satul Dobronocz (n.n. Dobrănuți) acolo au fost faer stelunk (n.n. poziție de foc) al nostru au vrut muscali să facă sturm (n.n. atac puternic) au început muscalu ada cu tunurile numai tot cu granatu au dat întâi la cea dintâi sfoaram linie pe cîmp lîngă rîul Nistru și cîmpu au fost verde și frumos debucate și așa au bătut acolo cu granat desă părea că este arătură au bătut acolo 2 ceasuri poate și mai mult denau rămas de beți infanteriști numai trupu lor amestecat cu țărînă ca bucata cînd o semeni deacolo au luat de arîndu cătră sat unde am fost noi au dat apoi în sat de arîndu pe pădure dearîndu trecea granatele pe lîngă noi ca cum trece frunza cînd scuturi pomu toamna satu sau aprins țivili ce erau încă prin sat fugeau țipînd și plîngînd cu merinjoara în spinare cai morți oameni morți destui și nouă porunca nu ne vinea casăplecăm deacolo că tocmai cu două zile înainte mam fost dus și eu acolo la batterie dela tren cu bani pentru feciori și acolo mau apucat focu acela mare care gîndeam că viu nu mai esdin el că altceva nu auzeai decît șuerind granaturile și pămîntu tremurînd de escplodarea lor ședeam întro casă eram mai mulți de 10 inși dar neau ferit bunul și milostivul Dzeu de nam pățit nici unu nimic și tot în așa foc am stat de dimineața pînă după amiază la 3 ore atuncea au venit porunca să plecăm noi eșam din sat pe oparte și pe altă parte să băga muscalu cu cazaci gloanțele dela muscal depușcă șuera pela capu nostru detot așteptam numai să cădem dară din Batteriea noastră numai de unu se știe căi înpușcat care lam văzut cu toți dară numai prin picior și de 5 inși nu se știe de loc sau că sunt morți ori prinși nimenea nu știe să spună de ei dacă nusor fi rătăcit prin cea pădure mare

Nea ajutat bunul și milostivul dumnezeu deam eșit din satul acela care au rămas numai cenușă am apucat în pădure unde nu neau mai văzut sădea după noi acolo am stat puțin deneam odihnit și îi mulțumeam lu dumnezeu drăguțu cămau scăpat din așa vâpac mare, sara pe la 4 ore sau înmulțit frontu la noi cu răzelva din urmă cu infanterie și cu tunuri aducea infanteria tot cu motoarele din dăpărtare muniție tot cu motoarele odată au făcut faersteung (n.n. poziție de foc) într-o margine de pădure și sau pus oda pe muscal și infanteria noastră atîta venise de era cîta frunză și sau băgat în sat peste muscan și ceau putut tot au prins și pînă sara tot ai noștri au ajuns în sat acela deunde am eșit dară un așa un foc nau mai fost în Bucovina decîndi bătoaca spuneau ofițeri care pe acolo au fost decînd cu începerea resbelului spuneau ofițeri care pe acolo au fost decînd cu începutu resbelului. drumurile de piatră erau tot gropi de granatele muscalului denu puteai merge cu carele arăturile și finețele erau ca ogoarele acestea sau întîmplat în sfînta duminică înainte de sfîntele Rosale și în ziua cea pe seară eu am venit cu căruța de vale la tren depărtare de linia defoc 13 km și de acolo auzeam cum bubue tunurile și tocmai așa bubuea ca cînd bat doi oameni coasele unu lîngă alt acestea sa întîmplat duminica, duminica sara eu am venit înjos la tren și noaptea au mai fost un Engrif (n.n. atac) deeau mînat pe ai noștri înapoi sau făcut foer stelunger (n.n. poziție de foc) în Pădure eu cînd am venit din Pădure am venit într-un sat cu numele Kocsuba acolo am stat azi de acolo am venit tot înapoi am mai stat într-un sat cu numele Witoluko dar numai cît am mîncat minaja și cai fiteru pesara am mai fost în Sztaralaszoka acolo am căpătat sara kafeu și de acolo am pornit drumu către karpați că muscalu neau bătut tare înapoi începund de la 1 lunie sfîntele Rosali leam făcut tot călătorind pe drum începund din Sîmbăta Rosalilor noaptea la 12 ore namavut tihnă și odihnă nici ziua nici

noaptea îndrumu acesta mare am căpătat 16 inși un komis așa trai amavut la sfîntele Rosale flămînzi și obosiți pe drum și într-o 19 lea am ajuns în karpați într-un sat cu numele Kosov altfel de nație nu decît numai jidan aicea am dat pe opită 2 kr de dimineața și la amez deabia neau ajuns și deaicea frontu edeparte numai de 20 km din Kosov am plecat într-o 22 lea adeca în sfînta duminica sam intrat tot în karpați tot pe drum de țară și niște munți așa de înalți de nu le zereai vîrfu și întoate zilele tot ploii și aveam marșu întoate zilele dimineața la 5 ore pînă la 11 ore de la 11 pînă la 2 pauze după aceea iar plecam pînă la 6 ore sara mergeam pe zi mai mult de 50 km și unde era cîte vreoțîră de lărgime era apoi vreo cîteva case tot risipite printre brazi într-o lărgime mai mare era un sat cu numele Zabian sam venit mai devale într-un orașel cu numele Woskancz pe la Kőrösmező (n.n. Frasin, în slavă Jasyna, în Ucraina) pînă la Maramoros Sziget (n.n. Sighetu Marmăției) aicea am fost în Juli 2 în 4 am căpătat gesiturile dar numai două au putut repelui (n.n. repara) 1 și 2 dritemu dacă au căpătat gesiturile au mai stat Bateria 3 săpămîni și eu cu trenul 6 săp. și la tren am fost numai eu și un kadet cînd au venit telegrama să meargă trenu mau numit numai pe mine cu el cale de 76 km cu 9 kară cu 38 de cai și mam dus pînă la Borșa acolo am stat o zi de acolo am venit pela Felsoviso (n.n. Vișeu de Sus) la Bardu aicea am stat 5 zile de aici neam întors înapoi tot pela Felsoviso și Hovasmezo (n.n. Poenile de sub munte) la Kopilar, Kopilar este un vîrf de deal foarte foarte înalt și pe el este un drum cacel de țară acolo am stat numai o noapte și neam dus mai departe tot devale într-o vale adîncă și munți înalți și tare foarte frig în luna lu august cînd amauzit de mobilizarea României am fost la kopilar veneam către Felsőviso (n.n. Vișeu de Sus), la Felsoviso am stat 4 săpămîni Bateria au stat două săptămîni și eu am mai stat cu trenu încă două după aceea meu venit telegrama de am plecat mai departe și am venit la Borșa

trei zile am tot venit pînă acolo la Borșa am dat decelălalt tren cel mare și am plecat la Wiso (n.n. Vișeu) de la Wiso la Kopilar întrun vîrf de munte foarte înalt acolo am stat 4 zile de acolo am venit ear înapoi la Wiso de la Wiso am venit la Bardu de la Bardu am ruculuit în Bott în Sfoaram linie întai am fost ca temp în Vorm. după acea la kolone kom. dela kolone la Erste grupe și la 2 cînd am venit la Bott au fost Batt în Sfoaram la Plevian de acolo am venit înapoi la Lruz deaicea la Popodea de la Popo la Albin dela albin la Lruz și aicea suntem de două luni Scriund aceasta întral 10 December în anul 1916 Aiceala Lruz suntem departe desfoaram linie de 1 k. Crăciunu ungurilor lam petrecut la Lrotz am căpătat de crăciun decinste un plaivas omașină debendzin deaprinș țigarete unstiuc de slănină și cîrnat undeți de rom ojumătate de liter vin la unu nouă cat undeți de rom și atunce neamfăcut și un pui de mămăligă sam fript slănină ca în țivilie am mîncat și prin timpu acesta este o zăpdă de doi metri decînd dedeam din carare afară nebăgam pînă în brîu în zăpăda și în toate zilele ninge și bate vîntu untimp ceprin Karpați ne mai pomenit.

Jn ziua de Nașterea Domnului am fost la marod visit cu picioru stîng fiind umflat de frig și meu dat douăzile dinsfrai (n.n. zile libere). Minaje am căpătat tot de amez mazere cu linte amestecata cu carne devită decare înțivilie nas fi pusă pe masă dar somănînc în ziua de Nașterea domnului. Pînă aicea am scris în anu 1916 Din Martie 12. Aceasta am scriso în seara deanu nouo și

rog pebunu dumnezeu ca începînd cu zi de anu nouo adecă marele mucenic Vasile cel mare casăm ajute pînă la zile de bătrînețe casăm aduc aminte decele întîmplate în timpu acesta greu și sal poci lauda și mări cu nevasta și cu pruncu meu împreună pînă la zi de bătrînețe –

Jn anul 1917 Januuarie 16 am căpătat dela socrumeu 80 de koroane eu fiind în karpați la papadica Felso Wiso (n.n. Vișeu de Sus) și dumnealui fiind în Derecske Bihor megye- (n.n. Drișca, Comitatul Bihor, azi orașul Derecske în Ungaria) și de acolo mea trimis cele 80 de koroane de sām ajute sa scap săi pot.... potrivii...

Jn ziua desfîntu Botezu Dlui am fost lafolas sam venit numai în ziua de sfîntu Joan sara așa vînt au bătut deau astupat urma și la adăpost a fost zăpada cît omu de am făcut gang prin ea și asa neam putut duce la Batterie și batea un vînt foarte rece demeau îngețat bocanci pe picior ca feru și ziua desfîntu Joan am căpătat deacasă opoștală și ocarte închisă și am aflat în ea cum că au răposat betu nașu meu din cununie în anul 1917 Januuarie 20 Juga Ioan

Cine va găsi această carte mărog ao trimite pe adresa

Roska Janosné (n.n. soția lui Roșca Ioan)

Bastelec (n.n. Băcel)

Háromszek Megye (n.n. Comitatul Treiscaune)

u.p.

Bikfalva (n.n. Bicfalău)

Joan Roșca

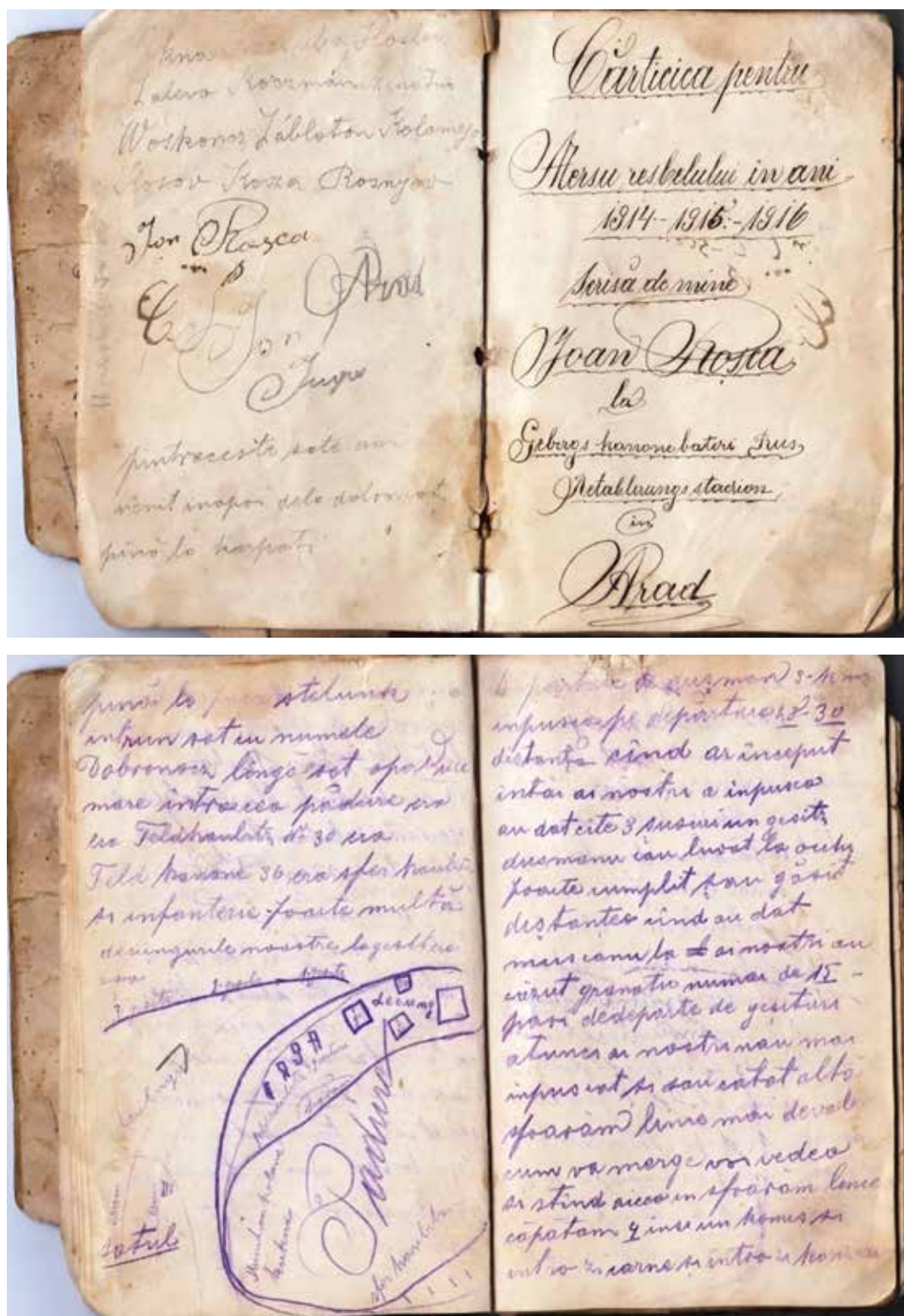

Fig. 2 File din „Cărtică pentru mersul războiului în anii 1914-1915-1916” scrisă de Ioan Rosca din Băcel.

Fig. 2 Sheets from the 'Book for the course of the war in the years 1914-1915-1916' written by Ioan Rosca from Băcel.

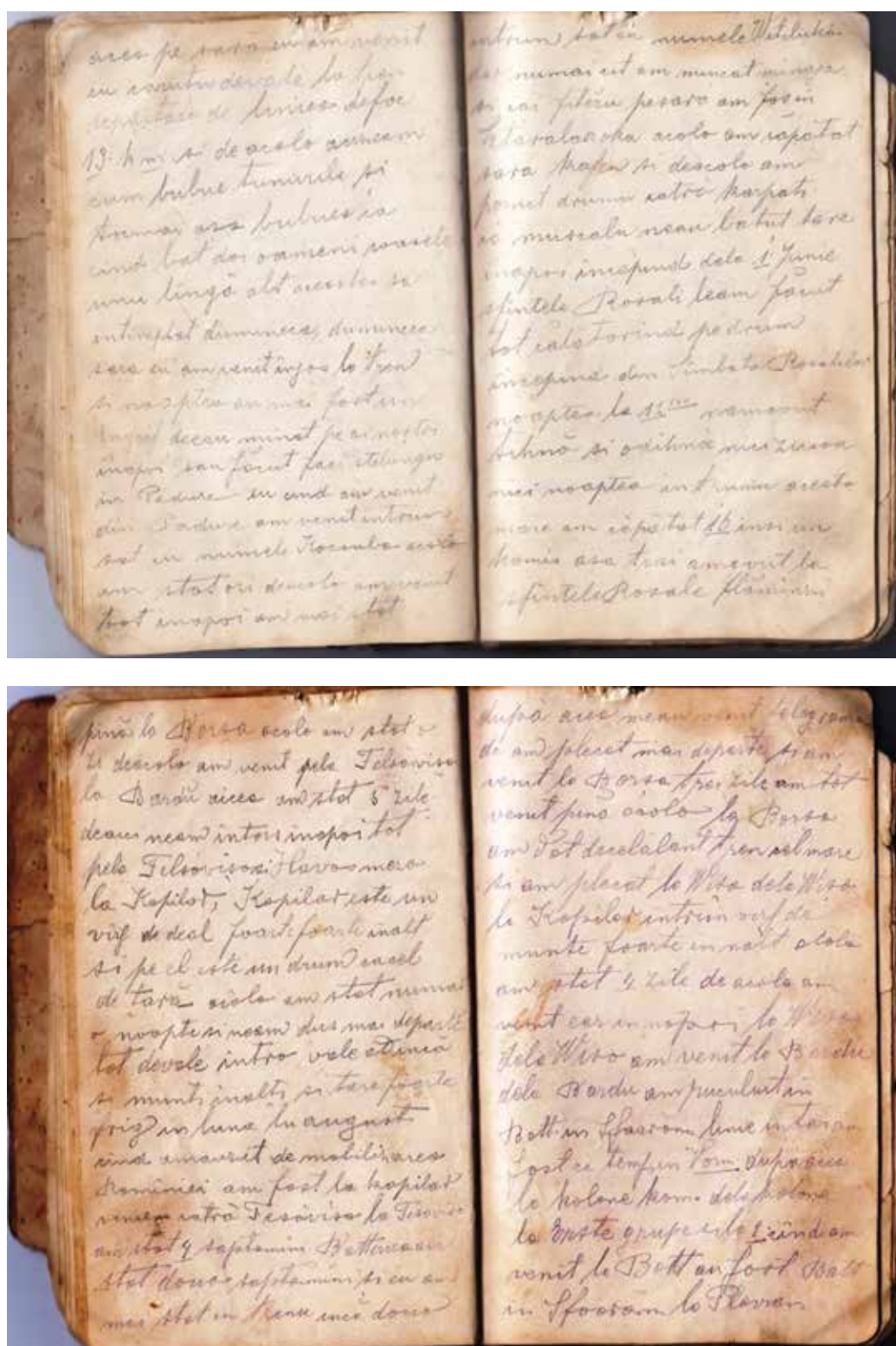

Fig. 3 File din „Cărtică pentru mersul războiului în anii 1914-1915-1916” scrisă de Ioan Roșca din Băcel.

Fig. 3 Sheets from the ‘Book for the course of the war in the years 1914-1915-1916’ written by Ioan Roșca from Băcel.

Fig. 4 Ioan Roșca în timpul războiului; (pe verso:
„Dragă nevastă! După cum ști numai cinci zile am stat acas dar acum îți trimit
această fotografie ca să vezi pe aci cum sunt și cu ce lucru mă ocup...”).
Fig. 4 Ioan Roșca during the war; (on verso: ‘Dear wife! As you know, I stayed home only
five days but now I send you this photograph for you to see here how I am and what I do...’).

Fig. 5 Ioan Roșca cu soția Ana (n. Iuga).
Fig. 5 Ioan Roșca with his wife Ana (borned Iuga).

Cronica activităților

Chronicle of activities

Cronica activității Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni pentru anul 2020

The National Museum of Eastern Carpathians Activity Report on 2020

Cosmina Marcela OLTEAN¹
Cristina Ioana FELEA-BAUBEC²

ABSTRACT

During 2020, The National Museum of the Eastern Carpathians (in short in Romanian MNCR) carried out numerous novel activities and projects at its headquarters and subordinate museum points. The institution initiated and carried out projects on Romanian history, culture and civilization specific to Harghita and Covasna counties, as well as regional, national and European projects such as 'HiLands - Hidden Mountain Landscapes', 'The Salt Civilization in Transylvania', 'The Cucuteni Civilization', 'The Roman Dacia Limes', etc. The institution has been actively involved in the implementation of leading national programs such as the 'Centennial National Program', the 'Limes National Program' and the 'National Systematic Funding for Systematic Archaeological Research'.

The museum has implemented 27 research projects, 17 educational and cultural projects, reaching in total 26681 direct beneficiaries. A number of 10 exhibitions were toured and 54 cultural projects and programs were developed. The activity of the institution in 2020 aimed at achieving clearly set objectives - increasing the museum's visibility, diversifying services dedicated to the public and enhancing the educational impact of its activities.

In terms of heritage identification, the institution was able to discover and document a number of cultural assets relevant to the museum's profile. Regarding the heritage research and documentation, MNCR carried out numerous archaeological, ethnographic and historical-documentary field research activities, continuing the research of the heritage administrated by the institution. In this regard, we mention the scientific expertise of the rich batch of prehistoric wooden artifacts discovered in the salt mining sites of eastern and north-eastern Transylvania (Harghita, Mureș and Bistrița-Năsăud counties), the scientific expertise of rich osteological material discovered in archaeological sites Olteni and Sfântu Gheorghe-Arcuș (Covasna County). The activity of conservation and restoration of the heritage administrated by MNCR was continued. At the same time, the activities regarding the scientific evidence, the classification and the evaluation of the heritage have been considerably intensified. In addition to the classic ways of documenting, in 2020 the institution resorted to digital documentation (accurate 3D images, aerial photographs, video and audio recordings) of heritage assets.

The promotion of the museum's cultural projects and the growth of its visibility were achieved by constantly improving and updating the institution's website, creating new customized products for MNCR exhibitions with the institution's logo. In 2020, the museum created and launched several online cultural products such as the Virtual Museum of the Eastern Carpathians, where you can find information about the latest research and cultural products of the institution, the YouTube channel, presenting films of various MNCR artefacts and collections of 3D scans of several artefacts, while also managing social networks accounts. The institution organized lectures on various topics of archaeology, history, memorialistic and literature for the general public, both in the museum spaces and especially in schools, universities and other museums.

In 2020, the number of direct beneficiaries of the museum (direct beneficiaries, visitors and virtual beneficiaries) was 26,681, and that of indirect beneficiaries was 22,315. Thus, the total number of beneficiaries amounts to 48,996. The public is the target of all museum projects, including research projects. The management of the institution only supports those research projects that generate results relevant to the public. MNCR specialists held several open lectures and public lectures, participating in a series of national and international events and conferences, presenting the most relevant aspects of archaeology, history and ethnography in eastern and south-eastern Transylvania.

¹ Muzeograf, Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; ocosmina57@gmail.com.

² Muzeograf, Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni; feleacristina@gmail.com.

Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, instituție de cultură subordonată Ministerului Culturii, singurul muzeu de rang național din estul Carpaților Răsăriteni, contribuie la cercetarea, protejarea și valorizarea patrimoniului cultural național, arheologic, etnografic și istorico-documentar. În același timp, muzeul integrează acest patrimoniu în peisajul cultural al întregului areal al Carpaților Răsăriteni – de la Subcarpații Prahovei și Buzăului până la Bucovina și Maramureș. În aceste condiții, MNCR contribuie la o abordare echilibrată între aspirațiile culturale locale și cele naționale și europene.

Proiecte și activități MNCR

Pe parcursul anului 2020, MNCR a realizat numeroase activități relevante și proiecte inedite, la sediul central și în fiecare dintre punctele muzeale a căror activitate o coordonează - Prima Școală Românească din Sfântu Gheorghe, Casa Memorială „Romulus Cioflec” din Araci și Muzeul Oltului și Mureșului Superior din Miercurea Ciuc. Instituția a inițiat și realizat atât proiecte privind istoria, cultura și civilizația românească din județele Harghita și Covasna (de exemplu, Prima Școală Românească din Sfântu Gheorghe, Casa memorială „Romulus Cioflec”, Etnografia românească din sud-estul Transilvaniei ș.a.), cât și proiecte de anvergură regională, națională și europeană (HiLands – peisaje montane ascunse, Civilizația sării în Transilvania, Civilizația Cucuteni, Limesul Daciei Romane ș.a.).

Toate programele și proiectele realizate de instituție în 2020, atât cele stipulate în planurile minimale anuale cât și cele realizate peste prevederile acestora, au fost subordonate în mod exclusiv îndeplinirii misiunii muzeului. Evoluția profesională a instituției în intervalul menționat e conformă cu politicile culturale la nivel național și la strategia culturală a autorității. Astfel, instituția s-a implicat activ în implementarea programelor naționale prioritare ale

Autorității. În anul 2020, acestea au fost: Programul Național *Centenar*, Programul Național *Limes*, Programul Național de Finanțare a Cercetării Arheologice Sistematice.

Principalele direcții de acțiune în 2020 au fost:

- Cercetarea patrimoniului cultural aflat în administrarea muzeului (arheologic, etnografic, istorico-documentar și memorialistic)
- Păstrarea, conservarea, restaurarea și evidența științifică a bunurilor culturale aflate în administrarea muzeului.
- Valorizarea patrimoniului cultural, prin organizarea expozițiilor, manifestărilor culturale și științifice, precum și prin introducerea acestuia în circuitul științific prin publicare și comunicare în țară și străinătate.
- Achiziționarea datelor științifice privind peisajele naturale și culturale din estul Transilvaniei, necesare interpretării și expunerii integrate a patrimoniului, în spiritul abordării holistice a acestuia. Acestea permit integrarea patrimoniului administrat de muzeu în contextele naturale și culturale autentice, complexe și atractive.
- Elaborarea documentației științifice și administrative necesare organizării muzeului (de cca. 0,8 ha), în aer liber la Covasna.
- Demersuri științifice și administrative pentru organizarea în orașul Beclean a unui Muzeu al Sării.
- Dotarea instituției cu echipamente de lucru performante. În 2020 instituția a achiziționat echipamente din surse atrase: calculatoare, imprimante, minicalculator pentru expoziție, camere foto, drone, receptare de GPS etc. Astfel, au fost în mod considerabil sporite capacități tehnice ale instituției.
- Reparații curente la toate imobilele aflate în administrarea muzeului.

- Atragerea resurselor financiare și umane suplimentare
- Sporirea performanțelor personalului angajat.

Activitatea instituției în 2020 a urmărit sporirea vizibilității muzeului, diversificarea serviciilor pentru public și creșterea impactului educațional al activităților sale.

În ceea ce privește identificarea patrimoniului, instituția a reușit să descopere și să documenteze o serie de bunuri culturale relevante pentru profilul muzeului: situri și peisaje arheologice, numeroase artefacte, mărturii relevante privind istoria și civilizația românească din arealul Carpaților Răsăriteni.

În ceea ce privește cercetarea și documentarea patrimoniului, MNCR a efectuat numeroase cercetări arheologice, etnografice și istoric-documentare de teren. Dintre acestea, cele mai de seamă rezultate au furnizat cercetările privind Arheologia montană în Carpații de Curbură, Exploatarea preistorică a sării (Băile Figa, jud. Bistrița-Năsăud), Eneoliticul și epoca bronzului (Sfântu Gheorghe-Arcuș, Bixad, jud. Covasna; Păuleni Ciuc-Dâmbul Cetății, Ocland jud. Harghita), Civilizația dacică (Covasna-Valea Zânelor, jud. Covasna) și Limesul Daciei Romane. Cu rezultate notabile s-au soldat cercetările istoric-documentare privind Istoria învățământului confesional românesc din sud-estul Transilvaniei. Aceste cercetări, pe de o parte au adus contribuții majore la cunoașterea temelor menționate, iar pe de alta, au îmbogățit patrimoniul muzeului cu cca. 3000 de unități de patrimoniu, dintre care cca. 50 (podoabe de aur și piese harnașament de cai din epoca bronzului, obiecte preistorice de lemn ș.a.) se pretează pentru a fi clasate drept obiecte de patrimoniu de categoria tezaur. Au fost descoperite vestigii deosebit de importante privind epoca bronzului

și prima epocă a fierului, privind sistemele de fortificație din eneolitic și epoca bronzului. Rezultatele cercetărilor au fost bine documentate, toată documentația aferentă acestor cercetări fiind arhivată în arhiva științifică a muzeului, în format clasic și digital.

Totodată, în anul 2020, a fost continuată cercetarea patrimoniului aflat în administrarea instituției. În acest sens, menționăm expertizarea științifică a lotului bogat de artefacte preistorice de lemn descoperite în situri de exploatarea sării în estul și nord-estul Transilvaniei (jud. Harghita, Mureș și Bistrița-Năsăud), expertizele științifice ale materialului osteologic bogat descoperit în situri arheologice Olteni și Sfântu Gheorghe-Arcuș (jud. Covasna).

Cercetările efectuate în perioada la care ne referim, au sporit în mod considerabil patrimoniul instituției, i-au dezvăluit multe din valențele cognitive și educaționale, au furnizat date prețioase privind contextele lor naturale și culturale. În prezent, rezultatele acestor cercetări sunt în curs de procesare, pregătindu-se pentru publicare, expuse în cadrul unor expoziții, prezentate publicului prin intermediul unor lecții deschise on line, iar în viitor, vor fi integrate în expoziții tematice și de bază.

În anul 2020 a fost continuată activitatea de conservare și restaurare a patrimoniului aflat în administrarea MNCR. Totodată, în mod considerabil au fost intensificate activitățile privind evidența științifică, clasarea și evaluarea patrimoniului. Pe lângă modalitățile clasice de documentare, în 2020 instituția a recurs la documentarea digitală (imagini fidele 3d, aerofotograme, înregistrări video și audio) a bunurilor de patrimoniu mobil aflat în administrarea proprie și a celui imobil și imaterial aflat în teren.

În ceea ce privește valorizarea patrimoniului, instituția a continuat să publice rezultatele recentelor cercetări în reviste proprii (ANGVSTIA, Caietele de la Araci),

precum și în ale altor instituții din țară și străinătate. În plus, instituția a organizat manifestări științifice proprii (Sesiunea Științifică anuală a MNCR) și în parteneriat (Sesiunea Națională de Comunicări Științifice Români din sud-estul Transilvaniei – Istorie, Cultură și Civilizație), iar personalul MNCR a participat la manifestări științifice naționale și internaționale unde au prezentat cele mai relevante aspecte privind arheologia, istoria și etnografia din estul și sud-estul Transilvaniei. În 2020, MNCR a fost preocupat și de valorizarea patrimoniului prin cele mai diverse activități adresate publicului larg. În acest sens, instituția a continuat activitatea expozițională, pe cât a fost posibil în condițiile pandemiei. Totodată, colectivul instituției a căutat și de multe ori a reușit să compenseze scăderea drastică a fluxului fizic de beneficiari, prin organizarea activităților în aer liber și în spațiul virtual.

Muzeul a reușit, prin numeroase colaborări, să sporească și noi resurse umane. Astfel, în cadrul unor proiecte comune, în activitățile instituției au participat specialiști în diverse domenii ale muzeologiei și cercetării, precum și numeroși voluntari.

În conformitate cu strategia culturală a instituției pentru întreaga perioadă la care facem referire, muzeul a asigurat efectuarea cercetărilor științifice în domeniul preistoriei, civilizației dacice, romane și post-romane. Una dintre prioritățile declarate ale instituției, asupra căreia Ministerul Culturii nu s-a pronunțat încă, fundamentarea științifică a organizării Muzeului în Aer Liber la Covasna (cf. HG nr. 1043 din 2013) a fost urmărită cu maximă insistență.

Dintre programele și proiectele de cercetare prevăzute pentru 2020, au fost realizate cu succes următoarele: *Exploatarea pre- și protoistorică, antică și medievală a sării în estul Transilvaniei; Dacii în estul Transilvaniei; Granița de est a Daciei*

romane; Sud-estul Transilvaniei în perioada post-romană (sec. III-VI); Învățămintul confesional românesc în estul Transilvaniei (sfârșitul sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XX-lea); Conservarea, restaurarea, evidența și clasarea patrimoniului MNCR; Îmbunătățirea expozițiilor permanente existente; itinerarea expoziției Apele minerale în estul Transilvaniei (Exploatarea apei minerale și industria balneară în estul Transilvaniei în secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea) și Limesul de est al Daciei romane pentru școlari; Sesiunea științifică anuală a MNCR; Publicarea Caietelor de la Araci și a revistei anuale a MNCR - ANGVSTIA, XXIII; Ateliere creative Tradiție și Modernitate; Organizarea evenimentului Noaptea Muzeelor, ș.a.

În acord cu prioritățile asumate de autoritate – Ministerul Culturii – muzeul, alături de alte două muzee naționale, MNIR și MNIT, este în mod efectiv implicat în implementarea Programului Național Limes.

MNCR, în mediul online

Promovarea proiectelor culturale realizate de instituție și creșterea vizibilității muzeului s-au realizat prin îmbunătățirea și actualizarea în permanență a site-ului instituției, au fost lansate noi produse personalizate pentru expozițiile MNCR cu sigla instituției, produse ce sunt prezentate în cadrul *Museum Shop* din incinta sediului central al MNCR și la celelalte sedii ale muzeului, pliante de promovare pentru oferta culturală și sediile MNCR. Pentru a-și consolida imaginea, în anul 2020 muzeul a creat și lansat câteva produse culturale online precum Muzeul Virtual al Carpaților Răsăriteni, unde se regăsesc informații despre ultimele cercetări și produse culturale ale instituției, canalul de youtube, filme de prezentare pentru diferite obiecte din patrimoniul MNCR și scanare 3d a unor obiecte de patrimoniu, a administrat pagina www.facebook.com/mncr.sfantugheorghe, a creat pagina pe

Instagram, a postat săptămânal noutăți și a monitorizat activitatea online; a administrat pagina web www.mncr.ro, pagina web pentru revista ANGVSTIA și a încărcat numerele recent apărute; a pregătit și prelucrat materiale pentru postările de pe site-ul muzeului, postări de evenimente, actualizarea postărilor, crearea galeriilor foto; a administrat grupuri separate pe facebook pentru obiectivele din cadrul muzeului (Prima Școală Românească, Casa Memorială Romulus Cioflec, Muzeul Oltului și Mureșului Superior); a administrat avizierul muzeului (pregătit și afișat materiale, cu ocazia diferitelor evenimentelor culturale - Mărțișor, Paște, Sărbători de iarnă etc.); a realizat și difuzat materiale de popularizare (cărți de vizită, etichete pentru pungile de suveniruri) și materiale noi de promovare personalizate (pixuri, semne de carte, căni, magneți), care se găsesc la *Museum Shop*. MNCR a participat la evenimente culturale și sportive cu mare vizibilitate, precum cele prilejuite de *Noaptea Muzeelor*, *Ziua Limbii Române*, *Ziua Culturii Naționale*, târguri de turism naționale, internaționale și nu numai.

Muzeul este activ pe rețelele de socializare, astfel toate informațiile referitoare la activitatea MNCR sunt diseminate către public în timp real. Periodic a organizat ateliere de creație în spațiile muzeului, pentru a atrage un număr cât mai mare de vizitatori. Muzeul se implică și în viața sportivă comunitară. Astfel, a format o echipă de baschet care poartă sigla cu denumirea muzeului. Aceasta participă la Campionatul Județean de Baschet Pentru Amatori Covasna, competiție la care sunt înscrise 10 echipe din județele Covasna și Brașov, cu un număr total de peste 150 de jucători.

A organizat prelegeri pe diverse teme de arheologie, istorie, memorialistică și literatură pentru publicul larg, atât în spațiile muzeului cât și în școli, universități și alte muzee.

Bilanț al vizitatorilor și beneficiarilor muzeului

În 2020 numărul beneficiarilor direcți ai muzeului (beneficiari direcți, vizitatori și beneficiari virtuali) a fost de 26.681, iar cel al beneficiarilor indirecti a fost de 22.315. Astfel totalul beneficiarilor direcți și indirecti a fost de 48.996. Există o creștere a numărului de beneficiari cu 24.03% față de anul 2019 (39.503 beneficiari direcți și indirecti). Numărul beneficiarilor a crescut mai ales datorită produselor din mediul online, beneficiarii virtuali având o pondere tot mai mare din totalul beneficiarilor MNCR din anul 2020. Totodată, numărul vizitatorilor și a beneficiarilor direcți la activitățile MNCR s-a înjumătățit pe parcursul anului 2020, din cauza restricțiilor cauzate de situația epidemiologică. Din aceeași cauză, Instituția nu a mai putut organiza activități în afara spațiilor muzeului: în școli, grădinițe, cămine culturale.

Estimări în ce privește numărul beneficiarilor pentru următoarea perioadă de management

Instituția și-a propus să asigure tendința ascendentă a numărului de beneficiari, cu creșterea anuală de cca. 5-10%. În acest moment, în estimarea numărului de beneficiari, MNCR își menține angajamentul de a asigura creșterea anuală cu 5-10%, raportat la anul 2020. Totodată, numărul beneficiarilor poate să crească mai mult – cu cca. 20.000 de persoane în plus pentru fiecare an, în cazul în care MNCR va reuși să organizeze secția de la Covasna, având în vedere aflulul turistic ridicat în această stațiune turistică

Publicul MNCR și educația muzeală

Activitatea instituției este în permanență orientată către vizitatori/beneficiari, în special către copii, adolescenți și tineri din unități școlare din localitățile județelor Harghita, Covasna și Brașov, pentru care a organizat în spații proprii și mai ales în

cele ale partenerilor, numeroase acțiuni culturale: expoziții temporare, serate culturale, ateliere și lecții deschise. Muzeul cultivă bune relații cu publicul, indiferent de naționalitate, rasă, religie, vârstă, sex, statut social sau orientare politică.

Instituția acordă importanța deosebită educației muzeale adresată în mod preponderent copiilor, adolescenților și tinerilor. O serie de proiecte educaționale sunt adresate categoriilor de public defavorizate: persoanelor cu dizabilități, copii instituționalizați, romi. Totodată, instituția se implică în mod co-participativ în evenimente culturale și sportive de mare vizibilitate.

O categorie de beneficiari ai muzeului, redusă ca număr, însă generatoare de expertiză superioară, dezvoltare și prestigiu, sunt persoane din mediul academic și universitar, care beneficiază de programe și proiecte de cercetare derulate de muzeu.

Publicul este ținta tuturor proiectelor muzeului, inclusiv a celor de cercetare. Conducerea instituției sprijină numai acele proiecte de cercetare care generează rezultate relevante pentru public. Proiectele de cercetare câștigate de angajații instituției sunt acceptate și sprijinite cu o condiție obligatorie: ele trebuie să fie asociate de proiecte de valorizare specific muzeală a cercetării și adresate publicului larg și, totodată, să faciliteze implicarea diverselor categorii de public în cercetare, prin tabere de creație, arheologice etc.

Muzeul caută și de cele mai multe ori reușește, pe de o parte, să implice cele mai diverse categorii de public în proiectele sale de cercetare, în funcție de nivelul lor de pregătire, iar pe de altă parte, pune un accent deosebit asupra integrării cercetării în activități adresate publicului. Se acordă acestor activități atenție cu totul specială, întrucât cercetarea ajută foarte mult la cultivarea spiritului critic, mai ales la generațiile tinere. Astfel, cel mai numeros public al muzeului este, în momentul

actual, alcătuit din elevii din ciclurile primare, gimnaziale și liceale din județele Covasna Harghita și Brașov și cadrele didactice care îi însoțesc. Alte categorii sunt prietenii muzeului, turiștii români și străini, copii și tineri instituționalizați și cu nevoi speciale și pensionari. Beneficiarii virtuali sunt mai ales adulți, pasionați de istorie, cadre didactice și specialiști din domeniul arheologiei/etnografiei, care sunt atrași de produsele virtuale inedite ale MNCR.

Activitățile derulate în vederea promovării programelor și proiectelor instituției în anul 2020

Având în vedere contextul impus de pandemia cu SARS-COV-2, strategia de promovare a MNCR s-a bazat în anul 2020 pe dezvoltarea mai multor platforme virtuale, prin care s-a dorit atragerea unor noi categorii de beneficiari, dar totodată muzeul a rămas conectat și la categoriile fidele activităților MNCR. Cele mai reprezentative activități sunt prezentate succint în continuare.

A fost dezvoltată platforma web „Muzeul virtual al MNCR” (<https://muzeu.net4u.ro/>) ce implementează o structură de baze de date de tip multi-content dinamic, într-un format *responsive* (platformă web vizualizabilă în condiții optime pe tabletă și telefon mobil). Muzeul Virtual organizează informațiile în colecțiile Arheologie, Memorialistică, Etnografie, permițând totodată virtualizarea expozițiilor permanente în format WEB.

A fost dezvoltat canalul de YouTube dedicat produselor media MNCR: Muzeul Virtual al Carpaților Răsăriteni (<https://www.youtube.com/channel/UCkVoRh-w1J3MeBSQwYz3PEg>). În anul 2020 au fost încărcate 34 de producții (filme documentare, produse multimedia, înregistrări din timpul activităților MNCR).

Au fost create 9 producții video – short videos cu intro standardizat în seria denu-

mită *Obiecte cu poveste* – obiecte speciale din patrimoniul MNCR și poveștile lor spuse chiar de specialiștii care le studiază și le îngrijesc.

A fost dezvoltat website-ul revistei ANGVSTIA (<https://muzeu.mncr.ro/index.php/pages/revista-angvstia>) asigurându-se publicarea online individuală a fiecărui articol identificat prin titlu, autor, cuvinte cheie și rezumat.

Oferta culturală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni a fost prezentată publicului la Târgul de Turism al României, ce a avut loc în perioada 20-23 februarie, la București, dar și în cadrul Târgului de Turism din Budapesta din luna martie 2020, în cadrul standului Visit Covasna.

Prin intermediul Asociației de Dezvoltare a Turismului din județul Covasna, un grup de vloggeri și ziariști au vizitat două din punctele muzeale ale MNCR din județul Covasna, respectiv Prima Școală Românească și expoziția de arheologie "Așezarea preistorică Păuleni-Ciuc, *Dâmbul Cetății*". Materialele realizate de vloggeri și jurnaliști au apărut în reviste și rețele sociale, facilitând o promovare la nivel național. Promovarea prin intermediul influencerilor din mediul virtual reprezintă cel mai nou instrument folosit în multe domenii, inclusiv în cultură.

În 2020, Radio Europa FM a fost partener oficial al Noptii Muzeelor 2020. MNCR a fost prezent în cadrul acestei campanii cu un obiect și anume Tiparul de caș/Păpușarul.

Proiectele de bază ale MNCR au fost: Conservarea preventivă și invazivă a patrimoniului, desfășurat permanent în imobilele aflate în administrarea MNCR din Sfântu Gheorghe, Araci și Miercurea Ciuc, monitorizarea permanentă a microclimatului și ajustarea periodică a acestuia, acțiuni de desprăfuire, aerisire și îngrijire a obiectelor în funcție de material; Desalinizarea obiectelor arheologice de lemn provenite din siturile salifere din Transilvania, selectarea și pregătirea arte-

factelor de lemn arheologic și etnografic care necesită măsuri intruzive de conservare și desalinizare, fotografierea, descrierea și împachetarea obiectelor, transportul artefactelor la laboratorul specializat și monitorizarea activităților de desalinizare și restaurare; Restaurarea patrimoniului etnografic și arheologic administrat de MNCR; Expertizarea patrimoniului în vederea evaluării și clasării; Evidența, clasarea și evaluarea patrimoniului MNCR; Dezvoltarea colecției 3d de artefacte din patrimoniul MNCR – Scanare 3d cu lumină structurată și permanentizarea acestei activități.

Proiecte și expoziții MNCR în 2020

S-a itinerat expoziția "Drumul Sării – Drumul Țării" în locații precum Muzeul Orășenesc Tășnad jud. Satu Mare și Muzeul Oltului și Mureșului Superior din Miercurea Ciuc jud. Harghita (în 2021). Se dorește itinerarea expoziției și la alte muzee din țară și realizarea versiunii virtuale.

Expoziția foto-documentară "Granița de est a Provinciei Dacia", formată din 13 placte bilingve, color și texte explicative, jocuri interactive și film documentar, a fost itinerată și prezentată cu ghidaj de specialitate, adaptat segmentelor de vârstă și tipurilor de public. În cadrul expoziției a avut loc și proiecția filmului "Granița de Est a Provinciei Dacia". Se preconizează itinerarea expoziției în locațiile instituțiilor de învățământ, educație și administrație locală din județele Covasna, Harghita și Brașov.

S-a dezvoltat în continuare proiectul privind organizarea Muzeului Sării de la Beclean – Băile Figa, elaborându-se o tematică definitivă și în ceea ce privește proiectul Muzeului Sării, cu demersuri privind aprobarea înființării Secției MNCR Muzeul Sării la Beclean.

Expoziția foto-documentară "Marile bătălii ale Primului Război Mondial din trecătorile Carpaților de Curbura – Teledetecție

și arheologie aeriană” s-a desfășurat în perioada ianuarie - decembrie 2020. Expoziția compusă din 11 postere a fost itinerată la Întorsura Buzăului și Bran, urmând itinerarea expoziției în jud. Covasna, Harghita, Buzău și Brașov.

Expoziția foto-documentară “Sud-estul Transilvaniei în contextul Marii Uniri”, realizată în colaborare cu Școala Gimnazială Apold, Jud. Mureș (05-06.11.2020) a fost itinerată cu ocazia sărbătorii Centenarului Marii Uniri, evenimentul cuprinzând o lecție deschisă și ateliere de pictură pe vase ceramice. Se dorește itinerarea expoziției și în alte locații din județele Covasna, Harghita, Mureș, Brașov, precum și elaborarea versiunii digitale a expoziției.

A fost itinerată și expoziția foto-documentară “Românii din fostele scaune secuiești și Marea Unire”, cu sprijinul partenerilor Complexul Sportiv Național Izvoru Mureșului, județul Harghita și Școala Generală „Gheorghe Zaharia” Brădet, județul Covasna (23-29.09.2020; 04-23.11.2020), completată de lecții deschise privind desemnarea reprezentanților din zona județelor Harghita și Covasna de azi, la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia la 1 Decembrie 1918. Itinerarea expoziției continuă și în alte școli din județele Covasna, Harghita, Mureș și Brașov, fiind completată ulterior de elaborarea unei versiuni digitale a expoziției.

A avut loc itinerarea expoziției foto-documentare “Personalități covășnene și harghitene ale Marii Uniri” în cadrul Școlii Gimnaziale „Nicolae Russu”, Școala Gimnazială Zăbrătau, în intervalul 30.10-23.11.2020, prezentând contribuția la pregătirea, înfăptuirea și consolidarea Marii Uniri, a unor intelectuali români originari din zona Covasna- Harghita.

Expoziția foto-documentară “Contribuția învățământului confesional românesc din Trei Scaune la Marea Unire”, care cuprinde documente scrise și fotografii precum și componente informaționale

referitoare la situația învățământului confesional românesc în Trei Scaune în preajma Marii Uniri și privind contribuția la pregătirea, înfăptuirea și consolidarea Marii Uniri a fost prezentată în parteneriat cu Asociația Cultural-Creștină „J. Teculescu” din Covasna, jud. Covasna a fost un proiect itinerat între 15.01-30.11.2020.

Expoziția foto-documentară “Formarea și activitatea Gărzilor Naționale în zona Trei Scaune, Ciuc și Odorhei, desemnarea delegaților și participarea la Marea Adunare de la Alba Iulia la 1 Decembrie 1918” a vorbit publicului despre realizarea unității naționale și activitățile premergătoare actului istoric de la 1 Decembrie 1918 și formarea Gărzilor naționale române din zona Covasna-Harghita de azi (fostele Comitate Trei Scaune, Ciuc și Odorhei) care au contribuit la Marea Unire. Expoziția a fost itinerată în parteneriat cu Asociația Cultural-Creștină J. Teculescu din Covasna, jud. Covasna în perioada ianuarie-martie 2020 la sediul MOMS din Miercurea Ciuc și în decembrie 2020 în Covasna.

Expoziția “AIDOMA”, formată dintr-o colecție cu reconstituiri de ii tradiționale, a fost itinerată la Muzeul Oltului și Mureșului Superior, Miercurea-Ciuc, județul Harghita, în parteneriat cu Asociația Culturală “Semne cusute” din București, lider de proiect. Expoziția alcătuită din 28 de ii, replici ale unor cămăși celebre aflate în marile muzee ale lumii sau în colecții private, au fost însoțite de o componentă grafică și de explicații. Proiectul a oferit publicului posibilitatea să descopere sau să regăsească frumusețea, simbolistica și cromatică artei populare românești din diferite zone etno-folclorice ale țării.

Cercetări arheologice la MNCR în 2020

Programul de Studii de arheologie a peisajului în situri din epoca dacică menționate în repertoriile arheologice din

estul Transilvaniei, format din mai multe proiecte a urmărit valorificarea cercetărilor despre Situl dacic fortificat Cetatea Zânelor de la Covasna, jud. Covasna, realizat în parteneriat cu MNIT în orașul Covasna, în iulie-decembrie 2020. În cadrul cercetării s-a urmărit identificarea funcționalității dialelelor masive de piatră descoperite pe Terasa a III-a a Cetății Dacice de la Covasna. Astfel a avut loc analiza arheozoologică a unui lot de 2000 de fragmente de oase animaliere, fotografierea și desenaarea vestigiilor descoperite și prelevarea de mostre de sol prin carote manuale (3 seturi) până la adâncimea de 1 m.

Lucrările de pe situl antic de la Olteni, jud. Covasna au avut loc între octombrie-decembrie 2020 și s-a realizat în sectorul nordic (pe un platou/terasă înaltă a Oltului), aflată la circa 200-300 nord de fortificațiile castrului de la Olteni, în vederea verificării unei anomalii la nivelul subsolului care se întinde pe suprafața de cca 700 m (est-vest și nord-sud). Activitatea s-a concentrat pe dezvelirea și documentarea unei secțiuni arheologice amplasate peste o anomalie magnetică vizibilă în planul magnetic al zonei de la Nord de castrul roman. Inițial s-a presupus existența unui apeduct, care pare însă să reprezinte o urmă de locuire umană de vârstă preistorică și nu de epocă romană. Situația arheologică a evidențiat faptul că avem de-a face cu un complex adâncit de tipul unui "șanț" umplut cu multe fragmente de lut ars (roșu pe exterior și negru în miez) rezultate probabil de la unele tipuri de construcții.

În cadrul programului de cercetare arheologică sistematică a avut loc cercetarea sitului preistoric fortificat de la Păuleni-Ciuc, jud. Harghita (01.07–30.08.2020) prin verificarea prin metode intruzive a liniilor de fortificare detectate anterior prin magnetometrie și aerofotogrammetrie în partea vestică a sitului. Cercetările efectuate au relevat patru linii de fortificare da-

tând din trei perioade: una – din ca. 4,450 cal BC, două – din ca. 2,150 – 2,050 cal BC, una – din cal BC, 1,850 cal BC. Acestea corespund nivelurilor de locuire Cucuteni A, Ciomortan I și II, Wietenberg II.

Situl de exploatare a sării de la Băile-Figa a fost cercetat și în 2020, iar în cadrul acestuia a avut loc dezvelirea unei structuri de lemn datând din cca. 100- 900 a. Chr.. S-a realizat un set de fotografii și filme în timpul cercetărilor cu cele 43 artefacte preistorice de lemn, piatră și ceramică, 10 mostre de lemn pentru datare radiocarbon și 10 mostre de lemn pentru determinarea speciilor de lemn preistoric.

Programul de cercetare istorică a cuprins proiectul de Cercetare documentară privind învățământul confesional românesc în zona Covasna-Voinești (a doua jumătate a secolului al XVIII-a și începutul secolului al XX-lea) care condus la realizarea unei expoziții temporare referitoare la învățământul confesional românesc din zona Covasna – Voinești, în localitatea Covasna.

În cadrul programului de Educație Muzeală s-au concretizat proiecte precum Școala Altfel la muzeu, desfășurat la MNCR, MOMS, Casa Memorială "Romulus Cioflec" din Araci, Prima Școală Românească din Sf. Gheorghe și unități de învățământ din zonă, în parteneriat cu unități școlare, asociații, instituții de cultură, case de cultură și primării. În urma proiectului au rezultat 6 ateliere creative, 5 vizite cu ghidaje de specialitate, expoziții, lecții deschise și proiecții de filme documentare. S-au organizat ateliere de scriere cu pana în unități de învățământ, atelier de modelare manuală a lutului în școli, atelier de pictură pe vase ceramice și pe lemn în unități de învățământ, promovarea punctelor muzeale ale MNCR în unitățile școlare și atragerea de noi vizitatori.

Proiectul "Tradiție și Modernitate", ediția a XIII-a, s-a desfășurat la MNCR, MOMS, Casa Memorială "Romulus Cioflec" din

Araci, Prima Școală Românească din Sf. Gheorghe și unități de învățământ din zonă, în parteneriat cu unități școlare, asociații, instituții de cultură și primării. Din activitate au rezultat 12 ateliere creative (modelaj lut, atelier de pictură pe vase ceramice, atelier de țesut, ateliere de scriere cu pana și tocul) și 8 vizite la muzeu, cu ghidaje de specialitate.

Activitățile cultural-educative de la Muzeul Oltului și Mureșului Superior din Miercurea Ciuc numără evenimente precum Sărbătoarea Micii Uniri la muzeu din ianuarie 2020, aici având loc lecții deschise cu tema Mica Unire și Domnul ei adresată elevilor de clasa a IV-a și ateliere creative de țesere a unor semne de carte în culorile tricolorului.

Zilei Culturii Naționale la muzeu s-a organizat din nou în colaborare cu Colegiul Național "Octavian Goga" din Miercurea-Ciuc, având loc prezentări referitoare la semnificația zilei de 15 ianuarie, prezentarea unor repere biografice din viața poetului, ateliere creative de țesere a unor semne de carte în culorile tricolorului, activitatea Să-l citim pe Eminescu, lectură din poeziile eminesciene și Eminescu vers și culoare – atelier de reprezentări prin desen ale unor creații eminesciene.

Activitatea *Sărbătoarea primăverii – ateliere creative* (ianuarie – martie 2020) a avut ca parteneri Colegiul Național "Octavian Goga" din Miercurea-Ciuc și Școala Gimnazială "Liviu Rebreanu" Miercurea-Ciuc și s-a concretizat în 15 ateliere creative de confecționat măștișoare, felicitări și buchețele de flori.

Ediția 2020 a Noptii europene a muzeelor s-a desfășurat prin expuneri online și prezentări video pe teme legate de patrimoniul MNCR:

- Ediții princeps Romulus Cioflec aflate în patrimoniu Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni. (dr. Luminița Cornea).

- Desenul obiectelor arheologice, modalitatea principală de reconstituire grafică a artefactelor. Prezentarea grafică a unui car miniatural din lut ars specific epocii bronzului (2000-1500 î.e.n). Florentina Mărcuți (arheolog partener); Jocul de popice de masă (D. Buzea)
- Uneltele preistorice folosite la exploatarea resurselor de sare. Dan Buzea
- *Interiorul țărănesc specific zonei Harghita* din cadrul expoziției de bază de la Muzeul Oltului și Mureșului Superior din Miercurea Ciuc (Florina Bănică)
- Cercetările arheologice de la Cheile Vârghișului. (dr. Marian Cosac, Universitatea Valahia din Târgoviște, responsabil științific al proiectului de cercetare din Cheile Vârghișului).
- Povestea tăblițelor de scris de la Prima Școală Românească din Sfântu Gheorghe (Florin Herțeg)
- Campania Europa FM *Obiecte de poveste din muzee* – Păpușarul sau Tiparul de caș.

Activitatea *Joc și sport – Tradiție și competiție* s-a desfășurat la Sfântu Gheorghe, Întorsura Buzăului și Covasna (ianuarie – martie 2020) având ca parteneri Asociația Sportivă Ciucaș din Întorsura Buzăului, Liceul Teoretic Mircea Eliade din Întorsura Buzăului, Centrul de Prevenire, Evaluare și Consiliere Antidrog Covasna și Asociația Culturală Cetatea Dacică-Valea Zânelor din Covasna.

MNCR a fost partener în proiectul Cupa Unirii - tenis de picior în sală, ediția a V-a, desfășurat la Întorsura Buzăului în ianuarie 2020, la care au participat 8 echipe.

Alte programe cu caracter sportiv în care s-a implicat activ MNCR au fost Cupa Îndrăgostiților de Tenis de Câmp, ediția a III-a Întorsura Buzăului și Campionatul Județean de Baschet Pentru Amatori Covasna, ed. 2019-2020.

Conferințe și lecții deschise

În februarie 2020 a avut loc Conferința *Cercetarea și valorificarea civilizației dacice din sud-estul Transilvaniei* în Voinești-Covasna, în cadrul căreia specialiști MNCR au susținut comunicări:

- Masa rotundă "Valorificarea cercetărilor arheologice de la Cetatea Dacică-Valea Zânelor Covasna"
- Dr. Dan Ștefan, Dr. Maria-Magdalena Ștefan, *Cetăți și zone sacre la dacii din estul Transilvaniei, conferință publică la Sala Unirea din Covasna*;
- Dr. Paul Pupeză, Covasna-Cetatea Zânelor. Priorități de cercetare în anul 2020. Conferință publică la Sala Unirea din Covasna.

Un număr de 9 lecții deschise au fost ținute de membrii muzeului în unități de învățământ și în alte locații:

- 20.01.2020, Florin Herțeg, lecție deschisă la muzeu cu tema „Mica Unire”, prezentare importanța zile de 24 ianuarie pentru istoria modernă a României, la Școala Gimnazială Nr. 4 „Frații Popeea” din localitatea Săcele jud. Brașov;
- 22.01.2020, Ana Dobreanu, lecție deschisă, 2 sesiuni, cu tema „Mica Unire și Domnul ei” la sediul MOMS, pentru elevii Școlii Gimnaziale „Liviu Rebreanu” din Miercurea-Ciuc, Clasa a IV-a A și B;
- 14.02.2020, Dr. Paul Pupeză, Covasna – 2 sesiuni pe tema *Cetatea Zânelor. Istoria unor timpuri îndepărtate... de lângă noi, Clasa a X-a și a XII-a*.
- 14.11.2020, Dr. Marian Cosac, *Cercetările arheologice de la Cheile Vârghișului (lecție deschisă în mediul online)*;
- 14.11.2020, Dr. Luminița Cornea, *Ediții princeps Romulus Cioflec aflate în patrimoniul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni (lecție deschisă în mediul online)*.

Manifestări culturale

În perioada 09-11.12.2020 a avut loc Sesiunea Științifică anuală a MNCR (ediția a XVII-a), organizată în parteneriat cu Ministerul Culturii și S.C. Total Business Land SRL la Sfântu Gheorghe – Arcuș, jud. Covasna. Manifestarea s-a concretizat în 3 secțiuni, 41 comunicări științifice și o masă rotundă.

- Secțiunea 1 – Miercuri, 9 decembrie 2020, Noi cercetări privind epoca bronzului în arealul Carpaților Răsăriteni. Organizator dr. Valerii Kavruk, moderator: Roxana Munteanu și Florin Gogâltan;
- Secțiunea 2 – Joi, 10 decembrie 2020, Noi cercetări privind epoca fierului în zone montane (organizator dr. Maria Magdalena Ștefan, moderator: dr. Valeriu Sîrbu și dr. Aurel Rustoiu);
- Secțiunea 3 – Joi, 10 decembrie 2020, ora 9.00; Cercetări istorico-documentare privind sud-estul Transilvaniei în secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea (organizator dr. Ana Dobreanu, moderator: dr. Ioan Lăcătușu).
- Masă rotundă, vineri, 11 decembrie 2020, Digitalizarea patrimoniului muzeal (organizator dr. Dan Ștefan, moderator dr. Valer Rus)

Programe de cercetare arheologică

În cadrul Programului Național Limes a avut loc elaborarea documentației științifice necesare elaborării dosarului de înscriere a Frontierelor Daciei Romane în Lista patrimoniului mondial UNESCO, proiect finanțat de Ministerul Culturii (aprilie-decembrie 2020). Activitățile cuprinse în proiect au urmărit cercetarea Frontierei Daciei romane, sectorul de Est: cercetarea științifică și valorificarea rezultatelor acesteia în vederea realizării documentației pentru înscrierea în Lista Patrimoniului mondial UNESCO a obiectivelor de patrimoniu cultural ce au făcut parte din Frontierele Imperiului Roman, pe Sectorul de

Est al Provinciei Dacia; efectuarea de cercetări pluridisciplinare la Olteni, Brețcu, Baraolt, Reci, Boroșneu Mare și în zona imediat apropiată acestora, în vederea delimitării în teren a limitelor siturilor și a zonelor lor de protecție; monitorizarea curentă a siturilor din lista indicativă aflate pe teritoriile județelor Brașov, Covasna, Harghita și Mureș; completarea și actualizarea sistemului GIS de evidență computerizată pentru documentarea datelor acumulate pe parcursul activităților în cadrul Programului Național Limes.

Programul de cercetare *Peisaje ascunse: explorarea prin teledetecție și LiDAR a drumurilor, granițelor și câmpurilor de luptă din Carpații de sud-est* (HiLands) a avut loc în intervalul aprilie-decembrie 2020, fiind coordonat de Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, în parteneriat cu Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni și Muzeul Brăilei Carol I, a avut ca temă centrală depistarea și cercetarea prin teledetecție și tehnologia LiDAR a câmpurilor de luptă și situri arheologice în zonele montane împădurite. Obiectivul general a fost cercetarea sistematică a coridoarelor strategice ce traversează partea de sud-est a Carpaților și care au constituit, de-a lungul vremii, poarta de legătură dintre Transilvania și spațiul danubian și pontic.

S-au efectuat cercetări arheomagnetice în siturile de interes de la Peștera Abri 132 și Peștera Mare din Cheile Vârgheișului, jud. Harghita (preistorie și istroie), Ansamblul rupestre de la Piatra Rotării, jud. Buzău, Așezarea fortificată din cea de a doua epocă a fierului de la Coadă Izvorului, jud. Prahova, Aninoasa (cultura Ariușd), Sântimbru (cultura Wietenberg), Ocland (grup tumular), Păuleni-Ciuc (Ariușd, Coțofeni, Ciomortan, Wietenberg), Miercurea Ciuc- Șumuleul Mare, Bixad (Ariușd, Wietenberg, Latene, Epoca medievală), Terasa Râului Negru din zona localităților Bită și Reci și situl arheologic de la Reci, Doboi-ca, jud. Covasna, Olteni (cultura Ariușd și

epoca romană), Brețcu (epoca romană), Cetățile din perioada medievală timpurie de la Slon, jud. Prahova, Defileul Oltului din Munții Perșani, jud. Brașov, Situl arheologic de la Covasna "Dealul Sărat" și Valea Cașinului și situl arheologic de la Valea Seacă, Cetatea Cece. S-au descoperit o serie de anomalii magnetice, care oferă date cu privire la structura internă a acestor așezări și care vor fi publicate pe viitor.

Investigațiile arheometrice non-invazive din anul 2020 completează cu succes eforturile celorlalte tipuri de cercetare efectuate până acum și indică posibilitățile extinse ale acestei metode pentru identificarea de structuri arheologice invizibile ochiului uman, pentru stabilirea limitelor siturilor și a zonelor lor de protecție, precum și pentru managementul măsurilor de protecție și promovare turistică a fiecărui sit. Aceste cercetări contribuie la o mai bună planificare a viitoarelor cercetări invazive și non-invazive din fiecare sit, respectiv pentru punerea în valoare științifică a zonei cercetate.

Subsumat Programului *HiLands* a fost proiectul Cercetarea interdisciplinară a sitului Covasna - Dealul Sărat, jud. Covasna (august-octombrie 2020), care a urmărit identificarea și delimitarea exactă a urmelor de locuire și de fortificare a sitului, încadrarea cronologică și atribuirea culturală.

Activitatea din cadrul cercetării non-invazive a sitului arheologic Aninoasa – La Șezut, comuna Reci, jud. Covasna s-a desfășurat în intervalul iunie-august 2020 și a urmărit studiul topografic al sitului, investigații arheometrice non-invazive, prelevare mostre de sol și set de carote pedologice manuale, un studiu al mostrelor și interpretarea datelor. Analiza datelor geo-fizice sugerează existența unei incinte fortificate cu șanț de apărare.

Între iunie-noiembrie 2020 a avut loc Cercetarea interdisciplinară a sitului arheologic Bixad – Cetatea Vapa, jud. Covasna care a scos la lumină urmele unei așezări

preistorice și medievale fortificate în mai multe faze de ocupare. Situl a fost locuit încă din eneolitic, fiind apoi reocupat și refortificat în fiecare dintre etapele cronologice reprezentative pentru această zonă geografică (Coțofeni, Wietenberg, prima epocă și a doua epocă a fierului).

Cercetarea interdisciplinară a grupului tumular Ocland-Petreni-Sânpaul-Crăciunel, jud. Harghita, desfășurată în intervalul octombrie-noiembrie 2020, a avut loc pe teritoriul comunelor Ocland și Sânpaul, pe situl ce se află în imediata vecinătate a zăcămintului de sare care, de fapt, este cel mai sudic din zona Subcarpaților Transilvaniei.

În iulie-noiembrie 2020 s-a desfășurat Cercetarea interdisciplinară în situl Valea Seacă Cetatea-Cece, jud. Covasna, un important sit fortificat din epoca fierului din Carpații de Curbură, din județul Covasna. În cadrul cercetării s-a recurs la digitizare prin colectarea de date tridimensionale de înaltă rezoluție reliefului modificat antropoc, în condițiile în care situl este unul izolat și greu accesibil.

Cercetarea interdisciplinară în situl Cheile Vârghișului, jud. Harghita (iulie-septembrie 2020), proiect al Universității "Valahia" din Târgoviște, în care MNCR a fost partener, s-a axat pe cercetarea în ansamblu a locuirii umane din perioada Paleoliticului mijlociu în situl Abri 122 și Peștera MARE – Cheile Vârghișului. Astfel două peșteri au fost investigate prin LiDAR portabil și două cercetate prin metode invazive (săpături arheologice). S-au realizat fotografii și filme din timpul săpăturilor arheologice. Cercetările vor continua până în 2022.

Programe și proiecte finanțate în totalitate din venituri proprii

Cercetarea arheologică preventivă în situl Sfântu Gheorghe – Arcuș, desfășurată între municipiul Sfântu Gheorghe și satul Arcuș jud. Covasna, în perioada 11.05.–31.07.2020; 22.09.–30.11.2020, a urmărit

documentarea siturilor arheologice din zona Sf. Gheorghe – Arcuș, documentarea patrimoniului descoperit în timpul activităților de teren, aerofotografierea sitului, cartarea complexelor arheologice identificate în teren, desenarea la scară a complexelor arheologice identificate, prelucrarea primară a patrimoniului descoperit. Au rezultat peste 457 de artefacte speciale descoperite și inventariate și peste 3033 de pachete de material arheologic de masă format din ceramice, pietre, lipitură și alte materiale.

Cercetarea arheologică preventivă în situl arheologic Băile Figa, în zona lucrării „Asfaltarea drum de legătură cu DJ 172 din Beclean, județul Bistrița Năsăud” (01.10 – 20.12.2020) a inclus acțiuni de cercetare preventivă în sectorul nordic al sitului și în zona de protecție a sitului arheologic care are statutul de monument istoric. În secțiunea I/2020 (extindere SXXII/2012), au fost identificate în urma cercetărilor arheologice preventive urme ale unor amenajări și construcții din lemn (pari, scânduri, fragmente de garduri din nuiele împletite), ale căror vârstă încă nu a fost stabilită. În stratul de nămol, au mai fost descoperite: ciocane de lemn, lopăți de lemn, ciocane de minerit de piatră, multe elemente de construcții din lemn păstrate fragmentar și fragmente ceramice. Săpăturile în SI/2020 au surprins urme arheologice din preistorie și probabil din perioada sec. al XIX-lea - fragmente ceramice și o amenajare sumară.

Evaluarea/Diagnosticul arheologic în cadrul proiectului „Racord f.o.darkfiber client Vodafone Romania, Vârful Ciorii, Brețcu, județul Covasna”, finanțat de S.C. Telekom Romania Communications S.A. (mai-iulie 2020), a fost un proiect ce a constatat într-o evaluare arheologică în zona afectată de proiectul de construcție și un set de investigații non-invazive.

Evaluarea arheologică din zona proiectului de modernizare a activității lui

CSISZER ZSOMBOR I.I. prin „Construire și dotare adăpost pentru vaci de lapte și anexe, spații pentru procesare și comercializare”, în Sântimbru, jud. Harghita (iunie – august 2020), a relevat o serie de anomalii de dimensiuni relativ mici. Descărcarea de sarcină arheologică urmează să se producă în cadrul unui proiect viitor.

Din evaluarea arheologică a zonei afectată de proiectul „Construire Cort Evenimente, Anexa tip ”P”, Parcare și împrejurire teren din Covasna, str. Pava de Sus, jud. Covasna” (februarie–martie 2020), proiect care intră parțial în perimetrul acestei lucrări de construcție se află în Zona de Protecție a Monumentului Istoric înscris în Lista Monumentelor Istorice (LMI - 2015) - ”Calea Ferată Îngustă”, a rezultat că nu se impune elaborarea și punerea în practică a unui proiect de supraveghere arheologică sau de cercetare arheologică preventivă.

Supravegherea arheologică a zonei afectată de proiectul „Cariera de argilă Bodoc”, jud. Covasna a avut loc în august–decembrie 2020, în perimetrul căreia sunt cunoscute vestigii arheologice formate din materiale ceramice de factură preistorică, ce pot reprezenta urmele unei așezări. Activitatea de supraveghere arheologică a fost amânată pentru anul 2021.

Cercetarea științifică a patrimoniului mobil aflat în administrarea MNCR a urmărit:

O expertiză antropologică a materialului osteologic uman descoperit în situl arheologic Sfântu Gheorghe - Arcuș 2020, a furnizat date precum determinarea sexului și a vârstei indivizilor, stabilindu-se condițiile de incinerare.

Proiectul de cercetare arheozoologică a materialului osteologic animalier descoperit în situl arheologic Sfântu Gheorghe - Arcuș în anul 2020 a constatat în transportul obiectelor la laboratorul din Miercurea-Ciuc și documentarea materialului os-

teologic pentru 7 schelete cabaline, cca. 27800 de fragmente de oase animaliere.

Echipa MNCR a condus și un studiu pedologic al siturilor arheologice de la Aninoasa, Reci, Păuleni-Ciuc, Malnaș-Băi și Sântimbru, care a cuprins analizarea și compararea unui set de probe, în ceea ce privește adâncimea, culoarea, textura, pH-ul și incluziunile de natură antropică a mostrelor din situri.

Din proiectul de datare radiocarbon a vestigiilor descoperite în situl arheologic Păuleni-Ciuc, Sânzieni, Olteni și Racoș-Ormeniș, au rezultat 15 mostre care au fost trimise pentru analiza radiocarbon.

Proiectul de *Reconstituire grafică a vestigiilor arheologice administrate de MNCR și a contextelor acestora* s-a materializat într-un set de desene și scene de reconstituiri istorice. Desenul obiectelor de muzeu reprezentând modalitatea principală de reconstituire grafică a unor artefacte pornind de la un simplu fragment dintr-un obiect, folosind materiale documentare furnizate de arheologi și de reconstituire a unui ansamblu de obiecte în care pot fi redată ansambluri sau instalații, reconstituirea scenei istorice reprezintă etapa de valorificare istorică din muzee prin care publicul va înțelege mai bine modul de utilizare și funcționare a unor artefacte și a modului de viață din preistorie și antichitate.

Manifestări culturale

Evenimentul cultural-literar „La umbra nukului bătrân” de la Casa memorială „Romulus Cioflec”, Araci, a avut loc online pe 2 iulie 2020. În cadrul întâlnirii a avut loc lansarea revistei „Caietele de la Araci” nr. 13, prezentată de prof.dr. Luminița Cornea, redactor-șef, apoi în viziunea poezilor Mihaela Malea Stroe și Ionel Simota. A urmat recital poetic „Între muritor și zeu” – autor și interpret Adrian Munteanu.

Evenimentul cultural-literar „Ziua Limbii Române 2020” a avut loc la Prima Școală

Românească din Sfântu Gheorghe, în 29 august 2020 și a cuprins activități precum lansări de carte ale unor autori din județele Covasna și Harghita, comunicările susținute de Prof. Mihai Trifoi, „Adrian Păunescu, un poet vizionar controversat”; Dr. Ioan Lăcătușu, „Românii maghiarizați. Români care și-au pierdut limba” și expozițiile „Manuale pentru școlile confessionale românești din Transilvania” – prezentată de prof. Florin Herțeg; „Volume ale poetului Mihai Eminescu și cărți referitoare la poetul național”, publicații donate Bibliotecii „Nicolae Colan” de către prof. Petre Străchinaru – a prezentat Larisa Axinia.

Manifestări științifice naționale și internaționale

Specialiștii MNCR au luat parte la 14 manifestări științifice naționale și la 5 internaționale. Lanivel național au prezentat:

- Ana Dobreanu în cadrul Colocviului național „I.I. Russu” ediția a XII-a, 27.06. 2020: *Sud-estul Transilvaniei în perioada 1900-1914. Studiu socio-politic.*
- Ana Dobreanu, comunicarea științifică *Informații documentare privind învățământul confesional românesc din Covasna-Voinești* (a doua jumătate a secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea), Sesiunea științifică anuală a MNCR, secțiunea Istorie, 10 decembrie, 2020, online.
- Valerii Kavruk, Dan Buzea, József Puskás, Roxana Munteanu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan, *Noi cercetări efectuate în situl Păuleni-Ciuc – Dâmbul Cetății*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 1, 10 decembrie, 2020, online.
- Valerii Kavruk, Cătălin Bem, Adrian Gligor, József Puskás, Cătălin Borangic, Barbocz Beata, Corina Borș, Cornel Bucurenciu, Mariana Cebotari, Radu Coman, Adrian Drișcu, Mihai Dunca,

Eduard Ghinea, Nicolae Ionescu, Paula Mazăre, Francesca Știrbu, Raul Trif, Ion Tuțulescu, Costin Daniel Tuțuianu, Ștefan Vasilache, Adrian Vladu, *Cercetări arheologice preventive efectuate în situl Sfântu Gheorghe-Arcuș (Hosszú) în anii 2019-2020*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 1, 9 decembrie, 2020, online.

- Cătălin Bem, Adrian Gligor, József Puskás, Cătălin Borangic, Valerii Kavruk, Paula Mazăre, Radu Coman, Ștefan Vasilache, Raul Trif, Mariana Cebotari, *Necropola din epoca bronzului mijlociu de la Sfântu Gheorghe-Arcuș (Hosszú)*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 1, 9 decembrie, 2020, online.
- Valerii Kavruk, *Necropola de la Sfântu Gheorghe – Arcuș (Hosszú) în contextul raporturilor între Bazinul Carpatic, sudul Europei de Est și Asia Centrală pe parcursul epocii bronzului mijlociu și târziu*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 1, 10 decembrie, 2020, online.
- József Puskás, Cătălin Bem, Cătălin Borangic, Valerii Kavruk, *Vestigii aparținând perioadei târzii a epocii bronzului (cultura Gáva) din situl Sfântu Gheorghe-Arcuș (Hosszú)*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 1, 9 decembrie, 2020, online.
- Valerii Kavruk, *Noi cercetări privind exploatarea preistorică a sării în Transilvania*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 1, 9 decembrie, 2020, online.
- Maria-Magdalena Ștefan, Dan Ștefan, Dan Buzea, *Contribuții la problematica fortificațiilor cu miez ars din epoca fierului. Cercetările de la Teliu (jud. Brașov) și Valea Seacă Cetatea-Cece (jud. Co-*

- vasna). Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 2, 10 decembrie, 2020, online.
- Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan, Valeriu Sirbu, Lucica Savu, Alexandru Halbac, *Topografia arheologică a Defileului Oltului din Munții Perșani*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea 2, 10 decembrie, 2020, activitate online.
 - Florin Herțeg, *Profesorul dr. Ioan Bozocanu din Vâlcele*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, secțiunea Istorie, 10 decembrie, 2020, activitate online.
 - Maria-Magdalena Ștefan, *Muzeul Virtual al Carpaților Răsăriteni, de la site web la muzeu virtual*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, Masă rotundă – Digitizarea patrimoniului muzeal, 11 decembrie, 2020, activitate online.
 - Dan Ștefan, *Patrimoniul digital, perspective și provocări dincolo de isteria tehnologică*. Sesiunea științifică anuală a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, Masă rotundă – Digitizarea patrimoniului muzeal, 11 decembrie, 2020, activitate online.
 - Cristina-Ioana Baubec-Felea: *Masa rotundă cu tema „Muzeul ca spațiu de explorare pentru copii”*, 22 Octombrie 2020, organizator Asociația Da ,Dece, Proiect finanțat de AFCN.
 - Alexandru Popa, *Südost siebenbürgen während der spätrömischen Zeit: ein Forschungsprojekt des National museum der Ostkarpaten in Sf. Gheorghe/Rumänien*, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main, IMAGMA Workshop, 6.-7. Martie 2020.
 - Alexandru Popa, *The Sarmatians of Caucaland between historical geography and archaeology*. Session: „Being Sarmatian. Approaching “Sarmatian Archaeological Cultures” as a Networking System”, 26th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists. Budapest, 26-30 August 2020.
 - József Puskás, *Adatok a Felsőháromszéki-medence abszolút kronológiájához: a középső bronzkor kezdetei [Contribuții la cronologia absolută a epocii bronzului mijlociu în Depresiunea Târgu Secuiesc]*. A VI-lea conferință a doctoranzilor maghiari, Cluj-Napoca.
 - József Puskás, *The Beginning of Middle Bronze Age in Southeastern Transylvania*, prezentat la 26th EAA Virtual Annual Meeting.

Specialiștii instituției au publicat în 2020 un număr de 22 de articole și sinteze, după cum urmează:

Ana Dobreanu:

- *Situația rețelei școlare din Comitatul Ciuc și accesul la educație (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea)*, în vol. scos de Asociația Învățătorilor Harghiteni, Pagini ale istoriei învățământului din județul Harghita, coord. Elena Mîndru, Editura Eurocarpatica, Sf. Gheorghe, 2020, p. 35-44;
- *Probleme economice abordate de participanții la congresul secuiesc din 1902 și soluții propuse*, în: Acta Carpatica VI/1, Editura Eurocarpatica, 2019, p. 64-72;

Manifestări științifice internaționale:

- Dan Buzea, Alexandru Popa, Dan Ștefan, *Noi investigații geo-fizice în situl eneolitic Ariusd-Cucuteni de la Aninoasa, comuna Reci, jud. Covasna*, Titlul Simpozionului: Neoliticul și eneoliticul în centrul Europei / The Neolithic and the Aeneolithic in Central Europe, Sibiu, 6-7 noiembrie 2020 (ediție online);

- Informații documentare privind învățământul confesional românesc în localitatea Covasna (a doua jumătate a sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea), în ANGVSTIA 24, Editura ANGVSTIA, Sf. Gheorghe, 2020, (sub tipar);
- În colab. cu Florin Herțeg, *Documente privind învățământul confesional românesc din Trei Scaune*, în: ANGVSTIA 24/2020.

Herțeg Florin:

- *Un arăcean și Războiul cel Mare – dr. Pompiliu Nistor*, în: Acta Carpatica VI/1, Editura Eurocarpatica, 2019, p. 73-81.

Dan Buzea:

- În colab. cu Alexandru Popa, Dan Ștefan, *Noi investigații geo-fizice în situl eneolitic Ariușd-Cucuteni de la Aninoasa, comuna Reci, jud. Covasna*, în: Neoliticul și eneoliticul în centrul Europei / The Neolithic and The Aeneolithic in Central Europe, Sibiu, 6-7 noiembrie 2020, p. 29.
- În colab. cu Maciej Dębiec, Thomas Saile, *Statuettes and houses from a Bandkeramik settlement near Olteni in Transylvania, Rzeszów, Polonia*;
- În colab. cu Maciej Dębiec, Thomas Saile, *Aspecte ale unei așezări aparținând culturii ceramicii liniare cu note muzicale de lângă Olteni (Transilvania)*, ANGVSTIA 24/ 2020 (sub tipar);

Dan Ștefan:

- În colab. cu Maria-Magdalena Ștefan, Dan Buzea, *Rezultate preliminare ale cercetărilor geofizice și de teledetecție de la Covasna - Cetatea Zânelor*, în Istros, 2020.
- În colab. cu Dan Buzea, Daniel Garvăn, Stănică Pandrea, *Up and down. From Inner Curvature to Northern Wallachia and back during the 5th millennium* (Arheopress) – varianta în limba engleză;
- În colab. cu Maria-Magdalena Ștefan, Valeriu Sîrbu, Lucica Savu, Alexandru

Halbac, *Teledetecție și valorificarea arheologică a datelor LiDAR în zona Defileului Oltului de la Racoș. Partea I - Studiul instalațiilor și amenajărilor folosite în practicarea meșteșugului vărăritului*, ANGVSTIA 24/ 2020;

Florina Bănică:

- *Portul popular din Voșlăbeni, județul Harghita, aflat în patrimoniul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni*, în ANGVSTIA 24/ 2020;

Valerii Kavruk:

- În colab. cu Gheorghe Postică, *Așezarea Păhărnicieni "Petruca" în lumina cercetărilor arheologice din anul 1988*, în ANGVSTIA 24/ 2020;
- În colab. cu Anthony Harding: *Ur- und frühgeschichtliche Salzgewinnung in Siebenbürgen*, în: Tod im Salz – Eine archäologische Ermittlung in Persien Begleitbuch, Katalog und Graphic Novel, Bochum 2020, S. 83-89.
- În colab. cu Viorica Vasilache și Felix-Adrian Tencariu: *OM, SEM-EDX, and micro-FTIR analysis of the Bronze Age pottery from the Băile Figa salt production site* (Transylvania, Romania). Microsc Res Tech. 2020; 1–14. <https://doi.org/10.1002/jemt.23451>
- În colaborare cu Dan-Lucian Buzea, Puskas Jozsef, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan, Anthony F. Harding, Marius Alexianu, Cătălin Roibu, Radu Zăgreanu: *Cercetări efectuate la Băile Figa în anii 2016-2019 și considerații privind deslușirea valențelor unui peisaj salin hibrid*. ANGVSTIA 23/ 2019, p. 9-108.

Alexandru Popa:

- *From Angvstia to Cymidava. The Eastern Frontier of Roman Dacia and the mountain passes in the area of the Curvature Carpathians (I). Case study: the Oituz Pass*. Volum colectiv *HiLands*.

- *The Frontiers of the Roman Empire in Eastern Dacia. Preliminary results of research conducted in the context of the Romanian National Limes Program.* In *Past for the Future and Future for the Past: Preservation and Promotion of the World Heritage Sites*. Conferință internațională, Sighișoara, 10-14 octombrie, material editat de Sergiu Musteață, 103-116. Oxford.
- În colaborare cu: Sergiu Musteață, Mihaela Iacob, Ștefan Honcu, Lucian Munteanu, *Cercetarea magnetometrică în situl de epocă romană de la „Fântâna Seacă”* (localitatea Slava Rusă, jud. Tulcea), în ANGVSTIA 24/ 2020;

József Puskás:

- *Așezarea culturii Noua de la Albiș / Kézdi-Albis-Rétremenő* (județul Covasna) în *Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare*, 2, Chișinău. 111-150.
- *South-eastern Transylvania during the Late Roman period (3rd-4th centuries AD)* în: Rubel, A. – Voss, H.-U. (eds.): *Experiencing the Frontier and the Frontier of Experience. Barbarian perspectives and Roman strategies to deal with new treats*. APRA 76. 169-178.
- Recenzie Marion Dowd – Robert Hensley (eds): *The archaeology of darkness*, OxbowBooks, Oxford & Philadelphia, 2016, 143 p. în ANGVSTIA 24/ 2020.

Programele finanțate din subvenția acordată de Ministerul Culturii au fost cele cuprinse în planul pentru *Conservarea, restaurarea clasarea și evaluarea patrimoniului muzeal*, în care s-au încadrat proiectele de Conservare preventivă și invazivă a patrimoniului, Desalinizarea obiectelor arheologic de lemn provenite din siturile salifere din Transilvania, Restaurarea patrimoniului etnografic și arheologic administrat de MNCR, Expertizarea patrimoniului în vederea evaluării și clăsării, Evidența patrimoniului muzeal, Clasarea patrimoniului muzeal, la care s-au mai adăugat 250 de dosare, numărând în total 584, Evaluarea patrimoniului cultural administrat de MNCR și Dezvoltarea colecției 3d de artefacte din patrimoniul MNCR – Scanare 3d cu lumină structurată.

În ce privește evaluarea patrimoniului MNCR, din totalul de 6.430 bunuri muzeale evaluate până la 31 decembrie 2020, sunt înregistrate în evidența contabilă un număr de 4556. Pentru alte 6573 bunuri muzeale evaluate de Comisia de Evaluare în anii 2019 (5095 bunuri muzeale) și 2020 (1478 bunuri muzeale), înregistrarea în evidența contabilă se află în curs desfășurare. În prezent, 6.430 bunuri muzeale cu valoare patrimonială sunt evaluate, din totalul de bunuri de 24.171 bunuri muzeale înregistrate.

PI. 1 Activitatea de conservare preventivă a materialelor textile din patrimoniu MNCR.
PI. 1 The activity of preventive conservation of textile materials from the MNCR patrimony.

PI. 2 Activități dedicate Sărbătoarea primăverii în unități de învățământ, februarie 2020.
PI. 2 Activities dedicated to Spring Holiday celebrated in schools, February 2020.

Pl. 3 Atelier de confecționat felicitări la MOMS.

Pl. 3 Postcards workshop at MOMS.

Pl. 4 Atelier de scriere cu pana la Prima Școală Românească din Sfântu Gheorghe, grup de vloggeri.

Pl. 4 Feather writing workshop with up to the First Romanian School from Sfântu Gheorghe, group of vloggers.

Pl. 5 Atelier de confecționat felicitări la MOMS.

Pl. 5 Postcards workshop at MOMS.

Pl. 6 Ateliere de pictură pe vase ceramice în unități de învățământ.

Pl. 6 Painting on ceramic vessels workshops in schools.

PI. 7 Ateliere de scriere la Școala Gimnazială „Romulus Cioflec” din Araci, februarie 2020.
PI. 7 Writing workshops at the Romulus Cioflec Secondary School in Araci, February 2020.

PI. 8 Cerc pedagogic, martie 2020.
PI. 8 Pedagogical circle, March 2020.

Pl. 9 Cercetare arheologică la Păuleni-Ciuc, Dâmbul Cetății.

Pl. 9 Archaeological research at Păuleni-Ciuc, Dâmbul Cetății.

Pl. 10 Cercetările în cetatea preistorică de la Valea Seacă, Cece.

Pl. 10 Research in the prehistoric fortress of Valea Seacă, Cece.

Pl. 11 Cetatea dacică de la Jigodin III.
Pl. 11 The Dacian fortress of Jigodin III.

Pl. 12 Dragobetele vestește primăvara, atelier creativ.
Pl. 12 Dragobetele announces spring, creative workshop.

Pl. 13 Expoziția AIDOMA la MNCR, ianuarie-februarie 2020.

***Pl. 13** AIDOMA exhibition at MNCR, January-February 2020.*

Pl. 14 Ateliere de scriere la Școala Gimnazială „Romulus Cioflec” din Araci, februarie 2020.

***Pl. 14** Writing workshops at the Romulus Cioflec Secondary School in Araci, February 2020.*

Pl. 15 Itinerarea expoziției foto-documentare *Sud-estul Transilvaniei* în contextul Marii Uniri la Școala Gimnazială din Apold.

Pl. 15 Itinerary of the photo-documentary exhibition *Southeastern Transylvania* in the context of the Great Union at the Apold Secondary School.

Pl. 16 Itinerarea expoziției *Personalități covășnene și harghitene* ale Marii Uniri la Școala Gimnazială din Zăbrățau.

Pl. 16 Itinerary of the exhibition *Covasna and Harghita personalities* of the Great Union at the Zăbrățau Secondary School.

Pl. 17 Joc și sport - Campionatul Județean de baschet amator Covasna, echipa de baschet MNCR.
Pl. 17 Games and Sports - Covasna County Amateur Basketball Championship, MNCR Basketball Team.

Pl. 18 Scanare 3D a obiectelor ceramice din patrimoniul MNCR.
Pl. 18 3D scanning of ceramic objects from the MNCR heritage.

PI. 19 Tradiție și modernitate- vizite ghidate.
PI. 19 Tradition and modernity - guided tours.

PI. 20 Tradiție și modernitate, atelier de pictură pe vase ceramice.
PI. 20 Tradition and modernity, painting on ceramic vessels workshop.

PI. 21 Tradiție și modernitate, vizite ghidate la Casa memorială Romulus Cioflec.
PI. 21 Tradition and modernity, guided tours of the Romulus Cioflec Memorial House.

PI. 22 Tradiție și modernitate, atelier de confecționat măștișoare.
PI. 22 Tradition and modernity, creative workshop.

PI. 23 Tradiție și modernitate - Șezătoare călătore, ateliere creative.
PI. 23 Tradition and modernity, creative workshops.

PI. 24 Tradiție și modernitate - Șezătoare călătore, ateliere creative.
PI. 24 Tradition and modernity, creative workshops.

Pl. 25 Tradiție și modernitate- vizite ghidate, jocuri.

Pl. 25 Tradition and modernity - guided tours, games.

Pl. 26 Vernisajul expoziției AIDOMA la MOMS, 15 ianuarie 2020.

Pl. 26 Opening of the AIDOMA exhibition at MOMS, January 15, 2020.

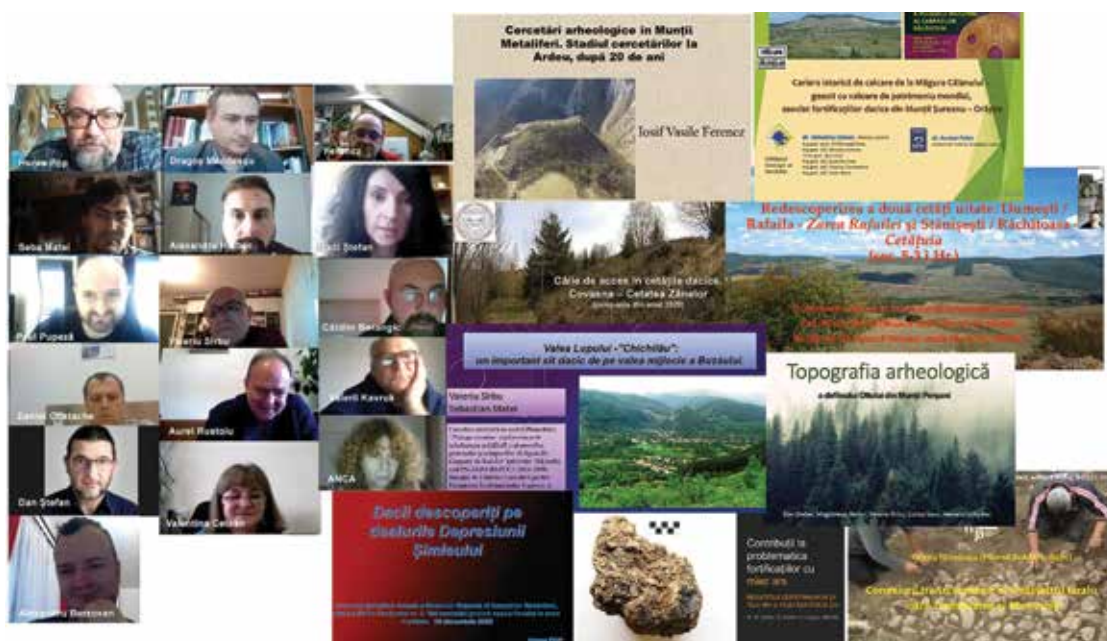
PI. 27 Ziua Culturii Naționale la MOMS, 15 ianuarie 2020.
PI. 27 National Culture Day at MOMS, January 15, 2020.

PI. 28 Ziua Culturii Naționale la MOMS, 15 ianuarie 2020.
PI. 28 National Culture Day at MOMS, January 15, 2020.

Pl. 29 Ziua Limbii Române la Prima Școală Românească Sf. Gheorghe, august 2020.
Pl. 29 Romanian Language Day at the First Romanian School in Sf. Gheorghe, August 2020.

Pl. 30 Sesiunea anuală de comunicări științifice a MNCR.
Pl. 30 MNCR's Annual Scientific Communications Session.

Abrevieri / Abbreviations

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AnnUnivApulensis	Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia
ArchAus	Archaeologia Austriaca
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchRozhl	Archeologické rozhledy, Praga
Археологія	Археологія, Київ (Kiew)
ASM Communicationes	Archaeologica Slovaca monographiae. Communicationes
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblArh	Biblioteca de Arheologie
BiblBrukenthal	Bibliotheca Brukenthal, Sibiu
BiblIst	Biblioteca Istorică
BiblMarmatia	Biblioteca Marmatia, Baia Mare
BiblMusApulensis	Bibliotheca Musei Apulensis
BiblMusMarisiensis	Bibliotheca Musei Marisiensis, Tg. Mureș
BiblMuzBistrița	Bibliotheca Muzeului Bistrița
BiblThracologica	Bibliotheca Thracologica
Dacia N.S.	Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Nouvelle Série
EphNapocensis	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
GOTARC ser. A	GOTARC Series A, Gothenburg Archaeological Studies, Göteborg
MuzNaț	Muzeul Național, București
PAT	Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München / Stuttgart
PPMAAEHU	Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, MA
RevArh S.N.	Revista Arheologică, Chișinău
RevBistriței	Revista Bistriței, Bistrița
RGF	Römisch-Germanische Forschungen, Mainz am Rhein
RJA	Romanian Journal of Archaeology, București
SAM	Studien zu den Anfängen der Metallurgie
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
StComSatu Mare	Studii și Comunicări Satu Mare
SympThracologica	Symposia Thracologica
TMOM	Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon
TransRev	Transylvanian Review, Cluj-Napoca
Tyragetia, s.n.	Tyragetia, seria nouă, Chișinău
UpA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn

